Victor Hugo

LES MISERABLES

Ernest Flamtnarion,
âditeiir
Paris 1926

CLASICI"! LITERATURII UNIVERSALE

ffl/fiO

MIZERABILII

* * *

în romîneşfe de LUCIA DEMETRIUS 51 TUDOR MÂ/MESCU

Nofe expî/cafiva de N. N. CONDEESCU

Edijia a IJ-s

LITERATURA S» ARTA

A ŞAPTEA

ARGOUL

Pigriti

ORIGIN
E

osîndit [1], s-au ridicat aceleaşi nemulţumiri. S-a spus încă o dată : „Ce vor scriitorii de la noi cu această revoltătoare limbă şmecherească ? Argoul este nesuferit! Argoul te înfioară."

Cine zice nu ? Fără îndoială.

Cînd e vorba să masori adîncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăţi, de cînd este o vină să mergi cît mai departe, să cobori cît mai adînc ? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e cîteodată o faptă de curaj, sau cel puţin o acţiune simplă şi folositoare, vrednică de atenţia binevoitoare pe care o merită datoria consimţită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînţeles, a porni să cercetezi străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfîrşeşte pămîntul şi începe mocirla ; a răscoli aceste valuri groase, a urmări, a apuca şi a zvîrli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, acest vocabular scîrbos, în care fiecare cuvînt pare un inel scîr-nav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor — nu este o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu este mai înfiorător decît să priveşti în toată goliciunea, la lumina gîndirii, furnicarul spăimîntător al argoului. Pare că e în adevăr un fel de cumplită sălbăticiune a nopţii, smulsă din vizuina ei. Iţi pare un groaznic mărăciniş viu şi zbîrlit, care tresare, se mişcă, se frămîntă, îşi cere înapoi întunericul, ameninţă şi priveşte. Cutare cuvînt seamănă cu o gheară, cutare cu un ochi scurs şi sînge-rînd, cîte-o frază pare că mişcă în felul foarfecelor de crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hîdă a lucrurilor orînduite în neorînduială.

Şi pe urmă, de cînd groaza împiedică studiul ? De cînd boala alungă pe medic ? Tşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncîndu-le din nou în întuneric cu vorbele : „Oh ! ce urîte sînt !" Culegătorul

---

[1] Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 3829. este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze un fenomen lingvistic, ca un filozof care ar şovăi să scruteze un fenomen omenesc. Căci trebuie spus limpede acelora care nu ştiu lucrul acesta : argoul este şi un fapt literar, şi un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul ? Argoul este limba mizeriei.

Aici ne putem opri ; putem generaliza faptul, ceea ce înseamnă cîteodată un fel de a-l micşora ; se poate spune că toate mizeriile, toate profesiunile şi aproape toate accidentele ierarhiei sociale şi toate formele inteligenţei îşi au argoul lor. Negustorul, care zice : „Avem Montpellier, Marsilia calitate bună" ; agentul de schimb, care zice : „Report, primă, finele lunii" ; jucătorul de cărţi, care zice : „Terţă şi totul, se reia pica" ; portărelul din insulele Normande, care zice : „Deţinătorul, limitîndu-se la bunul lui, nu poate revendica fructele acestui bun în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunţătorului" ; vo-devilistul, care zice : „Au înveselit ursul'; artistul de teatru, care zice : „Raţă [2]" ; filozoful, care zice : „Tripli-citate fenomenală" ; vînătorul, care zice : „Uite-l, nu e [3]" ; frenologul, care zice : „Amativitate, combativitate, secre-tivitate" ; infanteristul, care zice : „Gagica mea [4]" ; călăreţul, care zice : „Zmeul meu [5]" ; maestrul de scrimă, care zice : „Terţă, cvartă, rupeţi" ; tipograful, care zice : „Să vorbim pe şpalt" ; toţi — tipograf, maestru de scrimă, călăreţ, infanterist, frenolog, vînător, filozof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărţi, agent de schimb şi negustor — toţi vorbesc argou. Pictorul, care zice : „Mîzgălitorul meu [6]" ; notarul, care zice : „Trepăduşul nieu" ; bărbierul, care zice : „Slujbaşul meu" ; cizmarul, care zice : „Cîrpaciul meu" — toţi vorbesc argou. La ne-

---

Piesa a fost Fluierată.
Am făcut fiasco.
Iepurele (ba aici, ba acole).
Puşca mea.
Calul rneu, bidiviul meu.
Picter novice, ucenic slah-

voie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta şi stînga, marinarul : „Babord şi tribord" ; maşinistul teatrului : „Spre curte şi spre grădină '" ; paracliserul : „Pe lîngă strană şi pe lîngă amvon" — toate sînt un fel de limbaj argotic. Există argoul fandositelor, după cum a existat argoul preţioaselor[2]. Palatul Rambouillet se mărginea niţel cu Curtea Miracolelor [3]. Există argoul duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cocoane şi foarte frumoase femei din timpul restauraţiei : *Veţi găsi în aceste birfeli o multimotivaţie pentru ca să-mi dau drumul.* Cifrurile diplomatice sînt un fel de limbaj : cancelaria pontificală, spunînd *douăzeci şi şase* în loc de *Roma, grkzintgzyal* în loc de cuvîntul *expediţie,* şi *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe *ducele de Modena,* vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau : *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorurn,* vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice : *Melasă, căpăţină, cristal, zaţ, lumps *, melis amestecat, obişnuit, ars, placă*[6]*,* acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea : *Jumătate din Shakes-peare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi,* vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simţ profund, vor califica pe domnul de Montmorency [6] „un burghez", fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argou. Academicianul clasic, care numeşte florile — *Flora,* fructele — *Pomona,* marea — *Neptun,* dragostea

---

[1] Culisele din stînga şi culisele din **dreapta,**

[1] Femeile afectate, pretenţioase, numite aşa In secolele **XVII—XVIII.**

[3] Celebrul *Hotel de Rambouillet din Paris* — în care, pînă în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de • seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute — se înălţa între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

' Bucăţi de zanăr de calitate inferioară.

[1] Turte **de** zahăr.

[8] Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluţia burgheză. Devenit reacţionar şf bigot, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilur.

*«- *focuri,* frumuseţea — *farmece,* un cai — *un bidiviu,* cocarda albă sau tricoloră — *trandafirul zeiţei Belona,* pălăria în trei colţuri — *triunghiul lui Marte',* acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare îşi are argoul ei. Limba care se foloseşte în marină, această admirabilă limbă a mării, atît de completă şi de pitorească, pe care au vorbit-o Jean Bart, Duquesne, Suffren şi Duperre[2], limbă care se amestecă cu scrîşnetul catargurilor, cu zbîrnîitul acelor „porto-voce", cu zgomotul luptei piept la piept pe o corabie cucerită, cu legănarea vasului, cu vîntul, cu furtuna, cu tunul, este un întreg argou eroic şi impunător, care, faţă de sălbaticul argou al hoţilor, este ca leul faţă de şacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înţelege argoul este o generalizare pe care n-o va aproba chiar toată lumea. Cît despre noi, vom păstra cuvîntului vechiul lui înţeles, precis, mărginit şi hotărît, restrîngînd argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelenţă, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care era un regat, nu este altceva, o repetăm, de-cît vorbirea urîtă, frămîntată, ascunsă, trădătoare, veninoasă, crudă, vicleană, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Sub toate înjosirile şi toate nenorocirile se găseşte o ultimă ticăloşie, care se răzvrăteşte, hotărîtă să înceapă lupta împotriva tuturor întîmplărilor fericite şi a drepturilor ce domnesc în lume ; în această luptă spăimîntătoare, cînd vicleană, cînd cumplită, bolnavă şi fioroasă în acelaşi timp, ea atacă orînduirea socială cu înţepătura de ac a viciului şi cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestei lupte, mizeria a născocit o limbă de luptă : argoul.

A face să plutească şi a menţine, deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai şi un fragment dintr-un grai oarecare — grai pe care omul l-a vorbit şi care s-ar

---

[1] Flora, Pornona, Neptun, Belona, Marte — zeiţe şi zei din mitolsgla latină. Belona era zeiţa războiului ; pălăria în trei colturi era ,,a Iul Marte" fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

[1] Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

pierde, adică unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc şi întregesc o civilizaţie — înseamnă a înmulţi datele observaţiei sociale, a sluji însăşi civilizaţia. Acest serviciu l-a făcut Plaut', vrînd-nevrînd, cînd a pus doi soldafi cartaginezi să vorbească în limba feniciană ; l-a făcut şi Moliere, punînd atîtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Cînd ajung la punct, criticile se înteţesc : feniciană, de minune ! levantina, bravo .' chiar graiurile populare merg, sînt limbi care au aparţinut unor popoare sau unor provincii — dar argoul ? La ce bun să păstrăm argoul ? La ce bun să-l ajutăm „să plutească" ?

La aceasta nu răspundem decît un cuvînt. Bineînţeles, dacă limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie este vrednică de interes, e cu atît mai vrednică de atenţie şi studiu limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

In Franţa, de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o însă nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putin{ă, mizeria omenească.

Şi-apoi, insistăm, a studia diformităţile şi infirmităţile sociale, a le scoate la iveală spre a fi vindecate, nu e de loc un lucru în fata căruia să-ţi fie permis să alegi. Istoriograful obiceiurilor şi al ideilor nu are o misiune mai uşoară decît istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă priveşte suprafaţa civilizaţiei, luptele dintre coroane, naşterea prinţilor, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, marii oameni de stat, revoluţiile la lumina zilei, toată partea din afară ; celălalt istoriograf priveşte înăuntru, adîncul, poporul, care munceşte, care suferă şi care aşteaptă, femeia împovărată, copilul care se zbate să moară, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecăţile, nedreptăţile stabilite, consecinţele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulţimilor, flămînzii, desculţii, golanii, dezmoşteniţii, orfanii, nenorociţii şi ticăloşii, toată viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de

---

[1] **In comediile scriitorufuf latin Pfaut (secolele III-II î.e.a.) apar 3desea personaje populare,** vorbind argou roman.

milă, dar şi de asprime, ca un frate şi ca un judecător, pînă la cazematele de nepătruns în care se tîrăsc de-a valma cei care sîngeră şi cei care lovesc, cei care plîng şi cei care blestemă, cei care postesc şi cei care înfulecă, cei care îndură răul şi cei care îl fac. Aceşti istoriografi ai inimilor şi ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decît istoriografii faptelor exterioare ? Oare Dante Ali-ghieri să fi avut mai puţine lucruri de spus decît Ma-chiavel ? Dedesubtul civilizaţiei, fiind mai adînc şi mai întunecat, este mai puţin însemnat decît ceea ce e la su-prafaţă ? Ce se cunoaşte din munte cînd nu se cunoaşte peştera ?

S-o spunem, de altfel, în treacăt: din puţinele cuvinte despre cele de mai sus s-ar putea stabili, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire netă, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieţii adevărate, văzută de toţi, izbitoare şi obştească a popoarelor, dacă nu este în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieţii lor ascunse şi a durei; nimeni nu e bun istoric al celor dinăuntru dacă nu ştie să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor şi a ideilor pătrunde în aceea a evenimentelor, şi invers. Sînt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănţuie totdeauna şi adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providenţa le trage deasupra unei naţiuni, au paralelele lor întunecate, dar desluşite în adînc, şi toate zvîrcolirile adîncului provoacă frămîntare la suprafaţă. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru ; e o elipsă cu două focare : faptele şi ideile.

Argoul nu este altceva decît un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travesteşte, îmbrăcînd cuvinte-măşti şi metafore-zdrenţe.

Şi ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză ? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful bleste-

rtiaţiiior. Nu merge, ci şontîc'iie, **şchiopătînd** în eîrja Curţii Miracolelor, cîrjă care se poate preschimba în măciucă ; e limba derbedeilor, a **cerşetorimii** ; toate stafiile omeneşti, ajutînd-o să se îmbrace, au şi sulemenit-o ; se tî-răşte şi se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, prefăcută de şarlatani, înveninată de otrăvituri, înnegrită cu funingine de incen-diatori ; ucigaşii o boiesc cu roşu.

Cînd ascultaţi, voi, oameni cumsecade, la uşile societăţii, prindeţi dialogul celor de afară. Auziţi întrebări şl răspunsuri. Percepeţi fără să înţelegeţi un murmur hidos, aducînd a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decît de cuvînt. E argoul. Cuvintele **sînt** pocite, pecetluite de nu ştiu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

E ceea ce nu se poate înţelege sub vălul întunericului. Scrîşnetele şi şoaptele măresc umbra prin taină. E întunecime în nenorocire, e şi mai mare întunecime în miezul crimei ; beznele acestea contopite compun argoul. întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Spăimîntătoare Iimbă-broască ; într-un necontenit du-te-vino, ţopăie, se tîrăşte plină de bale şi se mişcă înfiorător într-o ceaţă cenuşie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună, din nedreptate, din goliciune, din asfixie şi din iarnă, în sfîrşit, asta e lumina nenorociţilor.

Fie-ne milă de osîndiţi! Vai, cine sîntem noi, noi înşine ? Cine sînt eu, care vorbesc ? Cine sînteţi voi, care mă ascultaţi ? De unde venim ? Şi este, oare, aşa de sigur că n-am făcut nimic înainte de-a ne fi născut ? Pămîntul cam seamănă cu o temniţă. Cine ştie dacă omul nu este un recidivist al justiţiei divine ?

Priviţi viaţa de aproape ! E făcută în aşa fel, încît se simte pretutindeni osînda.

Eşti ceea ce se cheamă un om fericit ? Ei bine, eşti în toate zilele trist. Fiecare zi îşi are marea ei suferinţă sau grija ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi **ţi-e** teamă de a ta ; mîine vei avea o ne-linişte bănească, poimîine vei înfrunta ocara unui calom-

ni'ator, râ'spoimîine vei suferi de nenorocirea unui prieten ;' pe urmă va fi vremea rea şi pe urmă ceva se va sparge sau se va pierde ; apoi, o plăcere pe care conştiinţa şi şira spinării ţi-o impută ; altă dată, desfăşurarea treburilor publice. Fără să mai punem la socoteală suferinţele inimii. Şi aşa mai departe. Un nor se risipeşte, altul se formează. Abia o zi dacă e plină dintr-o sută de veselie şi de soare. Şi tu **încă** faci parte dintre puţinii oameni fericiţi ! Cît despre ceilalţi, asupra lor e o noapte veşnică. Singura împărţire a oamenilor este aceasta : luminaţi şi întunecaţi. Singura **ţintă** este asta : să micşorăm numărul întunecaţilor şi să sporim numărul celorlalţi. De aceea strigăm : Invâţămînt ! Ştiinţă ! A învăţa pe altui să citească înseamnează să aprinzi focul ; orice literă silabisită scînteiază.

De altfel, cine zice *lumină* nu zice numaidecît *bucurie.* In lumină se suferă, prisosul arde. Flacăra este duşmanul aripii. A arde fără a înceta să zbori, iată minunea geniului !

Cînd veţi cunoaşte şi cînd veţi iubi, veţi suferi şi atunci. Ziua răsare plîngînd. Luminaţii plîng chiar dacă ar plînge numai pentru întunecaţi.

II

RĂDĂCINI

Argou! este limba întunecaţilor.

în faţa acestui dialect neînţeles, întinat şi răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioşează pînă în cele mai nebănuite adîncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditaţiile saie cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e însemnată în acest blestem. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite şi chircite ca sub fierul roşu al călăului. Unele parcă fumegă **încă.** Adesea, cîte o frază pare a fi umărul ars cu fierul al vreunui tîlhar, dezgolit pe neaşteptate. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată

de aceste cuvinte îmbătrînite în rele. Metafora, în argou, este cîteodată atît de sfruntată, încît simţi că a stat în fiare.

De altfel, cu toate acestea, şi tocmai din aceste pricini, ciudata limbă are de drept compartimentul ei în marele cazier nepărtinitor, unde e loc pentru paraus ruginită, ca şi pentru medalia de aur, şi care se numeşte literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, îşi are sintaxa şi poezia sa. E o limbă. Dacă, după sluţenia anumitor cuvinte, se recunoaşte că a fost molfăită de Mandrin ', se simte însă în strălucirea anumitor metonimii că şi Villon a vorbit-o.

Mais ou sont Ies ***neiges*** *d'****ani an*** *?*[2]

este un vers în argou. *Antan — ante annurn —* este un cuvînt din argoul Thunes [3] şi înseamnă *anul trecut,* cu un sens mai larg : *altădată.* Se mai putea citi acum treizeci şi cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnaşi din 1827, într-una din carcerele din Bicetre, această zicală zgîriata cu cuiul pe zid de un „rege" din Thunes, condamnat la galere: *Les dahs a"antan trimaient siempre pour la pierre du Coosre.* Asta înseamnă : *Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unşi.* In mintea acelui „rege", ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvîntul *decarade,* care exprimă plecar.ea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, şi vrednic de el. Acest cuvînt, care **îţi** sugerează scăpărarea copitelor pe caldarîm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine :

*Six forts cheoaux Hraient au coche. **

Din punct de vedere pur literar, puţine studii ar fi mai ispititoare şi mai fecunde decît ce! al argoului. Este o **în-**

---

[1] Bandit şi contrabandist francez din prima jumătate a sccoiuîui al XVJIIJea.

[*1*] Dar unde slnt zăpezile de altădată ? (Vers din Franţols Villon)

[3] Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediţiei regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

' Şase cai puternici trâgeau o diligentă.

treagă limbă în limbă, un fel de excrescenţă bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naştere unei vegetaţii, un parazit care şi-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic şi al cărui frunziş sinistru se tîrîie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pămîntul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puţin adine, găseşti în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare, provensala, spaniola, o fărîmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza şi germana, romana, în cele trei varietăţi : romano-franceză, romano-italiană şi romano-romană, latină, în sffrşit, basca şi celtica. Formaţie profundă şi ciudată. Edificiu subpămîntean, zidit în devălmăşie de toţi mizerabilii. Toate rasele blestemate şi-au lăsat urma, fiecare suferinţă a pus o piatră, fiecare inimă o pietricică. O mulţime de suflete păcătoase, josnice şi răzvrătite, care au străbătut viaţa şi s-au dus să se mistuie în veşnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluşi în forma cîte unui cuvînt monstruos.

Spaniola ? Vechiul argou gotic e plin. Iată *boffete, souţţlet* (palmă), care vine de la *bofeton; vantane, ţe-netre* (fereastră), mai **tîrziu** *vanterne,* care vine de la *vantana; gat, cliat* (pisică), care vine de la *galo; acite, huile* (ulei), care vine de la *aceyte.* Italiana ? Iată *spade, epee* (spadă), care vine de la *spada; carvel, băteau* (vas plutitor), care vine de la *caravella.* Engleza ? Iată *bichot, eveque* (episcop), care vine de la *bis'nop; raille,* ***as pion*** (spion), care vine de la *rascat, rascalion* (pungaş) ; *pilche,* ***etui*** (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana ? Iată *le caleur, Ic garţon, Kellner* (chelner) ; *le hers, le maître, Herzog* (duce). Latina ? Iată *frangir, casser,* de la *frângere* (a sparge) ; *aţfurer, voler* de la ***fur*** (a fura) ; *cadene, chaine* de la *calena* (lanţ). Există un cuvînt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere şi de autoritate tainică : cuvîntul *magnus.* Scoţia a făcut din el pe *mac* al ei', care desemnează pe şeful

clanului, **Mac-Farlane,** Mac-Callurnore, marele Farlane, marele Callumore (e totuşi de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvînt *meck* şi mai tîrziu *rneg,* adică dumnezeu. In ce priveşte basca, iată *gahisto,* diavolul, care vine de la *ga'iztoa,* rău; *sorgabon,* noapte bună, care vine de la *gabon,* bună seara. Celtica ? Iată *blavin,* batista, care vine de la *blavet,* apă ţîşnitoare ; *menesse,* muiere, care vine de Ia *meinec,* plin de pietre ; *barant,* rîu, de la *baranton,* fîn-tînă ; *goffeur,* lăcătuş, de la *goţf,* fierar ; *la guedouze,* moartea, care vine de la *guenn-du,* albă-neagră. Voiţi şi istorie ? Argoul zice ***Ies*** *maltcses,* în loc de monede, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

Iu afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, şi mai fireşti, care ies, ca să zicem aşa, din însuşi spiritul omenesc.

Mai întîi, creaţia directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu cuvintele care — nu se ştie nici cum, nici de ce — au chipurile lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foieşte de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime nu se ştie unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, cîteodată hîde, care au uneori o putere ciudată de expresie şi care trăiesc. Călăul, *le taule* ; pădurea, *le sabri;* frica, fuga, *taf*; lacheul, *le larbin;* generalul, prefectul, ministrul, *pharos;* dracul, *le rabouin.* Nimic nu este mai ciudat decît aceste cuvinte, care în acelaşi timp ascund şi arată. Unele, ca *le rabouin,* sînt în acelaşi timp groteşti şi spăimîntătoare, dînd o impresie de strîmbătură ciclopeeană.

i

In al doilea rînd, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot şi să ascundă tot este bogăţia de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoţul care încearcă o lovitură, deţinutul care pune la cale o evadare. Nici un grai nu este mai metaforic decît argoul. *Devisser le coco,* a suci gîtul ; *tortiller,* a mînea ; *âtre gerbe,* a fi judecat ; *un fat,* un boţ de pîine ; *ii lansquine,*

m

pioua, veche imagine uluitoare, care îşi poartă oarecum data naşterii cu sine, asemănînd lungile şiruri piezişe ale ploii cu suliţele dese şi aplecate ale lăncierilor *(lansquenets)* şi care cuprinde într-un singur cuvînt metonimia populară : *ii pleut des hallebard.es* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece dej la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică şi primitivă, luînd înţelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi *le rabouln* şi devine *le boti-langer* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puţin măreţ; ceva cum ar fi Racine după Cor-neille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care ţin de amîndouă epocile şi au în acelaşi timp o înfăţişare barbară şi metaforică, par nişte fantasmagorii. *Les sor-gueurs vont solliciter des gails ă la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pîlc de umbre. Se vede ceva nedesluşit.

In al treilea rînd, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăieşte pe seama limbii. Se foloseşte de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie la întîmplare şi se mărgineşte adesea, cînd se iveşte nevoia, s-o strice în pripă şi brutal. Cîteodată, cu cuvintele zilnice astfel pocite şi amestecate cu altele în adevăr argotice, compune zicale pitoreşti, în care se simte împletirea creaţiei directe cu metafora : *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trirne dans le sabri* (cîinele latră, cred că trece prin pădure diligenta de Paris). *Le dab est sinve, la dauuge est mer-loussiore, la fee est bative* (burghezul e prost, burgheza e şireată, fata e drăguţă). De cele mai multe ori, ca să-i amăgească pe ascultători, argoul se mărgineşte să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mirşavă, o terminaţie în *aillc,* în *orgue,* în *iergue* sau în *uche.* Astfel, *Vouzierque trouvaille bonar-gue ce gigotmuche ?,* adică *Trouvez-vous ce gigot bon ?* (Iţi pare bună friptura asta ?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer, ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa, terminaţia în *mar,* adăugată de curînd.

Argoul, fiind graiul corupţiei, se alterează repede. De altfel, căutînd mereu să se ferească, îndată ce se simte înţeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere şi recompunere, proces petrecut pe întuneric şi în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decît cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pîinea) devine *le lartiţ; le gail* (calul) devine *le gaye; la ţertanche* (paiele) — *la ţertille; le momlgnard* (băiatul) — *le motnacque; Ies fiques* (ţoalele) — *Ies ţrusques*; *la chique* (biserica) — *l'egrugeoir; le colabre* (gîtul) — *le colas.* Dracul este mai întîi *gahisto,* apoi *le rabouin,* după aceea *le boulanger* (brutarul) ; *le pretre* (preotul) este *le ratichon,* apoi *le sanglier* (mistreţul) ; *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci şi doi) ; pe urmă *le surln* (mărul nealtoit) şi apoi *le llngre* (cuţitul) ; poliţiştii se numesc *railles,* apoi *roussIns,* după aceea *rousses* (roşcaţii), pe urmă *marchands de lacets* (negustori de şireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfîrşit *cognes* (bătăuşii) ; călăul este *le taule,* apoi *Charlot,* pe urmă *l'atigeur* (cel care te stîlceşte) ; după aceea *le becquillard* (cel cu **cîrje).** In secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage tutun), în secolul al XlX-lea însă *se chiquer la gueule* (a-şi muta fălcile). Intre aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoştinţa, Cartouche, vorbeşte ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sînt într-o veşnică goană, ca şi oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din cînd în cînd şi chiar din cauza acestei mişcări, vechiul argou iese din nou la iveală şi se înnoieşte. îşi are reşedinţele sale unde se menţine. Cartierul Temple păstra argoul secolului al **XVII-lea** ; Bicetre, cînd era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminaţia *anche,* a bătrînilor din Thunes. *Boyanches-tu (bois-tu?* — bei?), *ii croyanche (ii croit* — crede). Totuşi, mişcarea neîntreruptă rămîne legea lui.

Dacă filozoful ajunge să ţină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditaţii dureroase, dar şi folositoare. Nici un studiu nu este mai bogat în rezultate şi în învăţăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecţie. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface) ; a se *bate* o boală ; puterea lor este şiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue*; om — *orgue.* Omul este un derivat al nopţii.

S-au obişnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forţă de neînlăturat, şi vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om *bolnav,* unul osîndit este un *mort.*

Ceea ce este mai groaznic pentru cel întemniţat între patru pereţi de piatră e un fel de castitate îngheţată ; el numeşte carcera *castus.* In acest loc funebru, viaţa de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfăţişare. Prizonierul are lanţuri la picioare ; credeţi poate că el se gîndeşte că omul umblă cu picioarele ? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele ; astfel, cînd ajunge să-şi taie cu ferăstrăul lanţurile, cea dintîi idee a lui este că acum poate dansa, şi numeşte ferăstrăul *bastringue* (cîrciumă). Un *nume* este un *centru,* asimila-ţie profundă. Banditul are două capete, unul cumpăneşte faptele şi toată viaţa îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morţii; capul care îl învaţă cum să omoare î! numeşte *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispăşeşte — *la tronche* (buturuga). Cînd un om nu mai are decît zdrenţe pe trup şi vicii în suflet, cînd a ajuns !a amîn-două degradările, materială şi morală, pe care le exprimă cu un singur cuvînt: *gueux* (golan), e copt pentru crimă ; este ca un jungher ascuţit cum trebuie ; *are* două tăişuri : suferinţa şi răutatea ; aşa că în argou nu se zice *un golan,* ci *un reguise* (dat la ascuţit). Ce este puşcăria ? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numeşte *un fagot* (buştean). In sfîrşit, cum numesc răufăcătorii ocna ?

liftlii
ît

Le coliege (colegiu). Un înfreg sistem penitenciar poate Jeşi din acest singur cuvînt.

Vrea cineva să ştie unde au încolţit cele mai multe cîntece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special ***Urlonfa** ?* Ascultaţi :

Châteletul din Paris avea o pivniţă cuprinzătoare. Această pivniţă era la doi-trei metri sub nivelul Senei. **N-avea** nici fereastră, nici ventilaţie, o singură deschizătură : uşa ; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Aceasta pivniţă avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărîmiţaseră. La o înălţime de doi-trei metri de **la pătnînt,** o grindă lungă, masivă străbătea această subterană dintr-o parte în alta ; din loc în loc, atîrnau de grindă lanţuri de cîte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osîndiţi. In această pivniţă erau băgaţi condamnaţii la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osîndit. Lanţurile, ca nişte bra(e spînzurate, iar zgârzile, ca nişte mîini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociţi de gît. Erau legaţi şi părăsiţi acolo. Lanţul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămîneau nemişcaţi în această pivniţă, în noapte, sub grindă, aproape spînzuraţi, siliţi la sforţări nemaiauzite ca să ajungă la pîine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul pînă peste glezne, cu excrementele scurgîndu-li-se pe pulpe, rupţi de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agăţîndu-se cu mîiniie de lanţ ca să se odihnească, neputînd dormi decît în picioare şi **trezindu-se** în fiecare clipă din pricina singirelor care îi strîngeau de gît; unii nu se mai deşteptau de loc. Ca să mănînee, îşi ridicau pîinea care li se arunca în noroi cu călcîiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, pînă la mîini. Cît timp erau părăsiţi aşa ? O lună, două, cîteodată chiar şase ; unul a rămas un an întreg. Era anticamera galerelor. Oamenii erau aruncaţi acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest **iad-rnormînt** ? Ceea ce se poate face într-un

rnorniiiit : trăgeau să moară, şi ceea ce se poate **face în** iad **: eîntau.** Cînd nu mai e nici o nădejde, cîntecul ră-mine. In apele Maltei, cînd se ap<ropia cîte o galeră, se auzea cîntecul înainte de plescăitul lopeţilor. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivniţa-închisoare de la Châtelet zicea : „Numai rimele m-au ţinut **în viaţă".** Inutilitate a poeziei. La ce foloseşte rima ? In această pivniţă s-au născut aproape toate cîntecele în argou. Din această temniţă a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery: *Timalou-misaine, timaloumison.* Cele mai multe dintre aceste cîn-tece sînt jalnice ; citeva sînt vesele, unul e duios :

> *„Icicaille est le thiătre Da petit dardant".* (Icişa este teatrul Alicului săgetător.) '

Este vorba de zeul arcaş, de **Cupidon. Puteţi** face orice, nu veţi nimici acest veşnic ceva al inimii omeneşti : iubirea.

In lumea asta de fapte sumbre i se păstrează secretul. Secretul e bunul tuturor. Secretul pentru aceşti nenorociţi este unitatea care slujeşte de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunităţi ceva din ea însăşi. A denunţa, în energica limbă argotică, se zice : *manger le morceau* (a mînca bucata). Ca şi cum denunţătorul ar trage pentru el cîte puţin din seva tuturor şi s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a **primi** o palmă ? Metafora banală răspunde : *Cest voir trente-six chandelles*[2] (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine şi schimbă *chandelle* cu *camouţle.* Limbajul obişnuit dă acelaşi înţeles cuvintelor *souţţlet* (palmă) şi ***camouftet*** (înjosire). Astfel, printr-un fel de pătrundere de jos în sus, metafora, această traiec-

---

[1] Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-Iea. despre care se spunea *că* s-ar fi cîntat la o „petrecere *de* nuntă" a celebru lui bandit Cartoucbe.

[2] Textual — a vedea treizeci şi şase de **lUmînărl.**

torie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie ; iar Poulailler zicînd : *J'allume ma camoufle* (îmi aprind luminarea, adică mă mănîncă palma), îndeamnă pe Voltaire să scrie : *Langleviel La Bautnelle merite cent camouflets* (Langleviel La Baumelle merită o sută de luminări, adică de scatoalce).

Răscolind argoul, se descoperă la fiecare pas cîte ceva. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat gjrai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societăţii legate cu societatea blestemată.

Hoţul îşi are carnea **lui** de tun, ceea ce se poate jefui, voi. eu, orice trecător ; *le pantre. (Pan,* toată lumea.)

Argoul este cuvîntul ajuns ocnaş.

Te cuprinde spaima cînd te gîndeşti că principiul spiritual din om poate fi împins atît de jos, poate fi tîrît şi legat fedeleş de către întunecatele puteri ale fatalităţii, că poate fi înlănţuit prin nu se ştie ce verigi în această prăpastie !

O, biată gîndire a nenorociţilor 1

Vai ! nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă ? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci spiritul, liberatorul, uriaşul călăreţ al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte într-una pe luptătorul strălucitor ca zorile care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul luminos al viitorului ? Va chema el, oare, zadarnic în ajutor suliţa de lumină a idealului ? Este osîndit să asculte cum, spăimîntător, în *noaptea genunii,* vine blestemul şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hîdă, acel chip încruntat, draconic, acele fălci băloase şi acea unduire şerpuitoare de gheare, de umflături şi inele ? Acest suflet trebuie să rămînă neapărat aci, fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat nedesluşit de un monstru, dîrdîind de frică, cu părul vîlvoi, frîngîndu-şi mîi-**nile,** pe veşnicie înlănţuit de stînca nopţii, tristă Andro-medă ' albă şi goală în întuneric.

---

[1] Personaj mitologic : faia oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, vŞztnd-o legată de o stîncă şi fermecat de frumuseţea ei, » ucis monstrul, 3 eliberat-o şi a luat-e de soţie.

III

ARGOU CARE PLINGE ŞI ARGOU CARE RIDE

După cum se vede, argoul întreg, argoul de acum patru sute de ani, ca şi argoul de astăzi este îmbibat de posomoritul spirit simbolic care dă tuturor cuvintelor cînd o înfăţişare jalnică, cînd una ameninţătoare. Se simte în el vechea tristeţe sălbatică a acelor cerşetori ai Curţii Miracolelor, care jucau jocuri de cărţi cunoscute numai de ei, dintre care cîteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfăţişa un copac mare avînd opt uriaşe foi de trifoi, un fel de personificare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc aprins la care trei iepuri frigeau un vînător la frigare, iar în fund, pe un alt foc, era o oală fumegîndă, din care ieşea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decît asemenea răzbunări pictate pe cărţile de joc, în faţa .rugurilor de fript contrabandişti şi a cazanului de fiert falsificatori de bani. Feluritele forme pe care le lua gîndirea în regatul argoului, cîntecul însuşi, chiar gluma şi ameninţarea, toate aveau acest caracter neputincios şi frînt. Toate cîntecele, dintre care cîteva melodii au şi fost culese, erau umile şi tînguitoare pînă la laorimi. Hoţul e numit *bietul hoţ* şi e totdeauna iepurele care se ascunde, şoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărgineşte să suspine, unul din gemetele lui a ajuns pînă la noi : *„Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger ses mdmes et ses momignards et Ies locher criblant sans etre atige lui-meme"* [1]. Oropsitul, ori de cîte ori are timp să gîndească, se face mic în faţa legii şi plăpînd faţă de societate, se face una cu pămîntul, roagă, imploră mila, pentru că se ştie vinovat.

[1] Nu înţeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poale să-şi chf-nuiască copiii şi nepoţii şi să-i audă **ţipTrid,** fără să fie chinuit el fnsuşi.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cîntecele de închisori, refrenele hoţeşti căpltară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică şi plină de veselie. Tînguitorul *malure* fu înlocuit cu *larifla.* In mai toate cîn-tecele de galeră, de temniţă şi de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească, neînţeleasă. Răsună în ele acest refren strident şi săltăreţ, luminat parcă de o strălucire fosforescentă, care pare cîntat în pădure de fluierul unui spiriduş :

Mirlababi surlababo
Mirliton
ribonribette Surlababi
mirlababo
Mirliton ribonribo.

Asta se cînta în timp ce un om era strîns de gît într-o pivniţă sau într-un desiş de pădure.

E un simptom însemnat. In veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omeneşti posomorite se risipeşte ; ea începe să rîdă. îşi bate joc de „marele barosan", adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franţei, e numit „marchizul-paiaţă". Hoţii sînt în această epocă aproape veseli.

Din aceşti nenorociţi iese un fel de lumină, ca şi cum conştiinţa li s-ar fi uşurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au şi pe aceea nepăsătoare a spiritului. Semn că-şi pierd conştiinţa criminalităţii lor şi că simt oarecare sprijin nelămurit pînă şi printre gînditori şi visători. Semn că furtul şi jaful încep să se strecoare pînă şi în doctrine şi sofisme, aşa că urîţenia li se împuţinează întrucîtva, trecînd-o în mare măsură asupra sofismelor şi a doctrinelor. Semn, în sfîrşit, dacă nu se întîrnplâ cine ştie ce, că ceva miraculos va izbucni în curînd.

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rîndurile de mai sus ? Secolul aJ XVIII-lea ? Filozofia lui ? Bineînţeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă şi folositoare. In cuprinsul lui sînt patru sfinte 24

legiuni: **enciclopediştii** cu Diderof în frunte, **fiziocraţii** cu Turgot', filozo/ii cu Voltaire şi utopiştii cu Rousseau. Lor Ie datorăm nemăsurata înaintare **spre** lumină a umanităţii. Sînt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre folositor, Voltaire spre adevăr şi Rousseau spre dreptate. Dar alături de filozofi, mai jos decît ei, se află sofiştii, bălării otrăvitoare amestecate în vegetaţia sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. In timp ce călăul ardea pe scara principală a palatului de justiţie marile cărţi liberatoare ale veacului, scriitori azi uitaţi tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociţii le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicaţii, patronate de cîte un principe, se regăsesc în *Biblioteca secretă.* Faptele acestea, adînci dar necunoscute, treceau ne-observate. Primejdia unui lucru constă cîteodată în necunoaşterea lui. Dar e necunoscut fiindcă e subteran. Dintre **toţi** aceşti scriitori, acela care a săpat atunci poate cea rnai nesănătoasă galerie în sufletul mulţimilor este Restif de La Bretonne [z].

Frămîntarea aceasta, a Europei întregi, făcu în Germania stricăciuni mai mari decît oriunde. In Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în faimoasa lui dramă *Hoţii,* furtul şi jaful se ridicau împotriva proprietăţii şi muncii, îşi însuşeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere şi false la o cercetare mai adîncă, juste în aparentă, absurde în realitate, se înfăşurau în aceste idei, se pierdeau oarecum în ele, îşi

---

[1] Reprezentant al fiziocra(ilor, prima şcoală de economişti burghezi
(secolul al XVIII-lea) care cereau libertatea comerţului şi industriei,
mai ales libera circulaţie a produselor agricole. Ca ministru al finan
ţelor şi economiei, Turgot a iniţiat o serie de reforme burgheze, anu
late apoi de reacjiunea feudală.

[2] Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.
Fiu de făran, în opera lui se **întîlnesc** pagini de un remarcabil realism
asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluţiei. In *Nopjile Parisului,*
exprimă sentimente democratice si zugrăveşte pe iacobini în culori
pline de simpatie.

dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie şi circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiţi şi cinstiţi, fără ştirea chiar a chimiştilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără ştirea chiar a mulţimilor care îl primeau. Ori de cîte ori se întîmplă un asemenea fapt, e îngrijorător. Suferinţa zămisleşte mînia, în timp ce lumea bogată orbeşte sau adoarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii ; ura lumii nenorocite îşi aprinde facla de la cîte un spirit amant sau strîmb, care visează într-un colţ şi apoi începe să cerceteze societatea. înfiorător lucru, cercetarea urii !

De acolo vin, cînd le vin în ajutor şi vremuri nenorocite, acele spăimîntătoare cutremure care odinioară se numeau *jacqueries* [1], fată de care frămîntările numai politice sînt jocuri de copii ; aceste frămîntări nu mai sînt lupta obiditului împotriva obiditorului, ci răscoala nevoii împotriva bunului trai. Şi atunci totul se prăbuşeşte.

Răscoalele ţărăneşti sînt cutremure ale poporului. Revoluţia franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să ameninţe aproape întreaga Europă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

Revoluţia franceză, care nu este decît idealul înarmat cu paloş, se ridică şi cu aceeaşi neaşteptată mişcare închise uşa răului şi o deschise pe cea a binelui.

Ea descurcă problema, consfinţi adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşi veacul, încorona poporul.

Se poate zice că a creat omul[1] a doua oară, dîndu-i un al doilea suflet: dreptul.

Secolul al XlX-lea moşteneşte opera ei şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus este pur şi simplu cu neputinţă. E orb cine o prevesteşte .' E netot cel care se teme de ea ! Revoluţia este vaccinul răscoalei ţărăneşti.

Mulţumită revoluţiei, condiţiile sociale s-au schimbat. Sîngele nostru a fost curăţit de bolile feudale şi monarhice. Nici o urmă de ev mediu nu se mai află în Consti-

---

[1] Răsc»ale ţărăneşti.

tuţia noastră. Nu ne mai aflăm în vremea în care spăî-mîntătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, cînd se sim{ea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, cînd apăreau la suprafaţa civilizaţiei un fel de muşuroaie de cîrtiţe, cînd pămîntul crăpa, cînd bolţile peşterilor se deschideau şi cînd se vedeau ieşind deodată din pămînt capete monstruoase.

Simţul revoluţionar este un simţ moral. Sentimentul dreptului în dezvoltare dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiţie a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfîrşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la '89, poporul întreg creşte în fiecare individ ridicat; oricare om sărac avînd dreptul său îşi are raza lui de lumină, orice ghioràie-maţe simte că întruchipează demnitatea Franţei; mîndria cetăţeanului este o ramură lăuntrică ; cine e liber este integru, cine votează dom-neşte. De aci vine şi incoruptibilitatea, de aci stingerea poftelor nesănătoase, de aci ochii plecaţi eroic în faţa ispitelor. însănătoşirea revoluţionară e limpede în zilele de dezrobire — 14 iulie, 10 august — cînd nu mai există pleavă. Cel dintîi strigăt al mulţimilor luminate şi spor-nice este : moarte hoţilor ! Rrogresul este un om cinstit; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni înconjurau furgoanele care în 1848 duceau bogăţiile din Tuilerii ? Adunătorii de zdrenţe din cartierul Saint-Antoine. Zdrenţele au păzit vistieria. Virtutea le-a dat acestor golani măreţie. In acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre bisactele care străluceau de-ţi luau ochii, chiar vechea coroană a Franţei, bătută în diamante, înstelată cu marele rubin al regalităţii şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Ei păzeau, desculţi, această coroană.

Aşadar, nu vor mai fi răscoale ţărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi nu va mai putea fi întrebuinţată, de azi înainte, în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea ştie acum. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrenţe, vrăbiile se aşază în **vîrful** lui, dar burghezii rîd.

IV

CELE DOUA DATORII : *A* VEGHEA ŞI A SPERA

Dacă e aşa, a dispărut orice primejdie socială ? Desigur ca nu. S-a sfîrşit cu răscoalele ţărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asia, sîngele nu i se va mai ridica la cap ; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, **dar** oftica e la un pas. Oftica societăţii se numeşte mizerie.

Moartea vine ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunînd că a gîndi, înainte de orice, la mulţimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul pînă la măreţie, a le împărtăşi educaţia sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trîndăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a mărgini bogăţia, a crea necuprinse cîmpuri de activitate publică şi populară, a avea ca Briareu* o sută de mîini întinse în toate părţile celor obidiţi şi slabi, a întrebuinţa puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate braţele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate minţile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforţare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvînt, a pune orînduirea socială să răspîndească, în folosul celor ce suferă şi al celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea diniîi dintre datoriile frăţeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintîi dintre necesităţile politice.

Şi, s-o spunem, toate astea nu **sînt** mai mult decît un început. Adevărata problemă este că munca nu poate să fie o lege fără să fie un drept.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

' **Monstru** tn mitologia greaca.

Dacă natura se numeşte providenţă, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puţin necesară decît bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gîndi este o necesitate, adevărul este hrană, ca şi pîinea. O minte nehrănită cu ştiinţă şi cu înţelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de spiritele înfometate, cum ne e de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfîşietor decît un trup care se **prăpădeşte** din lipsă de pîine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg merge către **rezolvarea** problemei. Intr-o bună zi lumea va rămîne uimită. O dată cu ridicarea neamului omenesc, straturile adînci vor ieşi cum nu se poate mai firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va face printr-o simplă ridicare de nivel.

Am greşi dacă ne-am îndoi de această soluţie bine-cuvîntată.

Trecutul, e adevărat, e foarte puternic în ceasul de faţă. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e neaşteptată. Iată-l câ umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător ; acest mort este un cuceritor. Soseşte cu cîrdul lui, superstiţiile, cu sabia lui, despotismul, cu steagul lui, ignoranţa ; de **cîtva** timp încoace a cîştigat *zece* bătălii. înaintează, ameninţă, rîde, e **la** porţile cetăţii. Cît despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem cîmpul unde Hannibal şi-a instalat tabăra.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă ?

Ideile nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Dar cei care resping viitorul să se gîndească bine. Spunînd *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se condamnă pe ei înşişi. îşi dau singuri o boală grea ; se inoculează cu trecut. Nu există decît un singur fel de a respinge ziua de mîine : a muri.

Noi însă asta vrem : să vină cit mai tîrziu cu putinţă moartea trupului, niciodată cea a sufletului.

Da, enigma îşi va spune cuvîntul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul schiţat de veacul al XVIII-lea va fi desăvîrşit de al XLY-lea. Numai un

idiot s-ar putea îndoi de asta. Naşterea viitoare, naşterea apropiată a bunăstării universale este un fapt de neînlăturat.

Forţe obşteşti uriaşe conduc faptele oamenilor şi le aduc pe toate într-un anumit timp la starea logică, adică la echilibru, adică la dreptate. Omenirea naşte o putere alcătuită din pâmînt şi cer, putere care o cîrmuieşte ; această forţă e făcătoare de minuni ; nu îi e mai greu să înfăptuiască deznodămintele minunate decît isprăvile neobişnuite. Ajutată de ştiinţă, care vine de Ia om, şi de evenimente, care vin din altă parte, ea nu se teme de contradicţiile ce se ivesc în punerea problemelor, care par cu neputinţă lumii de rînd. Omenirea este tot atît de pricepută să pună la cale ţîşnirea unei soluţii din ciocnirea ideilor, ca şi o învăţătură din ciocnirea faptelor, şi ne putem aştepta la orice de la această tainica putere a progresului, care, într-o bună zi, pune faţă-n faţă răsăritul şi apusul într-un rnormînt, făcîndu-i pe imamii mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul *marii* piramide.

Pînă atunci, nici un popas, nici o şovăială, nici o oprire în măreţul marş înainte al minţilor. Filozofia socială este în esenţă ştiinţă şi pace. Ea are ca scop şi trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze greutăţile şi necazurile, studiind antagonismele societăţii. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi recompune. Procedează pe cale de reducţie, stîrpind ura de pretutindeni.

S-a văzut de mai multe ori ca o societate să se prăbuşească sub furtuna care se stîrneşte asupra oamenilor ; istoria e plină de naufragii de popoare şi imperii ; într-o bună zi, uraganul, acest necunoscut, vine şi ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizaţia Indiei, a **Caldeii,** a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărui una după alta. De ce ? Nu ştim. Care sînt cauzele acestor dezastre ? Nu Ie cunoaştem. Aceste societăţi ar fi putut fi salvate ? Au pierit din pricina lor însele ? S-au încăpăţînat oare în cine ştie ce viciu fatal care le-a dat pierzării ? Cită sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei **naţiuni,** a unei rase ? lată întrebări fără răspuns. întunericul

acoperă civilizaţiile osîndite. Intrase apa în ele din toate părţile fiindcă se scufundaseră ; nu putem spune nimic mai mult; şi cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriaşe, veacurile, imensele corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba ', Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Dar întunecimi acolo, lumină aici. Nu cunoaştem bolile civilizaţiilor străvechi, cunoaştem însă beteşugurile civilizaţiei noastre. Avem dreptul de **a** arunca lumina asupra ei ; îi contemplăm frumuseţile şi îi dezgolim urîţeniile. Pătrundem acolo unde o doare şi, o dată ce am dat de suferinţă, studiul cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizaţia noastră, creaţie a douăzeci de veacuri, este în acelaşi timp monstru şi minune ; merită truda de a fi salvată. Şi va fi. E mare lucru a o uşura ; a o lumina, e şi mai mult. Toate cercetările filozofiei sociale moderne trebuie să se întîlnească în acest scop. Gînditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată : cercetarea este atentă, dă curaj, şi e vremea să sfîrşim aceste cîteva pagini, antract sever al unei dureroase drame, stăruind asupra încurajării. Sub mortalitatea socială se simte nemurirea omenească. Dacă se ivesc ici şi colo asemenea răni şi pecingini, cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pămîntesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cel care urmăreşte clinica socială mai dă din cap a dezaprobare cîteodată. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai logici dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Va veni oare viitorul ? Aproape că **ara** putea sa ne punem această întrebare, cînd vedem in jurul nostru **atîta** beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. La egoişti, prejudecăţile, întunecimile educaţiei bogaţilor, pofta care creşte beată, o ameţeală de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care Ia cîţiva merge

piat. Centre a!e unor vechi **civilizaţii,** azi dispărute, în Orientul **Apro-**

pînă la scirba de cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atît de umflat încît **înnăbuşă** sufletul ; Ja nenorociţi, rîvna, invidia, ura de a vedea pe ceilalţi cum huzuresc, profundele **zvîcnituri** ale bestiei omeneşti către îndestulare, inimi înceţoşate, posomoreala, nevoia, fatalitatea, neştiinţa impură şi simplă.

Trebuie să continuăm a ridica ochii la cer ? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus este dintre acelea care se sting ? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adîncimi, mic, singuratic, abia zărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe ameninţări negre, îngrămădite monstruos în jurul **lui** ; cu toate acestea, tot atît de puţin primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA

INCINTARI SI DEZNĂDEJDI

I IN PLINA LUMINA

Cititorul a înţeles că Eponine, irecunoscînd prin grilaj pe locuitoarea aceea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase întîi pe bandiţi de strada Plumet, pe urmă îl dusese acolo pe Marius, care, după cîteva zile de extaz în faţa grilajului, tîrît de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e construită casa iubitei, intrase în sfîrşit în grădina Cosettei ca Romeo în grădina Juliettei. îi venise încă mult mai uşor decît lui Romeo ; Romeo fusese silit să sară un zid, pe cînd Marius n-a trebuit decît să dea puţin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinţii moşnegilor. Marius era subţirel, aşa că trecu numaidecît.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decît noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvîntat şi sfînt, în care un sărut logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel moment al vieţii ei Gosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat fără scrupule şi desfrînat, ar fi fost pierdută, fiindcă există naturi generoase care uită de ele însele, iar Cosette era dintre acestea. Una din însuşirile minunate ale femeii este că se biruie. Dragostea, cînd atinge înălţimea la care devine absolută, se complică cu un fel de sfîntă orbire a pudoarei. Dar cîte primejdii vă pîndesc, o, suflete neprihănite ! Adesea ne dăruiţi sufletul, iar noi luăm trupul. Vă rămîne sufletul, la care pri-

viţi în taină, fremătînd. Iubirea nu se opreşte la jumătate drum : sau te pierde, sau te mîntuie. întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care te pierde sau te mîntuie şi pe care nici o fatalitate n-o p.une mai neînduplecat decît iubirea. Iubirea este viaţa, dacă nu e moartea. Leagăn, dar şi sicriu... Aceeaşi simţire spune da şi nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut dumnezeu, inima omenească răspîndeşte mai mare lumină şi, vai ! cel mai adînc întuneric.

Dar dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mîntuitoare.

Atît cît ţinu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiş oin zi în zi mai îmbătător, veniră două fiinţe alcătuite din curăţenie şi nevinovăţie, pline de o fericire cerească, fiinţe mai înrudite cu arhanghelii decît cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare de beţia dragostei lor, răspîndind lumină în întunericul nopţii. Cosettei i se părea că Masrius avea o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mîini, se strîngeau unul lîngă altul, dar nu treceau niciodată de o anumită margine. Nu fiindcă ar fi respectat-o, ci fiindcă nici n-o cunoşteau. Marius simţea o stavilă : nevinovăţia Cosettei, iar Cosette simţea un reazim : cinstea lui Marius. Primul sărut 'fusese şi ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decît să-i atingă mîinile cu buzele sau şalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă şi nu o femeie. O respira. Ea nu refuza nimic, el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulţumit. Trăiau în acea stare de încîntare care s-a,r putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrăţişare a două neprihăniri în ideal ; două lebede întîlnindu-se pe Jungfrau.

La acel ceas al dragostei, ceas în care voluptatea tace cu totul sub atotputernicia extazului, Marius, curatul şi seraficul Marius, ar fi fost mai curînd în stare să intre la
0femeie de stradă decît să ridice rochia Cosettei pînă la
gleznă. Odată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să ia
ceva de jos şi bluza i se întredeschise la piept, lăsînd să
1se vadă puţin sînul. Marius întoarse capul.

I

Ce se întîmpla între aceste două fiinţe? Nimic. Se adorau[1]. Noaptea, cînd se aflau acolo, grădina părea un loc viu şi sfînt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimiţîn-du-Je parfumul; ei îşi deschideau sufletele şi le risipeau pe flori. Vegetaţia îmbelşugată şi puternică tresărea plină de sevă şi de be(ie în jurul acestor doi nevinovaţi, iar ei îşi spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce erau aceste vorbe ? Şoapte. Nimic mai mult. Şoaptele acestea erau îndeajuns ca să tulbure şi să mişte toată natura. Putere magică care s-ar înţelege cu greu dacă am citi într-o carte asemenea convorbiri făcute anume ca să fie luate de vînt şi risipite ca un fum pe sub frunzişuri. Scoateţi din murmurul a doi iubiţi melodia care porneşte din suflet şi îi acompaniază ca *o Ură,* va rămîne numai o umbră ; veţi zice : cum, numai atît ? Ei da, copilării, lucr-uri pe care le-au mai spus şi alţii, rîsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim şi mai profund pe lume I Singurele lucruri care merită să fie spuse şi să fie ascultate !

Cine n-a auzit /niciodată asemenea nerozii, asemenea . nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată este un dobitoc şi un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius : — Ştii ?...

(începuseră în aceste şoapte, în nevinovăţia lor cerească, să-şi spună pe nume şi *tu,* fără să-şi dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Ştii ? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia ? Ba nicidecum, te cheamă Cosette.

— Oh î Cosette e un nume de rînd, care mi s-a dat aşa cînd eram mică. Dar numele meu adevărat este Eufrasia. Nu-ţi place numele ăsta, Eufrasia ?

— Ba da... Dar Cosette nu e de rînd.

3

— Iţi place mai mult decît Eufrasia ?

— Ei !... da.

— Atunci îmi place şi mie mai mult. Ai dreptate, e drăguţ Cosette. Spune-mi Cosette !

Şi surîsul cu care întovărăşea toate astea prefăcea acest dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, ea îl privea **ţintă** şi izbucnea :
— Domnule, eşti frumos, eşti drăguţ, eşti plin de duh,
nu eşti prost de loc, eşti cu mult mai **învăţat** decît mine,
dar mă prind că nu poţi spune ca mine cuvîntul *te iubesc!*
Şi Marius, în al şaptelea cer, credea că aude un vers cîntat de o stea.
Sau, altă dată, ea îi dădea o p aluniţă pentru că-l auzea tuşind şi îi spunea :
— Nu tuşi, domnule ! La mine acasă nu e voie să tu
şească nimeni fără încuviinţarea mea. E foarte urît să
tuşeşti şi să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pen
tru că, dacă te-ai îmbolnăvi, eu aş fi foarte nenorocită.
Ce să fac ?
Era pur şi simplu
dumnezeiesc. O dată
Marius îi spuse Cosettei :
— Inchipuieşte-ţi că am crezut o bună bucată de vreme
că te cheamă Ursul a.
Asta i-a făcut să râdă toată seara. In mijlocul unei alte convorbiri, i se întîmpla să izbucnească :
— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să
ciopîrtesc un invalid !
Dar se opri deod^+ă şi nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, şi asta îi era cu neputinţă. Era acolo o vecinătate necunoscută, carnea, faţă de care uriaşa lui dragoste inocentă da înapoi cu un fel de spaimă sfîntă.
Aşa îşi închipuia Marius viaţa cu Cosette, fără nimic altceva : să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de Ia grilajul preşedintelui, să se aşeze unul lîngă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopţii care se lăsa, să-şi aşeze cuta pantalonului lîngă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mîngîie unghia degetului mare, să-i zică *tu,* să miroasă unul după celălalt aceeaşi floare, într-una, la nesfîrşit. In acest timp, norii treceau pe deasupra capului lor. De cîte ori adie vîntul, ia cu sine mai multe vise omeneşti decît nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei" este cel dintîi chip de a o mîngîia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea înţeapă prin el, dar se ascunde. In faţa voluptăţii inima se trage îndărăt, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, ca să zicem aşa, limpezi ca azurul. Păsările cînd zboară sus, pe lîngă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. Totuşi, în ele se împletea şi viaţă, şi umanitate, şi toată cîtimea de pozitiv de care Aîarius era în stare. Era ceea ce se spune în umbră, preludiu la ceea ce se va spune în alcov : o nouă revărsare lirică, amestec de odă şi sonet, gingaşe hiperbole ale gunguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strînse mănunchi *şi* răspîndind o suavă mireasmă cerească, ciripit negrăit al inimilor.

— Oh — şoptea Marius — ce frumoasă eşti ! Nici nu
îndrăznesc să mă uit la tine .' De aceea te contemplu. Eşti
o graţie. Nu ştiu ce am. Tivul rochiei tale, de sub care
iese vîrful pantofului, mă tulbură. Şi apoi, ce lumină vră
jită e în gîndurile tale î Vorbeşti uimitor de cuminte. Cî-
teodată mi se pare că eşti un vis. Vorbeşte, te ascult, te
admir ! O, Cosette .' Ce ciudat şi încîntător e ; sînt nebun
de-a binelea ! Eşti fermecătoare, domnişoară ! Iţi studiez
picioarele la microscop şi sufletul la telescop.

Şi Cosette răspundea :

— Te iubesc din ce în ce mai mult; în clipa asta mai
mult decît azi-diminea(ă.

întrebările şi răspunsurile se încrucişau la întîmplare în dialogul lor, cădeau mereu la înţelegere asupra dragostei, ca figurinele de soc care cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăţie, transparenţă, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e limpede. Făcea o impresie de aprilie şi de zori de zi. In ochii ei era rouă. Cosette era o închegare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica pensionară, abia ieşită de la mănăstire,

Vorbea cu o pătrundere deosebită şi rostea cîteodată tot felul de cuvinte adevărate şi delicate. Ciripitul ei se prefăcea în conversaţie. Nu se înşela asupra nici unui lucru şi vedea exact. Femeia simte şi vorbeşte cu fragedul instinct al inimii, care nu greşeşte. Nimeni nu ştie să spună ca o femeie lucruri gingaşe şi adînci. Gingăşie şi adîncime — iată femeia, iată cerul !

In această fericire deplină se pomeneau în fiecare clipă cu lacrimi în ochi. O gîză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguţă de răsură ruptă, totul îi înduioşa, şi extazul lor, uşor învăluit de melancolie, părea că nu cere altceva decît să plîngă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste este o înduioşare cîteodată de neîndurat.

Şi pe lîngă asta — contradicţiile sînt jocul de fulgere al dragostei — rîdeau din toată inima cu o nepăsare în-cîntătoa.re şi atît de firesc, încît păreau uneori doi băieţi. Totuşi, chiar fără ştirea inimilor neprihănite, neuitata natură e mereu de faţă. E mereu prezentă cu ţinta ei brutală şi sublimă, şi, oricare ar fi nevinovăţia sufletelor, simţi, în perechea cea mai pudică, adorabila şi tainica nuanţă care deosebeşte doi îndrăgostiţi de doi prieteni.

Se adorau.

Ceea ce este veşnic şi neschimbător nu se pierde. îndrăgostiţii se iubesc, rid, se încruntă în glumă unul la altul, îşi împletesc degetele mîinilor, se tutuiesc, dar toate astea nu împiedică cu nimic veşnicia. îndrăgostiţii se ascund în crepuscul, în umbră, o dată cu păsările, cu trandafirii ; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, şoptesc, în vreme ce nemăsurate legănări de astre umplu nemărginirea.

II

BEŢIA FERICIRII DEPLINE

Trăiau nedesluşit, năuciţi de fericire. Nu băgaseră de seamă că holera decima Parisul tocmai în acea lună. îşi făcuseră cele rnai multe mărturisiri cu putinţă, dar acestea

nu merseseră mult mai departe de numele lor. Ma-rius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Atarius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că era un erou şi că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Ii spusese oarecum şi că era baron, dar asta n-o mirase pe Cosette. Marius baron ? Nu înţelesese. Nu ştia ce în-seamnă cuvîntul ăsta. Marius era Marius. In ceea ce o privea pe ea, îi mărturisese că fusese crescută în mănăstirea Petit-Piopus, că mama sa murise, ca şi a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte cumsecade, că-i ajuta pe sărmani, dar că şi el era sărman, şi că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînţeles ; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de cînd o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atît de nedesluşit şi depărtat, încît ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gîndise să-i povestească nici despre întîmplarea petrecută într-o noapte în cocioaba Thenardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre atitudinea ciudată şi fuga neînţeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment; seara nu-şi mai amintea nici ceea ce făcuse dimineaţa, nici unde mîncase Ja prînz, nici cu cine vorbise ; urechile îi vuiau de cîntece care nu-l mai lăsau să audă nici un alt gînd şi nu trăia decît ceasurile cînd o vedea pe Cosette. Atunci, aflîndu-se în cer, era cu totul firesc să uite pămîntul. Amîndoi lîn-cezeau sub greutatea abia simţită a desfătărilor nepăimîn-tene. Aşa trăiesc lunaticii aceştia pe care-i numim îndrăgostiţi.

Vai ! Cine n-a trecut prin toate astea ! De ce vine ceasul care ne scoate din acest azur şi de ce se mai prelungeşte viaţa după aceea ?

A iubi aproape că ţine loc de a gîndi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o desăvîrşită înlănţuire logică în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvîrşită în mecanica cerească. Pentru Cosette şi Marius nimic nu mai fiinţa în afară de Marius

şi Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbuşise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă ii trecea prin minte că ea avea un tată. In mintea lui era uitarea extazului. Despre ce vorbeau oare aceşti îndrăgostiţi ? Am spus : despre flori, despre rîndunele, despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de seamă. îşi spuseseră de toate, afară de totul. Pentru îndrăgostiţi totul este tocmai nimicul. Dar tatăl ei, cele ce se petreceau, maghernița, bandiţii şi acea fioroasă întîmplare, la ce bun ? Şi era oare aşa de sigur că visul acela urît existase cu adevărat ? Erau amîndoi, se adorau, nimic altceva nu mai era pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului şi să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli ? Există aşa ceva ? Ai tremurat ? Ai suferit ? Nu mai ştii nimic din toate acestea. Totul e învăluit într-o pîclă trandafirie.

Aşadar, aceste două fiinţe trăiau astfel, oricît de împotriva firii ar părea lucrul acesta, o viaţă înălţătoare, între nadir şi zenit, între om şi înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori ; abia existînd în carne şi oase, numai suflet, numai extaz din creştet pînă în tălpi, prea de pe altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pă-mînt, prea încărcaţi, totuşi, de umanitate ca să se to-pească în azur, în suspensie, ca nişte atomi care îşi aşteaptă precipitatul ; în aparenţă dincolo de destin, necu-noscînd făgaşul zilei de ieri, de azi, de mîine ; uimiţi, vrăjiţi, uşori; cîteodată atît de desprinşi de toate, **Incît** se puteau pierde în infinit; aproape gata pentru zborul etern.

Dormeau cu ochii deschişi în această legănare. O, somn adîne, realităţi copleşite de ideal !

Adesea, oricît de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în faţa ei. Cînd închizi ochii vezi sufletul mai bine deoît oricînd.

Marius şi Cosette nu se întrebau unde îi va **duce** o astfel de viaţă ; simţeau că au şi ajuns unde trebuie. Ce pretenţie neînţeleasă au oamenii ca iubirea să **ducă** neapărat **undeva**

III

INGEPE SA SE ÎNTUNECE

Jean VaJjean, însă, nu bănuia nimic.

Cosette, mai puţin visătoare decît Marius, era veselă, şi asta îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gîn-durile de atunci ale Cosettei, preocupările ei duioase, prezenţa lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunţi caste şi surîzătoare. Era la vîrsta cînd fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Jean Valjean era deci liniştit. Şi apoi, cînd doi îndrăgostiţi se înţeleg, lucrurile merg întotdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar putea tulbura dragostea, e ţinut într-o desăvîrşită neştiinţă, prin cele cîteva precauţii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiţilor. Aşa că niciodată Cosette nti-i spunea „nu" lui Jean Valjean. Voia să se plimbe ? Da, tăticule. Voia să stea acasă ? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lîngă Cosette ? Era încîntată. Şi fiindcă el se ducea la culcare întotdeauna la ceasurile zece, în serile acelea Marius nu venea în grădină decît după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizînd uşa cu geamuri dinspre curte. Se înţelege de la sine că ziua nimeni nu-l întîlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi în-chipuia că Marius exista. O singură dată numai, într-o dimineaţă, i s-a intîmplat să-i spună Cosettei : „Uite cît var ai pe spate !" Sea-ra trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lîngă un zid.

Bătrîna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decît să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Cînd era cu Cosette, se ascundeau într-o adîncitură de pe lîngă scara casei, ca să nu poată fi văzuţi, nici auziţi din stradă, şi se aşezau acolo, mulţumindu-se adesea. în loc de orice conversaţie, să-şi strîngâ mîinile de douăzeci de ori pe minut, privind ramurile pomilor In acele clipe, de-ar fi căzut trăsnetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi bă-

gat de seamă, atit de cufundaţi erau unu] în visarea **Celuilalt.**

Limpezi nevinovăţii. Ceasuri fără prihană, aproape toate Ia **fel.** Felul ăsta de iubire este o împletire de petale de crin şi de pene de porumbei.

Intre ei şi stradă se afla toată grădina ; de cîte ori Marius intra sau ieşea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nici o stricăciune.

Pleca de obicei spre miezul nopţii şi se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Babord :

— Ce zici de asta ? Marius a început să vină acasă
pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea :

— Ce să-i faci ? Orice seminarist are capsa lui.

Cîteodată Courfeyrac încrucişa braţele, lua o înfăţişare
serioasă şi-i spunea lui Marius :

— Ai cam luat-o razna, tinere !

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obişnuit cu pasiunile inedite ; se îngrijora şi cîteodată ÎJ soma pe Marius să se trezească la realitate.

Intr-o dimineaţă îi făcu aceaistă mustrare :

— Dragul meu, îmi face impresia că te afli în lună, în
regatul visului, în provincia iluziei, în capitala Balon de
Săpun. Hai, fii băiat de treabă ! Cum o cheamă ?

Dar nimic nu-l putea „face să vorbească" pe Marius. Mai degrabă i-ai fi s-muls unghiile decît vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume : Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile şi tăcută ca mor-mîntul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius ; tăcerea lui era plină *de* strălucire.

Cît ţinu dulcea lună mai, Marius şi Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe şi să-şi spună „dumneata", numai şi numai ca să-şi spună pe urmă „tu" cu şi mai multă plăcere.

Să-şi vorbească îndelung, şi cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau de fel, o dovadă mai mult că în această încîntătoare operă care se numeşte dragoste libretul nu înseamnă mai nimic.

Pentru Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Pentru Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lîngă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.

Să se uite la aceeaşi stea în **văzduh** sau la acelaşi licurici în iarbă.

Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decît să vorbească.

Etc, etc.

Cu toate astea, îi pîndeau multe încurcături.

Intr-o seară, Marius se îndreptă spre locul întîlnirii prin Bulevardul Invalizilor ; mergea de obicei cu capul în jos ; tocmai cînd să cotească pe strada Plumet, auzi lîngă el :

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii şi o recunoscu pe Eponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gîndise niciodată la lata asta din ziua cînd ea îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse de loc şi o uitase cu totul. Nu putea decît să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum şi totuşi se simţea stînjenit întîilnind-o.

E o greşeală să. se creadă că pasiunea, cînd e fericită şi curată, îl ridică pe om la o treaptă de perfecţie ; îl duce pur şi simplu, după cum am văzut, la uitare. In împrejurarea asta omul uită să fie rău, dar uită şi să fie bun. Recunoştinţa, datoria, amintirile esenţiale şi tulburătoare pier.

In orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel faţă de Eponine. Absorbit de Cosette, nici nu-şi dăduse seama destul de limpede că această Eponine se numea Eponine Thenardier şi purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu cîteva luni mai înainte, i **s-ar** fi dedicat cu aprindere. II arătăm pe Ma'rius aşa cum era. Pînă şi tatăl i se ştersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stînjenit :

— Ah, dumneata erai, Eponine ?

— De ce îmi spui „dumneata" ? Ţi-arrt făcut vreun rău ?

— Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba din contră. Simţea însă că acum, cînd îi spunea „tu" Cosettei, nu mai putea să-i spună decît „dumneata" Eponinei.

Mariu* tăcu. Ea izbucni :

■— Spune-mi...

Apoi se opri. Se părea că făptura asta, atît de nepăsă-toare şi îndrăzneaţă altădată, nu mai găsea cuvinte. încercă să zîmbească, dar nu izbuti. Urmă :

— Atunci ?...

Apoi tăcu iar şi rămase cu ochii plecaţi.

— Bună seara, domnule Marius ! spuse ea pe neaştep
tate şi plecă.

IV

CAB *HURUIE* IN ENGLEZA ŞI LATRĂ ÎN ARGOU'

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca nişte nori negri. Marius, la căderea nopţii, mergînd pe acelaşi drum ca în ajun, cu inima plină de aceleaşi gînduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Epanine, care venea spre el. Două zile la rînd era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul şi ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Asta o hotărî pe Eponine să-l urmărească pînă în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse pînă atunci. înainte se mulţumise numai să-l zărească în trecere pe bulevard, fără să caute măcar să-l întîlnească. In ajun doar încercase să-i vorbească.

Aşadar Eponine îl urmări, fără ca el să bage de seamă. II văzu dînd la o parte drugul grilajului şi strecurîndu-se în grădină.

' In englezeşte *cah e* prescurtarea Iul *gobriolet;* în argou) francez înseamnă *clini..*

„Uite — îşi zise ea — intra in casă !" Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul şi găsi uşor pe cel mişcat din loc de Marius. Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru : — Asta nu, Lisette ' I

Se aşeză pe postamentul grilajului, alături de drug, ca şi cum l-ar fi păzit. Era tocmai locul unde grilajul se în-vecina cu zidul de alături. In acel ungher întunecat Epo-nine dispărea de-a binelea.

Rămase acolo mai mult de un ceas, fără să se mişte şi fără să răsufle, muncită de gînduri.

Către ceasurile zece seara, unul din cei doi sau trei trecători de pe strada Plumet, un bătrîn cetăţean întîrziat, care se grăbea prin acest loc pustiu şi deocheat, mergînd de-a lungul grădinii şi ajungînd la coiful pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înnăbuşită şi ameninţătoare spunînd :

— Nu mă mai mir, dacă vine seară de seară !

Trecătorul îşi plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat şi i se făcu foarte frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, deoarece, după cîteva clipe, şase bărbaţi care mergeau răzleţi, la oarecare distanţă unul de altul, de-a lungul zidurilor, şi pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întîi la grilajul grădinii se opri şi-i aşteptă pe ceilalţi. După o clipă se adunară toţi şase la un loc.

Oamenii aceştia începură să şuşotească.

— Aicişa, spuse unul dintre ei.

[1] *Lisette,* personaj foarte popular din cîntecele lui Beranger. ² A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, de geam, reţine cioburile şi zgomotul.
lipit

— E vreun cab în grădină ? întrebă altul.

— Nu ştiu. In orice caz, am adus o găluşcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frînguim vînterna ?•

— Da.

— Grilajul e bătrîn, reluă al cincilea, care avea o voce
de ventrilog.

— Cu **atît** mai bine ! zise al doilea care vorbise. N-o
să strige cine ştie ce Ia funberec ' şi n-o să fie greu de
secerat.

Cel de al şaselea, care încă nu scosese .nici o vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse şi Eponine cu un ceas mai devreme, apucînd pe rînd fiecare drug şi clăti-nîndu-l încetişor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Cînd să pună mîna pe acest drug, o altă mînă ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăca braţul. Se simţi lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce ră-guşită îi spuse fără să ţipe :

— E un cîine.

In acelaşi timp, văzu o fată palidă stînd în picioare în faţa lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în faţa neaşteptatului. Se zbîrli spăirnîntător ; nimic nu e mai spăimîntător la vedere decît fiarele sălbatice în panică ; înfăţişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bîlbh :

— Cine e paţachina asta ?

— Fie-ta !

In adevăr, stăteau faţă în faţă Eponine şi
Thenardier.

Cînd apăruse Eponine, ceilalţi cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Brujon, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvînt, cu încetineada sinistră proprie acestor oameni ai nopţii.

In mîinile lor se zăreau nişte unelte hîde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma".

— Ia te uită ! Ce faci aici ? Ce-ai cu noi ? Eşti ne
bună ? ţipă Thenardier, atît cît poate cineva să ţipe vor
bind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm ?

Eponine începu să rîdă şi îi sări de gît.

— Sînt aici, tăticule, fiindcă sînt. Ce, nu mai e voie
acum să şezi pe pietre ? Dumneata n-ar trebui să fii aici.
Ce cauţi aici dacă e un „pesmete" ? I-arn şi s-pus lui Mag-

---

[1] No să scîrţîie sub pilă.

non. Nu-i nimic de făcut. Da sărută-mă, tăticule ' Ce mult e de cfnd nu te-am văzut ! Va să zică nu mai eşti la răcoare ?

Thenardier încercă să se descurce din braţele Eponinei şi mormăi :

— Gata, m-ai sărutat. Da, sînt afară, nu mai sînt la
răcoare. Acu du-te !

Dar Eponine nu-şi desfăcea mlinile de după gitul lui şi îşi dubla mîngîierile :

— Tăticule, cum ai făcut ? Trebuie să fii tare iscusit,
dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-mi ! Şi mama ?
Unde e mama ? Spune-mi ce mai e cu mama !

Thenardier răspunse :

— Ei bine, nu ştiu, lasă-mă, hai, du-te !

— Tocmai că nu vreau să mă duc ! zise Eponine, fan-
dosindu-se ca un copil răsfăţat. Mă goneşti, după ce că
nu te-am văzut de patru luni şi de abia am avut timp să
te sărut.

Şi se agăţă din nou de gîtul lui.

— Ei, ce de nerozii ! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gu-eulemer. Poaf să treacă sti-
cleţii !

Glasul ven.trilog.uhii îngînă ritmat :

„Nu sîntern în postu
mare Să ne pupăm
de iertare *1*"

Eponine se întoarse către ceilalţi cinci bandiţi.

— A, domnu Brujon ! Bună ziua, domnule Babet î Bună
ziua, domnule Claquesous ! Nu mă mai recunoşti, dom
nule Gueulemer ? Ce mai faci, Montparnasse ?

—• Ba da, cum să nu te cunoască ? zise Thenardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ţi tălpăşiţa ! Lasă-ne-n pace !

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montpar
nasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit icişa, adăugă Babet.

Eponine apucă mîna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un şiş deschis.

— Dragă Moniparnasse — răspunse mieros Eponine —
trebuie sa ai încredere în oameni. Oi fi semănînd şi eu
niţel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, n-am
fost trimisă să descurc eu chestia ?

Eponine nu mai vorbea argou. De cînd îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere limba asta îngrozitoare. Strînse în mica ei mînă, osoasă şi uscată ca rnîna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer şi urmă :

— Ştiţi şi voi că nu sînt proastă. De obicei credeţi ce
spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat
eu tot, vă puneţi pielea la bătaie degeaba, mă înţelegeţi !
Vă jur că nu e nimic d-e făcut în casa asta.

— Sînt nişte femei singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.

— Da luminările nu s-au mutat! rosti Babet.

Şi-i arătă Eponinei, printre vîrfurile pomilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.

Eponine încercă o ultimă sforţare.

— Ei — zise ea— sînt nişte oameni foarte săraci ; în
cocioaba asta nu găsiţi para chioară.

— Du-te dracului ! strigă Thenardier. După ce-om răs
turna-o cu fundu-n sus, o să-ţi spunem ce e înăuntru,
dacă sînt gloanţe, rotiţe sau tinichele '.
Şi-o împinse la o parte ca să treacă. :— Drăguţule, domnule Montparnasse — zise Eponine — te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra !

— Ia seama că ai să te tai ! răspunse Montparnasse.

Thenardier urmă cu tonul lui hotărît :

— Ia-ţi valea, îngeraşule, şi lasă bărbaţii să-şi vază
de treburi !

Eponine dădu drumul mîinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise :

— Va să zică vreţi să intraţi în casa asta ?

— Niţel I spuse ventrilogul rînjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu faţa la cei şase bărbaţi înarmaţi pînă-fl dinţi, cărora noaptea le da

---

Franci, gologani sau firfirici.

o înfăţişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărîtă şi groasă :
— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu !
Se opriră toţi uimiţi. Ventrilogul totuşi rînji mai departe. Ea urmă :
— Prieteni, ascultaţi-mă bine ! Nu e ce trebuie. Acum
vorbesc eu. Mai întîi, dacă intraţi în grădină, dacă vă
atingeţi de grilajul ăsta, eu ţip, bat la toate uşile, deş
tept lumea, chem sergenţii de stradă, vă dau pe mîna po
liţiei.
— E în stare ! spuse încet Thenardier Iui Brujon şi
ventrilogului.
Ea dădu din cap şi adăugi :
— Incepîn-d cu tata.
Thenardier se
apropie.
— Mai departe, drăguţule !
zise ea.
El se retrase, rnormăind între
dinţi :
— Dar ce dracu are ? Şi adăugă :
Căţea !
Bponine începu să rîdă într-un chip
groaznic.
— Fie; dar n-o să intraţi ! Nu sînt pui de cîine, sînt
pui de lup. Sînteţi şase, dar nu-mi pasă ! Sînteţi bărbaţi.
Ei bine, eu sînt femeie ! Nu mi-e frică de voi, poftim !
Vă spun că n-o să intraţi în casa asta, fiindcă n-am eu
chef. Dacă vă apropiaţi, latru. V-am spus, „cîinele" sînt
eu. Puţin îmi pasă de voi ! Vedeţi-vă de drum, mă plic
tisiţi ! Duceţi-vă unde vreţi, dar nu aici, vă opresc eu !
Voi puteţi să daţi cu cuţitul, că eu dau cu picioarele, mi-e
totuna, poftiţi !
înainta un pas către bandiţi ; era înspăimîntătoare. începu iar să rîdă.
— La dracu ! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame,
la iarnă o să-m,i fie frig. Ce caraghioşi sînt nătărăii ăştia
de bărbaţi dacă îşi închipuie că înfricoşează o fată ! Frică,
de ce ? Ei, aş, mor de frică ! Fiindcă aveţi nişte otrepe de
muieri care intră sub pat cînd vă răstiţi la ele, aşa cre
deţi ? Mie nu mi-e frică de nimic ! îşi aţinti privirea asu
pra lui Thenardier şi zise : Nici chiar de dumneata ! Apoi
continuă, plimbîndu-şi asupra bandiţilor pupilele sîngerii
de stafie : Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mîine de

pe caldarîrnul străzii Plumet, omorîtă de tată-meu ou bîta, sau dacă o să fiu găsită p.este un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi cîini înecaţi !

Trebui să se oprească ; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.

Continuă apoi :

— N-ain decît să strig, şi vine cineva, ehe! Sînteti
şase, eu sînt lumea întreagă !

Thenardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropia ! strigă
ea.

El se opri şi îi zise cu
blîndeţe :

—. Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atît de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm ? Trebuie să ne cîştigăm viaţa. Nu mai ai nici un pic de dragoste pentru taftu ?

— Mă plictisiţi ! zise Eponine.

— Dar trebuie să trăim, să mîncăm...

— Crăpaţi !

Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngînînd cîn-tecul :

„Tristă 'amintire
Farmecu-Tni
trecut, Glezna
mea subţire Şi
timpul trecut".

Sta cu coatele pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu o înfăţişare nepăsătoare. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărîtă.

Cei şase tîlhari, uluiţi şi mohorîţi că sînt ţinuţi locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridi-cînd din umeri, umiliţi şi furioşi.

Ea îi privea, însă, potolită şi sălbatică

— Are ea ceva — zise Bafoet — o pricină. Să fie în
drăgostită de cîine? Păcat că ne scapă treaba asta. Două
femei, un bătrîn care locuieşte în fundul curţii, perdele
bune la ferestre. Bătrînul trebuie să fie vrun perciunat.
Bună treabă !

— Atunci intraţi voi — izbucni Montparnasse — şi
vedeţi-vă de treabă ! Rămîn eu cu fata, şi dacă mişcă...

Făcu să sclipească Ia lumina felinarului cuţitul pe ca-re-l ţinea în mînecă.

Thenardier tăcea mâlc şi părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era niţel profet şi care, după cum se ştie, „dăduse pontul", nu scoase încă nici un .cuvînt. Părea gîn-ditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic şi se ştia că într-o zi jefuise, numai şi numai de dragul primejdiei, un post de sergenţi de stradă. Intre altele, făcea versuri şi cîntece, ceea ce îi dădea o mare autoritate. Babet îl întrebă :

— Tu nu spui nimic, Brujon ?

Bţrujon mai tăcu o clipă, apoi dădu din cap în felurite chipuri şi se hotărî în sfîrşit să deschidă gura :

—■ Uite, am întîlnit azi-dimineaţă două vrăbii care se băteau ; astă-seară m-am ciocnit de o femeie certăreaţă. E semn rău ! Hai să ne cărăm !

Plecară.

La plecare, Montparnasse şopti:

— Ei, dacă aş fi vrut, aş fi strîns-o de gît.

Babet îi răspunse :

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colţul străzii se opriră şi schimbară cu glas scăzut aceste cîteva vorbe neînţelese :

— Unde ne culcăm astă-seară ?

— Sub Pantin *.

— Ai la tine cheia de la grilaj, Thenardier ?

— Cred şi eu !

Eponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcîn-du-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare şi începu să se furişeze în urma lor, de-a lungul zidurilor şi caselor. Se ţinu astfel după ei pînă în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart şi se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

Paris.

FAPTELE NOPŢII

După plecarea bandiţilor, strada Plumet îşi recapătă liniştita ei înfăţişare nocturnă. Ceea ce se întîmplase în această stradă n-ar fi mirat o pădure. Codrii, crîngurile, desişurile, ramurile de nedescurcat, ierburile uriaşe au un fel de viată întunecată ; furnicarul sălbăticiunilor zăreşte în ele neaşteptate năluci ale nevăzutului ; lumea mai prejos de om desluşeşte aci prin cea{ă lumea de dincolo de om ; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se înfundă aci, pe întuneric. Natura zbîrlită şi sălbatică se înspăimîntă de unele vecinătăţi în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele şi stau într-o cumpănă tainică. Dinţii şi ghearele se tem de' lumea de dincolo de simţuri. Bestialitatea care se adapă cu sînge, poftele lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca izvor şi ca ţintă decît burta, privesc şi adulmecă cu nelinişte netulburată năluca, cutreierînd în giulgiul ei, dreaptă în străvezia ei rochie fîlfîitoare, şi care li se pare că trăieşte un fel de viată groaznică a morţii. Aceste fiinţe brutale, care nu sînt decît materie, se tem nedesluşit ca nu cumva să dea peste nemăsurata întunecime strînsă într-o fiinţă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte scurt orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră ; ferocităţii îi e teamă de sinistru ; lupii dau îndărăt în faţa unui strigoi.

VI

MARIUS COBOARĂ PE PAMÎNT ŞI IŞI DA ADRESA COSETTEI

In timp ce căţeaua aceea cu chip omenesc stătea de pază lîngă grilaj şi cei şase bandiţi se dădeau înapoi în faţa unei fete, Marius era lîngă Cosette. Niciodată cerul

nu fusese mai înstelat şi mai încîntător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în frunzişuri cu un ciripit mai dulce ; niciodată toate armoniile seninătăţii universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a dragostei ; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plînsese. Avea **ochii** roşii.

Era cel dintîi nor în acest vis minunat.

Primul cuvînt spus de Marius fusese :

— Ce ai ?

Ea
răspunse :

— Uite !

Apoi se aşezase pe banca de lîngă scară şi, în timp ce el se aşeza tremurînd lîngă ea, continuase :

— Tata mi-a spus azi-<dimineaţă să mă pregătesc, să
fiu gata, pentru că are treburi şi poate o să plecăm.

Marius se înfiora din creştet pînă-n tălpi.

Cînd omul e Ia sfîrşitul **vieţii,** a muri înseamnă a pleca ; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De şase să'ptămîni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimţite, intra cu fiecare zi mai mult în stăpînirea Cosetiei. Stapînire cu totul ideală, dar adîncă. Cum am mai lămurit o dată, în cea dintîi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai tîrziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi cîteodatâ' nu luăm sufletul de loc ; cei din ceata lui Faublas şi Prudhomme adaugă : **fiindcă** sufletul nu există ; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o ocară mincinoasă. Marius, aşadar, o **stăpînea** pe Cosette, aşa cum stăpînesc spiritele, dar o învăluia cu tot sufletul lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credinţă. Ii stăpînea zîmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adîncă a ochilor ei albaştri, dulceaţa pielii cînd îi atingea mîna, încîntătorul semn de la **gît** şi toate gîndurile. Hotărîseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ţinură de cuvînt. Stăpînea, aşadar, toate visele Co-settei. Privea fără încetare şi atingea cîteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există nici un firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea

îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mînecile, pantofii înalţi, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpin era el. Se gîradea că e stăpînul drăgălaşilor piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea chiar, gîngureala nedesluşită şi surdă a voluptăţii care mijea, că nu există cordon de rochie, ochi de ciorap şi cută a rochiei care să nu fie ale lui. Lîngă Cosette se simţea lîngă bunul, lîngă lucrul, lîngă stăpînul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atîta sufletele, încît, dacă ar fi vrut sa şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputinţă să le recunoască. „Asta e al meu." „Nu, e al meu." „Te asigur că te înşeli. Asta sînt eu." „Ceea ce crezi că eşti tu sînt eu." Marius era ceva care făcea parte din Cosette, şi Cosette era ceva care făcea parte din Marius. Marius o simţea pe Cosette trăind în el. A o stăpîni pe Cosette era totuna cu a respira. In mijlocul acestei credinţe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, nemaiauzite şi totale, al acestei stăpîniri căzură deodată cuvintele : „Vom pleca", şi vocea aspră a realităţii îi striga : „Cosette nu este a ta !"

Marius se trezi. De şase săptămîni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viaţă ; dar cuvîntul acesta, „a pleca", îl aduse înapoi cu asprime.

Rămase mut. Cosette simţi numai că mîna Iui era îngheţată.

Ii zise la rîndul ei :

— Ce ai ?

EI răspunse atît de încet, încît Cosette abia îl auzi :

— N-am înţeles ce-ai zis.

Ea reluă :

— Azi-dimineaţă tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămină, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor ! izbucni Marius.

E sigur că în acel moment, pentru mintea lui Marius, nici un **abuz** de putere, nici o lovitură, nici o grozăvie a

ceior mai cumpliţi tirani, nici o acţiune a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VUI-lea > nu era atît de cruntă ca fapta aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia pentru că are treburi acolo, întrebă cu o voce slabă :

— Şi cînd vei pleca ?

— N-a spus cînd.

— Şi cînd te vei întoarce ?

— N-a spus cînd.

Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală :

— Şi ai să pleci, Cosette ?

Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini de spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită :

— Unde ?

— In Anglia. Dumneata vei pleca ?

— Pentru ce îmi zici „dumneata" ?

— Te întreb dacă vei pleca ?

— Ce vrei să fac ? zise ea împreunîndu-şi manile.

— Aşa.dar vei pleca ?

— Dacă tatăl meu pleacă...

— Va să zică vei pleca ?

Cosette apucă mîna lui Marius şi o strînse fără să răspundă.

— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu undeva.

Cosette mai mult simţi înţelesul acestor vorbe decît îl înţelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bîlbîi :

— Ce vrei să spui ?

Marius o privi, apoi îşi înălţă încet privirile la cer şi răspunse :

— Nimic.

Cînd îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surîzîndu-i. Surîsul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.

---

[1] Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec He-racle : sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea tn Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sîngeros. Ceilalfi doi sînt personaje istorice. Tiberiu — împărat roman (secolul I î.e.n.). Henric al VlII-Iea, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut ; a condamnat Ia moarte pe două dintre cele şase soţii ale sale.

— Ce proşti sîntern î **Marius,** mi-a venit o idee i
— **Ce?**
— Pleacă şi tu dacă plecăm noi. Am să-ţi spun eu
unde. Vino după mine acolo unde-oi fi.
Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni :
— Să plec cu tine 1 Eşti nebună ? Dar trebuie şi bani
şi n-am o Jăscaie. Cum să plec în Anglia ? Datorez pînă
acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac,
un prieten pe care nu-l cunoşti tu. N-am deoît o pălărie
veche, care nu face trei franci, un costum de haine fără
nici un nasture, cămaşa mi-e ruptă, slnt ros în coate
şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămîni nici nu mă
mai gîndesc la asta şi nici nu ţi-am ispus. Cosette, sînt
un nemernic. Nu mă vezi decît noaptea şi îmi dai dra
gostea ta ; dacă m-ai vedea ziua, rni-ai da un ban I Să
plec în Anglia 1 Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşa
port ui !
Şi se izbi într-un copac din apropiere, cit era de lung, cu braţele deasupra capului; se izbi cu fruntea în scoarţă, fără să simtă lemnul care-i zgîria pielea, nici frigurile care-i zvîcneau în tîmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.
Stătu multă vreme aşa. Cînd te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămîne o veşnicie în ele. In sfîrşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înnăbuşit, domol şi trist.
Suspina Cosette.
Plîngea de mai bine de două ceasuri lîngă Marius, care stătea dus pe gînduri.
Veni la ea, căzu în genunchi şi, aplecîndu-se încet, îi **luă** vîrfuj piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.
Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sînt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorîtă şi resemnată, religia dragostei.
— Nu pl-înge ! zise
el.
Ea şopti:

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poţi veni.

Marius urmă :

— Mă iubeşti ?

Ea îi răspunse suspinînd acel cuvînt rupt din rai, care nu e niciodată mai încîntător decît atunci oînd e şoptit printre lacrimi:

— Te ador!

Cu un glas nespus de mîngîietor, el urmă :

— Nu plînge ! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plîngi ?

— Da tu mă iubeşti ? zise ea.

El îi luă mîna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvîntul de cinste nimănui, pentru că mi-e frică de cuvîntul meu de cinste. II simt pe tata Jlngă mine. Ei bine, îţi dau cuvîntul meu de cinste cel mai sfînt că, dacă pleci, eu voi muri!

In glasul cu care rosti aceste cuvinte era o melancolie atît de solemnă şi de liniştită, încît Cosette tremură. Simţi fiorul acela pe care-l lasă un cuvînt întunecos şi adevărat, încetă să plîngă, de spaimă.

— Acum ascultă ! zise el. Să nu mă aştepţi mîine.

— De ce ?

— Nu m-aştepta deoît poimîine.

— Oh, de ce ?

— Vei vedea.

— Să nu te văd o zi ! Dar e cu neputinţă !

— Să sacrificăm o zi ca să cîştigăm poate o viaţă. Şi Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine : E un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe nimeni niciodată decît seara.

— De cine vorbeşti ? întrebă Cosette.

— Eu ? N-am spus nimic.

— Atunci la ce te gîndeşti ?

— Aşteaptă pînă poimîine. Vrei ?

— Da, răspunse Cosette.

Ea îi luă capul în amîndouă mîinile, înălţîndu-se pe vîrful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:

— Mă gîndesc că trebuie să-mi ştii adresa. Se poate întîmpla cine ştie ce. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.

Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgîrie cu limba lui în tencuiala zidului :

16, STRADA VERRERIE

Cosette începuse din nou să i se uite în ochi.

— Spune-mi la ce te gîndeşti. Marius, tu te gîmdeşti la ceva. Spune-mi, la ce ? Oh ! Spune-mi Ia ce te gîn-deşti, ca să pot dormi bine la noa-pte.

— Uite la ce mă gîndese : că e cu neputinţă ca dum nezeu să vrea să ne despartă. Aşteaptă-mâ poimîine !

— Şi pînă atunci ce să fac ? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii... Ce fericiţi sînt bărbaţii ! Eu o să rămîn singură. Oh, ce tristă am să fiu ! Atunci, ce vrei să faci mîine seară ? Spune î

— Voi încerca ceva.

— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui dumnezeu şi mă voi gîndi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai întreb, fiindcă nu vrei. Eşti stăpînul meu ! îmi voi petrece seara de mîine cîntînd muzica aceea din *Euryanthe,* care îţi place ţie şi pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimîine să vii devreme. Te voi aştepta la că derea nopţii, la nouă fix, bagă de seamă ! Doamne, ce trist e cînd zilele sînt lungi ! Auzi ? Cînd va bate de nouă voi fi în grădină.

— Şi eu.

Şi fără să spună ceva, duşi de acelaşi gîrad, duşi de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiţi, beţi amîndoi de dragoste pînă şi în suferinţă, *căzură* unul în braţele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălţate, pline de extaz şi de lacrimi, contemplau stelele.

Cînd Marius p.lecâ, strada era goală. Era chiar în clipa în care Eponine îi urmărea pe bandiţi pe bulevard. In

timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai ! pe care el însuşi o socotea nebunească şi cu neputinţă de realizat. Luase o hotărîre mare.

O INIMA BATRINA ŞI O INIMA TINAKA FAŢA-N FAŢA

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci şi unu de ani împliniţi. Locuia tot cu domnişoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire or. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrîni străvechi care aşteaptă moartea cu isemeţie, pe care vîrsta îi împovărează fără să-i încovoaie şi pe care nici suferinţa nu-i doboară.

Totuşi, de oîtva timp, fiică-sa spunea : „Tata începe să se stingă". în adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai dădea cu bastonul atît de voiniceşte în balustrada scării, oînd Basque întîrzia să-i deschidă. Revoluţia din iulie abia dacă îl scosese din fire timp de şase luni. Văzuse aproape cu linişte această împerechere de cuvinte în *Monitor:* D. Humblot-Conte', pair al Franţei. De fapt, bătrînul era foarte trist. Nu şovăia, nu se dădea bătut, fiindcă asta nu sta nici în natura lui fizică, nici în cea morală, dar simţea că slăbeşte înăuntrul lui. De patru ani îl aştepta pe Marius neînduplecat — e chiar cuvîntul potrivit — îl aştepta cu convingerea că într-o zi sau aJta ştrengarul va bate la uşă ; e drept că în unele zeasuri triste i se întîmpla să-şi spună că dacă Marius mai întîrzie... Nu moartea îi era de nesuferit, ci gîndul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. In mintea lui, pînă atunci, nu trecuse niciodată gîndul că n-avea să-l mai vadă pe Marius, dar acum ideea despărţirii începea să-i dea tîrcoale şi îl îngheţa. Despărţirea, aşa cum se

[1] Un burghez a! cărui nume însuşi îi arăta originea modestă *(hum*-**W« — umil),** numit membru a! Camerei nobililor sub Ludcvic-Filip.

I j

întîmplă totdeauna cu sentimentele fireşti şi adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul cel rău, care plecase în felul ăsta. In nopţile de decembrie, cînd frigul ajunge la zece grade sub zero, ne gîndim mai mult la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau chiar era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crap 1" îşi zicea el. Nu-şi găsea nici o vină, dar nu se gîndea la Marius decît cu o înduioşare adîncă şi cu muta disperare a unui bătrînel care e pe ducă.

Dinţii începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristeţea.

Domnul Gillenormand, fără să şi-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat şi i-ar fi fost ruşine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Aşezase în odaia lui, la căpă.tîiul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea înainte de orice, în clipa deşteptării din somn ; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pcmtmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Intr-o zi, cînd se uita la el, i se întimplă să spună :

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele ? întrebă domnişoara Gillenormand.
Bineînţeles că îi seamănă.

Bătrînul adăugă :

— Şi lui îi seamănă.

O dată, cum sta aşezat cu genunchii strinşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să-i spună :

— Tată, eşti tot atît de supărat ? ... Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine ? întrebă el.

— Pe bietul Marius.

îşi înălţă capul îmbătrînit, îşi puse pumnul slab şi zbîrcit pe masă şi strigă cu glasul lui cel mai supărat şi mai răsunător :

— Bietul Marius, spui ? Domnul ăsta e un caraghios,
un derbedeu, un vanitos nerecunoscător, fără inimă, fără
suflet, un orgolios, un ora rău !

Şi îşi întoarse faţa, ca fiică-sa să nu vadă că lăcrimează.

A treia zi rupse o tăcere care ţinea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si :

— Am avut onoarea s-o rog pe domnişoara Giilenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătuşa Giilenormand renunţă la orice încercare şi puse acest diagnostic adînc : „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de cînd «a făcut prostia. Se înţelege că nu-l poate suferi pe Marius."

„De cînd a făcut prostia" înseamnă de cînd se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnişoara Giilenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofiţerul de lăncieri. înlocuitorul Theodule a pierdut şi el partida. Domnul Giilenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Theodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, dispreţuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăn-cierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Theodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; uşuratic, dar vulgar; petrecăreţ, dar necioplit; e adevărat, avea mai multe amante, şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calităţile lui aveau cîte un cusur. Domnul Giilenormand era sătul ascultîndu-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le repurta în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Giilenormand venea câteodată în uniformă, cu cocarda tricoloră. Asta îl făcea de-a dreptul nesuferit. Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale : „M-arn săturat de Theodule ! Prirneşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decît un tîrîie-sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puţin supărător decît tîrîitul tecilor pe caldarîm. Şi-apoi, să-ţi umpli pieptul făcînd pe grozavul, să te încingi ca o mu-ieruşcă, să porţi corset sub platoşă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă eşti un om întreg, te ţii tot atît de departe de fanfaronadă ca şi de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ţi-l ţie pe Theodule I"

Degeaba îi zise fiică-sa : „E totuşi nepotul dumitale[1]'. Domnul Gillenormand, care se simţea bunic pînă-n vîrful unghiitor, nu era unchi de loc.

De fapt, fiindcă era inteligent şi compara, Theodule îi fusese de folos numai ca să-l regrete şi mai mult pe Marius.

Intr-o seară, în ziua de 4 iunie, ceea ce iiu-I împiedicase pe bunicul Gillenarmand să-şi facă un foc straşnic în vatră, o trimisese la culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale, cu picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă feţe, cu coatele 'pe masa pe care ardeau două <lumînări sub un abajur verde, înfundat în jilţul bine căptuşit, cu o carte în mînă, dar fără să citească. Era îmbrăcat după moda lui în *incroyable*[1] şi semăna cu un portret străvechi de Garat. Costumul ar fi făcut să se ţină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl îmbrăca totdeauna cînd ieşea în oraş cu o uriaşă haină episcopală de mătase căptuşită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Numai cînd se culca şi cînd se scula îşi punea halatul de casă. „Te îmbătrîneşte", zicea el.

Bunicul Gillenormand se gînidea -la Marius cu dragoste şi cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie şi începea să clocotească. Ajunsese la punctul în care omul caută să se împace cu sine şi să-şi primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există nici un motiv ca Marius să se întoarcă ; pentru că, dacă ar fi fost de vină, ar fi făcut-o pînă acum ; că trebuia să renunţe la asta. încerca să se obişnuiască cu gândul că se isprăvise şi că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn". Dar întreaga sa fire se răzvrătea ; dragostea lui de părinte nu se putea împăca cu gîndul ăsta. „Cum adică — se întreba el, ca un dureros refren ■— să nu se mai întoarcă niciodată ?" Capul chel îi căzuse pe piept

---

[1] *ies incroyables :* tineretul reacţionar, extravagant ca îmbrăcăminte şi vorbire, din timpul directoratului (1795—1799).

şi se uita tulbure Ia cenuşa căminului, cu o privire dureroasă şi supărată.

Tocmai cînd era mai adîncit în visare, bătrînul lui servitor, Basque, intră şi întrebă :

— Domnul poate să-] primească pe domnul Marius ?

Bătrînul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru
care se ridică împins .de un curent galvanic. Tot sîngele i se îngrămădise la inimă. Ingăimă :

— Cum, domnul Marius ? !

— Nu ştiu — răspunse Basque, înfricoşat şi uluit de
înfăţişarea stăpînului — nu l-am văzut. Nicolette mi-a
spus adineauri : „E un tînăr, spune-i că e domnul Marius".

Bunicul Gillenormand bllbîi, ⁽cu voce înceată :

— Să intre !

Şi rămase în aceeaşi atitudine, cu capul tremurător, cu privirea aţintită spre uşă. Uşa se deschise din nou. Un tînăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întîi la uşă, ca şi cum ar fi aşteptat sa i se spună să intre. îmbrăcămintea aproape zdrenţuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decît chipul liniştit şi serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire şi de bucurie, nu văzu cîteva clipe decît o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leşine ; îl zărea pe Marius printr-o ceaţă strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius I

In sfîrşit, după patru ani ! II cuprinse pe de-a-ratregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, crescut bărbat în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă şi cu o înfăţişare fermecătoare. Ii veni să deschidă braţele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui ; simţi că se topesc măruntaiele în el de atîta încîntare, că vorbele de dragoste îl înnăbuşă şi i se revarsă din piept ; în sfîrşit, toată această iubire ieşi la lumină şi îi ajunse pe buze. Şi, printr-o răbufnire care ţinea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată :

— Ce cauţi aici ?

Marius răspunse stînjenit :

— Domnule...

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simţi nemulţumit şi de Marius, şi de el însuşi. Simţi că el era aspru şi că Marius era rece. Pentru moşneagul ăsta era o durere nesuferită şi supărătoare să se simtă atît de plin de iubire şi de slăbiciune şi să nu poată fi decît dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. II întrerupse pe Marius cu un glas morocănos :

— Ei, de ce-ai venit ?

Acest „ei" însemna : „Dacă nu vii să mă săruţi". Marius îşi privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură.

— Domnule...

Bătrînul reluă cu o voce severă :

— Vii să-mi ceri iertare ? Ţi-ai recunoscut greşelile ?

Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună şi că
„copilul" se va îndupleca. Marius se înfiora. I se cerea să-şi renege părintele. Plecă ochii şi răspunse :

— Nu, domnule.

— Atunci — **izbucni** .năprasnic bătrînul, **cu** o durere
sfîşietoare şi plină de mînie — ce vrei de la mine ?

Marius îşi împreună mîinile, înainta un pas şi spuse cu o voce tremurătoare :

— Domnule, fie-ţi milă de mine !

Cuvintele acestea îl înverşunară pe domnul Gillenormand ; dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioşat, dar veneau prea tîrziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amîndouă mîinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.

— Să-mi fie milă de dumneata, domnule ? ! Un adoles
cent care cere milă de la un bătrîn de nouăzeci şi -unu
de ani ! Dumneata intri în viaţă şi eu ies ; dumneata te
duci la spectacole, la baluri, la cafenea, la biliard, eşti
inteligent, placi femeilor, eşti băiat drăguţ ; eu stau acasă
în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei; ai toate bogăţiile
de pe pămînt; eu am toate neajunsurile bătrîneţii, bete
şuguri şi singurătate. Ai toţi dinţii în gură, un stomac
bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure
de păr negru ; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au

căzut toţi dinţii, picioarele mă lasă, memoria mă lasă, amestec mereu numele celor trei străzi, strada Charlot, strada Chaume şi strada Saint-Claude, iată unde am ajuns. Dumneata ai înainte tot viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atît de mult m-am cufundat în noapte ; eşti îndrăgostit, bineînţeles, pe mine nu mă mai iubeşte nimeni pe lume ; şi dumneata îmi ceri mie milă ! Zău că Moliere a uitat una ca asta. Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiţie, domnilor avocaţi, vă felicit din toată inima ! Aveţi haz ! şi nonagenarul urmă cu glas mîniat şi grav : Ei, ce vrei de la mine ?

— Domnule — zise Marius — ştiu că te supără pre
zenţa mea, dar vin numai să-ţi cer un lucru şi apoi plec
numaidecît.

— Eşti un prost, zise bătrînul. Cine îţi spune să pleci ?

Aşa traducea el vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii : „Dar cere-mi iertare ! Aruncănte la pieptul meu !" Domnul Gillenormand simţea că Marius îl va părăsi peste cîteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui ; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot mai mult; dar cum durerea i se schimba îndată în mînie, străşnicia îi creştea. Ar fi vr.ut ca Marius să înţeleagă. Urmă iar :

— Cum ? Te-ai purtat urît cu mine, bunicul dumitale ;
mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, ţi-ai întristat
mult mătuşa, te-ai dus, se înţelege, să trăieşti o viaţă
mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul,
să vii acasă la orice oră, să petreci ; nu mi-ai dat nici un
semn de viaţă, ai făcut datorii, fără să-mi spui cel puţin
să ţi le plătesc, ai ajuns chefliu şi scandalagiu, şi după
patru ani vii la mine şi n-ai altceva să-mi spui decît
asta !

Acest fel nestăpînit de a-şi înteţi nepotul .la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişa braţele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, 'plin de amărăciune :

— Să isprăvim ! Zici că ai venit să-mi ceri ceva ? Hai,
spune ! Ce-mi ceri ? Vorbeşte !

— Domnule — zise Marius, cu privirea unui om care
simte că are să cadă într-o prăpastie — vin să-ţi cer voie
să mă căsătoresc

Domnul Gillenormand sună. Basque
întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea !

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, da.r nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu braţele căzute, cu o mutră de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de colo-colo, în lungul şi în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise :

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul
vrea să se căsătorească. Asta e. Du-te !

Glasul întărîtat şi răguşit al bătrînului dovedea că mînia lui ajunsese la culme. Mătuşa se uită uluita la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase nici un cu-vînt şi pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decît un pai luat de vijelie.

In acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătoreşti la douăzeci şi unu de ani ! Bine
ai potrivit-o ! Nu ţi-a mai rămas decît să-ţi ceri voie 1
O formalitate. Ia loc, domnule ! Ei, de cînd n-am mai
avut onoarea să te văd, aţi avut o revoluţie. Iacobinii au
învins. Trebuie să fi fost mulţumit. Nu eşti republican
de cînd eşti baron ? Dumneata le împaci pe una cu alta.
Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decoraţie
din iulie ? Ai dat o mînă de ajutor la cucerirea Luvrului ?
Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, faţă-n faţă
cu strada Nonaindieres se află o ghiulea înfiptă în zidul
casei, la etajul trei, sub care e o inscripţie : *28 iulie 1830.*
Du-te de-o vezi ! E frumos. A, prietenii dumitale fac lu
cruri foarte drăguţe. Bine că mi-am adus aminte, nu
zidesc o fîntînă în locul statuii domnului duce de Berry ?
Va să zică vrei să te căsătoreşti ? Cu cine ? Se poate,
fără indiscreţie, să te-ntreb cu cine ? Se opri o clipă şi,
mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă,
adăugă mînios : Ei, ai vreun rost ? O situaţie făcută ?
Cît cîştigi cu meseria dumitale de avocat ?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărîre şi îndîr-
jire sălbatică.

— Nimic ? N-ai decît cele o mie două sute de livre de
la mine ?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă :

— Atunci, înţeleg, fata e bogată.

— Ca şi mine.

— Cum, fără dotă ?

— Fără.

— Nici speranţe ?

— Nu cred.

— O sărăcie. Şi ce e tată-său ?

— Nu ştiu.

— Şi cum se numeşte ?

— Domnişoara Fauchelevent'.

— Fauche ce ?

— Fauchelevent.

— Ptiu ! făcu bătrînul.

— Domnule ! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbeşte cu sine însuşi :

— Asta e, douăzeci şi unu de ani, nici o situaţie, o mie
două sute de livre >pe an, doamna baroană Pontmercy se
va duce să cumpere de doi bani pătrunjel de la zarza
vagiu.

— Domnule — reluă Marius tulburat peste fire, vă-
zînd cum i se spulberă ultima nădejde — te rog, te con
jur, în numele cerului, cu mîinile împreunate, domnule,
îţi cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea !

Bătrînul izbucni într-un hohot de rîs strident şi lugubru, tuşind şi vorbind în acelaşi timp :

— Ha ! Ha ! Ţi-ai zis : Ce dracu, mă duc să-l caut pe
hodorogu ăla, pe căzătura aia ! Păcat că nu am douăzeci
şi cinci de ani. Cum i-aş mai trînti o somaţie respectuoasă,
cum m-aş mai lipsi ide el ! Ei, dar orice-ar fi, îi voi
spune : Bătrîn tîmpit, eşti prea fericit că mă vezi, mi-a
Venit pofta să mă însor cu domnişoara cutare, fiica dom-

Fauchelevent, textual : coseşte vîntul.

nului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar n-are a face, mi-a venit aşa, să-mi arunc în gîrlă cariera, viitorul, tinereţea, viaţa, mi-a venit să mă scufund în mizerie cu o femeie de gît, aşa vreau eu, trebuie să consimţi ! Şi fosila va consimţi. 43ine, băiete, cum vrei, leagă-ţi piatra de gît, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupelevent[1] a ta... Niciodată, domnule, niciodată !

— Tată I

— Niciodată !

După glasul cu care era rostit acest „niciodată", Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceţi, cu capul în pămînt, şovăind, semănînd mai curînd cu un om care moare decît cu unul care pleacă. Domnul Gillenor-mand îl urmărea din ochi, şi, în clipa cînd uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrînilor poruncitori şi răsfăţaţi, îl apucă pe Marîus de guler, îl aduse din nou cu forţa în odaie, îi făcu vînt într-un jeţ şi îi zise :

— Povesteşte-mi tot !

Numai vorba „tata", care îi scăpase lui Marius, pricinuise această răsturnare.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul schimbător al domnului Gillenorman-d nu mai exprima decît o nedesluşită, aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.

— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncă
neşte, spune-mi totul ! Drace ! Proşti mai sînt tinerii!

— Tată... reluă Marius.

Chipul bătrînului străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa ! Zi-mi tată, şi vei vedea !

Era *de* data asta ceva atît de bun, de blînd, de deschis şi de părintesc în această asprime, încît Marius, trecînd pe neaşteptate de la descurajare la speranţă, se simţi zăpăcit şi uluit. Era aşezat Jîngă masă, lumina lumînă-rilor dădea în vileag starea de plîns a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată... zise Marius.

---

[1] *Pousselevent, coupelevent:* împinge vîntul, taie vîntul.

— Care va să zică — îl întrerupse domnul Gillenor-mand — n-ai cu adevărat nici un ban ? Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.

Scotoci într-un sertar şi scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite, ia o sută de ludovici, cumpără-ti o pălărie !

— Tată — urmă Marius — dragă tată, dacă ai şti cît o iubesc ! Nici nu-ţi închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea şi ea acolo; *Ha* început nu ne prea luam în seamă ; pe urmă, nH ştiu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cît de nenorocit am fost din pricina asta I In sfîrşit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă, tatăl ei nu ştie nimic, închipuieşte-ţi că vor pleca ; ne vedem în grădină, seara ; tatăl ei vrea s-o ia cu el în Anglia, aşa că mi-am zis : voi căuta să-l văd pe bunicul şi să-i istorisesc totul. Mai întîi o să înnebu nesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că alt fel înnebunesc. In sfîrşit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuieşte într-o grădină cu grilaj în strada Plumet. E înspre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se aşezase fericit lîngă Marius. Ascultîndu-l şi îmbătîndu-se de glasul lui, se îmbăta în acelaşi timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, îşi întrerupse trasul pe nas şi restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet ! Zici, strada Plumet! Ia stai puţin ! Nu e pe-acolo o cazarmă ? Da, da, asta e. Văru-tău, Theo-dule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofiţerul. O fetiţă, iubitule, o fetiţă ! Zău, pe strada Plumet. Altădată i se zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte ! Am mai auzit vorbindu-se de fetiţa de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela '. N-ai gust prost. Se zice că e curăţică. Fie vorba între noi, dar cred că nătăfleţul ăsta de lăncier i-a cam făcut curte. Nu ştiu pînă unde au mers lucrurile. Dar n-arc-a face. De altfel,

[1] Eroina romanului *Pamela âe* Richardson, **scriitor** englez din secolul aî XVilI-îea. Fatîi de ,condiţiune modestă, **PameJa trăieşte** într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape şi nemilos exploatată.

nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius, cred că e foarte bine ca un bărbat ca tine să ifie amorezat. La vîrsta ta se şi cuvine. îmi placi mai mult amorezat decît revoluţionar, îmi placi mai mult îndrăgostit de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decît de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre *sans-culottes* [1], nu mi-a,u plăcut decît femeile. Fetele drăguţe sînt fete drăguţe, ce dracu ! Nimic de zis. Cît despre fetiţă, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am avut şi eu victorii de astea. Nu numai una. Ştii ce trebuie să faci ? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecît la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfa lui ! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de bun-simţ. Alunecă, muritorule, dar nu te însura ! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă, şi el oricînd are ceva fişicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i : Bunicule, uite ce se întîmplă. Şi bunicul zice : E foarte simplu. Tinereţea trebuie -să petreacă, şi bătrîneţea să se stingă. Am fost şi eu tînăr, vei fi şi tu bătrîn. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, zău ! E tot ce-ai mai bun de făcut ! Foarte bine ! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar asta nu împiedică nimic. Mă înţelegi !...

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvînt, clătină din cap că nu.

Bătrînul izbucnii în rîs, îi făou un semn ou ochiul lui zbîrcit, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zîmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătărăule, trăieşte cu ea !

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi spusese bunicu-său. Sporovăială despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrînul bătea cîmpii. Dar aiurarea

[1] *Sans-niloltes,* poreclă dată de aristocraţi revoluţionarilor de 1a 1789, care purtau pantaloni lungi In locul pantalonului pinii Ia genunchi *(cutottes). Sans-culottea.* textual : farâ pantaloni.

asta sfîrşise cu un cuvînt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba : „Trăieşte cu ea" intră în inima tînărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu un pas sigur şi hotărît. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adine în faţa bunicului său, înălţă capul şi rosti :

■— Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o jigneşti pe nevastă-mea. Nu-ţi mai cer nimic, domnule ! Adio !

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse braţele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească nici un cuvînt şi uşa se închise din nou ; Marius pierise.

Bătrînul rămase cîteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cît pumnul i s-ar fi pus în gît. In sfîrşit, se smulse din jeţ, alergă la uşă, atît cît se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi ţipă :

— Ajutor ! Ajutor I

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros :

— Fuga după el, prindeţi-il ! Ce i-am
făcut ? E nebun,
se duce ! Ah, dumnezeule I Ah, dumnezeule !
De data asta
n-o să se mai întoarcă !

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mîi-nile lui bătrîne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decît cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Ni-colette îl trăgeau înapoi, şi ţipă :

— Marius ! Marius ! Marius ! Marius !

Dar Marius nu mai putea să-l audă şi chiar în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis.

Bătrînu] îşi cuprinse capul cu amîndouă mîinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clă-tinîndu-se şi căzu într-un jeţ, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurînd din cap şi muşeîndu-şi buzele, cu o înfăţişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde mohorîtă şi adîncă, care semăna ou .noaptea.

CARTEA A NOUA

UNDE SE DUC ?

JEAN VALJEAN

In aceeaşi zi, către ceasurile patru după masa, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice povîrnişu,ri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întîmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum idestul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor şi pantaloni de pînză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acuma liniştit şi fără griji cu privire la Cosette ; teama şi tulburarea lui se risipiseră ; dar de o săptămînă sau două îl încercau altfel de nelinişti. Intr-o zi pWmbîndu-se pe bulevard, îl zărise p.e Thenardier; Thenardier nu-l recunoscuse, pentru că era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl revăzuse de multe ori şi avea siguranţa că Thenardier dădea tîrcoale prin cartier. Era ide ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărîre. O dată cu Thenardier veneau toate primejdiile.

De altfel, Parisul nu era liniştit; tulburările politice nu erau prielnice celor care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia devenise foarte activă şi bănuitoare. Cău-tînd să descopere cîte un om ca Pepin sau Morey *, putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

---

[1] Un mic negustor şi un muncitor din Paris, care au luat parte Ia insurecţia din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie .1830. Implicaţi în atentatul neizbutit împotriva **lui Ludovic-Filip** (1836), au **fost** executaţi,

Toate astea îl îngrijorau.

In sfîrşit, un fapt neîn(eles, care tocmai îl izbise şi de care era încă tulburat, îl îngrijorase şi mai mult. In dimineaţa aceleiaşi zile, fiind singurul treaz în casă şi plim-bîndu-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise deodată aceste cîteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui :

16, STRADA VERRERIE

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgîrieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lîngă zid, erau presărate cu un praf mărunt de ghips proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopţii. Ce era ? O adresă ? Un semnal pentru altcineva ? O înştiinţare pentru el ? In orice caz, era limpede că grădina fusese violată şi că pătrundeau în ea necunoscuţi. îşi aminti de întîmplările ciudate care mai tulburaseră casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele cîteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franţa şi să treacă în Anglia. O înştiinţase pe Cosette... Pînă într-o săptămînă voia să fie plecat. Se aşezase pe povîrnişul de pe Champs-de-Mars, depănînd tot felul de gînduri : Thenardier, poliţia, acele cîteva cu-vinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.

In mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta povîrnişului chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hîrtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mînă i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hîr-tia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvînt scris cu creionul, cu litere mari :

MUTA-TE !

Jean Valjean se ridică deodată ; nu mai era nimeni pe povîrniş. Cercetă în jurul Iui şi zări o făptură mai mare

decît un copil, mai mică decît un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac de culoarea nisipului, care sărea parapetul şi îşi da drumul să alunece în şanţul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecît acasă, foarte în-gîndurat.

II

MARIUS

Marius plecase mîhnit de tot de la domnul Gillenor-mand. Intrase la el ou o nădejde foarte mică ; ieşea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, şi cei care au studiat tinereţea inimii omeneşti vor înţelege că lăncierul, ofiţerul, nerodul, vărul Theodule nu lăsase nici o umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Poetul dramatic ar putea în aparenţă spera să scoată oarecare încurcături din destăinuirea făcută pe neaşteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar cîştiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vîrsta la care, în materie de rău, nu crezi nimic. Mai tîrziu vine vîrsta la care crezi totul. Bănuie-lile nu sînt decît zbîrcituri. Prima tinereţe nu le are. Ceea ce îl răscoleşte pe Othello nu-l atinge pe Candide. S-o bănuiască pe Cosette ! Marius ar fi făcut mpi degrabă un şir de crime.

Porni pe străzi, singura mîngîiere a celor care suferă. Nu se gîndi la nici un lucru de care şi-ar fi putut aduce aminte mai tîrziu. La ceasurile două de dimineaţă se întoarse la Courfeyrac şi se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus cînd căzu în somnul acela greu şi îngrozitor care lasă totuşi gî.ndurile să-ţi cutreiere mintea. Cînd se deşteptă, îi văzu în odaie pe Caurfeyrac, Enjolras, Feuilly şi Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece şi foarte grăbiţi.

Courfeyrac îi zise:

— Vii la înmormîntarea generalului

Lamarque ?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezeşte.

Plecă şi el cîtva timp după ei. Vîrî în buzunar pistoalele pe care i le încredinţase Javert, cînd cu întîmplarea de la 3 februarie, şi care rămăseseră la el. Pistoalele erau încă încărcate. Ar fi greu de spus ce gînd ascuns avea în minte luîndu-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să ştie pe unde ; ploua din cînd în cînd, dar el nici nu băga de seamă ; îşi cumpără pentru prînz o chiflă de un ban de la un brutar, o vîrî în buzunar şi **uită** de ea. Se pare că făcu şi o baie în Sena, fără să-şi dea seama. **Sînt** clipe în care ţeasta ne e parcă plină de jeratic. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic : de ieri pînă azi ajunsese aici. Aştepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decît o singură idee limpede : că la ceasurile -nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui ; apoi, întunericul. Din r.înd în cînd, mergînd pe bulevardele cele mai pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea **lui** şi-şi zicea : „Oare se încaieră ?"

Cînd veni noaptea, exact la orele nouă, se afla în strada Plumet, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Cînd se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci şi opt de ore n-o văzuse pe Cosette, o va vedea din nou, aşa că orice alt gînd se şterse şi nu mai simţi decît o bucurie adîncă şi nemaipomenită. Aceste clipe în care trăieşti veacuri întregi a;u ceva înălţător şi minunat ; în clipa cînd trec îţi lumplu în întregime sufîetul.

Marius mişcă drugul din loc şi năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aştepta de obicei.. Străbătu tufişul şi intră în fundătura de lîngă scară. „Mă aşteaptă acolo", îşi zise el. Dar Cosette nu era acolo. Ridică ochii şi văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Străbătu toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse atunci lîngă casă şi, nebun de dragoste, beat, înspăirnîntat, scos din fire de durere şi de nelinişte, bătu la obloane ca un stăpîn care vine acasă la o oră tîrzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizîndu-se şi chipul întunecat ;il tatălui ivindu-se ca să întrebe : **„Ce**

vrei ?" Asta era o nimica toată pe lîngă ceea ce întrevedea el. După ce bătu, ridică vocea şi o chemă pe Cosette. „Cosette I strigă el. Cosette !" repetă poruncitor. Nu i se răspunse. Nimic de făcut. Nimeni în gradină, nimeni în casă.

Marius se uita deznădăjduit la această casă lugubră, tot atît de neagră, tot atît de liniştită, dar mai goală decît un mormînt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atî-tea ceasuri îneîntătoare lîngă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din fa(a casei cu inima plină de durere şi de hotărîre, îşi binecuvîntă dragostea în adîncul sufletului şi îşi zise că, de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămînea decît să moară.

Deodată însă auzi o voce care părea că vine din stradă şi care striga printre copaci :

— Domnule
Marius !

Se ridică.

— *Ce* e ? zise el.

— Domnule Marius, acolo eşti ?

— Da.

— Domnule Marius — reluă vocea — prietenii dumnea
voastră vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Eponinei. Marius alerga la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băietan pier-zîndu-se în goana mare în întuneric.

III

DOMNUL MABEUF

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Ma-beuf. Domnul Mabeuf, în austeritatea lui copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor ; nu înţelegea prefacerea stelelor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din eer venea de la Gavroche. Dusese

punga la comisariatul de poliţie al cartierului, ca obiect pierdut, lăsat de găsitori la dispoziţia reclamanţilor. Punga se pierdu de-a binelea de data asta. Se înţelege de la sine că nimeni n-o reclamă şi nu-l ajută nici pe domnul Mabeuf. De altfel, domnul Mabeuf se prăbuşea mereu, treptat

Experienţele cu indigoul nu izbutiseră mai bine Ia Jardin des Plantes decît în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut îi datora slujnicei leafa ; acum, s-a văzut, datora şi chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vînduse toate plăcile de aramă ale *Florei* lui. Cine ştie ce căldărar făcuse cratiţe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate din *Floră,* pe care le mai păstra încă, dăduse planşele şi textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-î mai rămăsese din opera întregii sate vieţi. începu să mănînce banii de pe aceste exemplare. Cînd văzu că se risipesc şi aceste mijloace de trai, renunţă la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă şi de bucăţica de carne pe care le mînca din cînd în cînd. Acum se hrănea cu pîine şi cartofi. îşi vînduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte şi pături, iar la urmă ierbarele şi stampele ; mai avea însă cărţi, acele cărţi la care ţinea mai mult ca la orice, printre care multe de o neobişnuită raritate, între altele : *Les Quadrins historiques de la Bible,* ediţia din 1560; *La concordance des Bibles* de Pierre de Besse ; *Les Marguerites de la Marguerite* [1] de Jean de la Haye cu o dedicaţie către regina Navarei ; cartea *La charge et dignite de l'ambassadeur* [2] de seniorul de Villiers Hotman ; un *Florilegium rabbinicum* [3] din

---

[1] Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navara, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul şi cultura ei.

[2] Primul tratat francez de diplomaţie, operă a unui scriitor politic de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

[3] Antologie rabinică (titlul în limba latină), culegere de sentin(e morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

1644; un Tibui ' din 156? cu aceasta splendidă Inscripţie: *„Venetiis in aedibus Manutianis";* în sfîrşit, un Diogene Laertiu tipărit la Lyon în 1644 [2], în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XlII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneţia, 393 şi 394, atît de rodnic cercetate de Henri Estienne [3], şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decît în celebrul manuscris din veacul al Xll-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă luminarea. I se părea că .nu mai avea vecini ; era ocolit cînd pleca de acasă şi băgase şi el de seamă.

Cînd un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; cînd un tînăr e în mizerie, o fată tînără suferă pentru el ; numai mizeria unui bătrîn nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrînul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci cînd îi pleca asupra cărţilor lui şi zîmbea cînd se uita la Diogene Laertiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict **necesare.**

Intr-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse :

— N-am cu ce cumpăra mîncare pentru prînz. Numea
mîncare o «pîine şi patru sau cinci cartofi.

— Nu poţi lua pe **datorie** ? făcu domnul Mabeuf.

—- Ştii bine că nu mi se dă.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung toate cărţile una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată

---

[1] Adică o ediţie a operelor Iui Tibui, tipărită în 1567 la Veneţia In
tipografia Iui Aldo Manuccio. Indicaţia latină *in aedibus Manuiianis*
însemnează ,,editat de Manuccio". Această celebră editură şi tipografie
a difuzat în ediţii elegante cele mai de seamă opere ale antichităţii
greco-latine. Tilsul este un elegiac latin de la sfîrşitul secolului I î.e.n.

[2] Este vorba de cartea *Vieţile filozofilor,* scrisă de eruditul grec
Diogene din Laertia (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n.
Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra
unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror
scrieri n-au ajuns pînă la noi.

[3] Mare umanist francez, a editat *Vieţile filozofilor* de Diogene Laer
tiu în 1570.

copiii pe care trebuie să-i ucidă, înainte de a alege, apoi luă deodată una, o puse sub braf şi plecă. Se întoarse peste (două ceasuri, nemaiavînd nimic la subsuoară, puse treizeci de gologani pe masă şi zise :

— Ai cu ce cumpăra demîncare.

Din clipa aceea, mătuşa Rlutarque văzu lăsîndu-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

A doua, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de Ia capăt. Domnul **Mabşjif** pleca cu cîte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzîndu-l silit să vîndă, îi cumpărau cu douăzeci de bani ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Cîteodată erau chiar aceiaşi anticari. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. îşi spunea uneori : „Am totuşi optzeci de ani", ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfîrşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfîrşească de vîndut toate cărţile. Tristeţea i se mărea ; totuşi, avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne *, pe care îl vîndu cu treizeci şi cinci ele bani pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo [2], pe care îl cumpărase cu patruzeci de bani de pe strada Greş. „Am rămas dator cinci bani", spuse el fericit mătuşii Plutarque. In ziua aceea nu mîncă.

Era membru al Societăţii de horticultura. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele ei veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerţului, şi vorbi. „Da, cum să nu ! izbucni ministrul. Cred şi eu ! Un bătrîn om de ştiinţă ! Un botanist ! Un om cumsecade ! Trebuie să facem ceva pentru el !" A doua zi domnul Mabeuf primi o invitaţie la masă de Ia ministru. Tremurînd de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Sînfern salvaţi 1" zise el. In ziua hotă-rîtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boţită, haina lui veche, cadrilată, pantofii cerniţi cu albuş

---

[1] Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri
Estienne. A editat pentru întîia oară, după manuscrise, operele istori
cilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassîus.

[2] Adică o carie din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos,
în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvînt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gîtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebînd : „Cine e domnul acela bătrîn ?" Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopţii, pe o ploaie zdravănă. Vînduse un Elzevir[1] ca să-şi plătească trăsura la dus.

In fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini de Diogene Laerţiu. Ştia destul de bine greceşte ca să se bucure de ciudăţeniile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră cîteva săp-tămîni. Deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decît să n-ai cu ce cumpăra pîine de la brutar : să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie. Intr-o seară medicul îi prescrisese să bea un medicament foarte scump. Şi apoi, boaja se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca : nu mai avea nimic în ea. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămînea decît Diogene Laerţiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra răsturnată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineaţa, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din cînd în cînd, dar bătrânul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Păreau împuşcături sau strigătele unei mulţimi.

Bătrînul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă :

— Ce e asta ?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit :

— Sînt răscoale.

— Cum, răscoale ?

— Da, se bat.

— De ce se bat ?

---

[1] Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI— XVII).

— Ei, doamne ! zise grădinarul.

— In ce parte ? stărui domnul Mabeuf.

— înspre Arsenal.

Bătrînul Mabeuf se întoarse acasă, îşi luă pălăria, căută fără să-şi dea seama o carte ca s-o ia subsuoară, nu mai găsi nici una, rosti : „A, da !" şi plecă năuc.

5 IUNIE 1832

I

PROBLEMA VĂZUTA LA SUPRAFAŢA

Din ce se alcătuieşte o răscoală ? Din nimic şi din orice. Din electricitatea care se scurge puţin cîte puţin, dintr-o flacără izbucnită dintr-o dată, dintr-o forţă care rătăceşte, dintr-o suflare care trece. Această suflare întîl-neşte capete care gîndesc, minţi care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer şi duce totul pe aripile ei.

Unde?

La întîmplare. De-a lungul şi de-a latul ţării, peste legi, peste belşugul şi neobrăzarea celorlalţi.

Convingerile iritate, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înnăbuşite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereţii, orbirea generoasă, curiozitatea, dorinţa de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de-a citi afişul unui alt spectacol şi aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei la teatru; urile nedesluşite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptăţită de soartă ; nemulţumirile, visurile goale, ambiţiile înconjurate de piedici, nădejdea că printr-o năruire se va deschide o ieşire, în sfirşit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc — iată din ce se alcătuieşte răscoala.

Tot ce este mai mare şi tot ce este mai mărunt, fiinţele care rătăcesc dincolo de toate orînduirile oamenilor, aş-teptînd un prilej, boemii, oamenii fără căpătîi, haimana-lele de la răspîntii, cei care dorm noaptea printre ziduri dărîmate, fără alt acoperiş decît cerul înnourat şi rece, cei care zi de zi îşi caută pîinea la întîmplare, nu în

MUncă, necunoscuţii, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculţi — toţi aceştia aparţin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unui fapt oarecare al statului, al vieţii sau al soartei e vecin bun cu răscoala, şi îndată ce ea începe, se înfioară şi se simte luat de vîrtej.

Răscoala e un fel de vîrtej uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiţii de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, scoate, culcă la pămînt, sfărîmă, dărîmă, smulge din rădăcini, tîrînd după sine firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare, ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu sine, ca şi de cel pe care-l loveşte ! Ii sfărîmă unul de altul.

Ea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Pramul-venit îşi simte sufletul plin de forţa evenimentelor; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiţi profeţi ai politicii perfide din punctul de vedere al puterii, puţină răscoală e chiar de dorit. E un sistem, întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Ea pune armata la încercare ; strînge rîndurile burgheziei ; încordează muşchii poliţiei. îngăduie să se încerce tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exerciţiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricţiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi „bunul-simţ" ; Philinte împotriva lui Alceste [x] oferă meditaţie între adevăr şi minciună ; explicaţii, dojana, îndulcire cam semeaţă, fiind amestec de scuze şi defăimare, socotindu-se pe sine înţelepciune, pe cînd adesea nu e decît pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Intre apa rece şi cea fierbinte e partidul apei călduţe. Această

[1] Personaje din comedia *Mizantropul* de Moliere (1666). Lui Alceste, otn sincer, căutător al adevărului, i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenţionale şi al complezentelor utile.

şcoală, cu falsa ei adîncime, dar în fond superficială, cercetînd efectele fără a se ridica pînă la cauză, combate de la înălţimea unei jumătăţi de ştiinţă mişcările de stradă.

Iată ce ne învaţă şcoala asta : „Răscoalele care au complicat faptul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluţia din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecît de un cer albastru. Ele au făcut ca cerul să arate din nou înnegurat. Ele au făcut ca această revoluţie, atît de vrednică de luare-aminte la început prin umanitatea ei, să degenereze într-o ceartă. In revoluţia din iulie, ca de altfel în orice progres ieşit din zguduiri repezi, fuseseră şi fracturi ascunse ; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune : «Ah ! Asta s-a frînt». După revoluţia din iulie nu se simţea decît uşurarea ; după răscoală s-a simţit prăpădul. Onice răscoală închide prăvăliile, sperie negoţul, stîrneşte panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbeşte falimentele; aduce lipsă de bani, nelinişte în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria deoarece se retrag capitalurile, munca se face pe nimic ; pretutindeni teamă ; contralovituri în toate oraşele. De aici, toate prăpăstiile. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franţa douăzeci de milioane, a doua — patruzeci, a treia — şaizeci. O mişcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, a echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de şaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele şi-au avut frumuseţea lor. Războiul de stradă nu e mai puţin măreţ nici mai puţin mişcător decît războiul din hăţişuri ; într-unui e sufletul pădurii, în celălalt e inima oraşelor. Răscoalele au iluminat în roşu, dar în chip strălucit, toate trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene : dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă ; în desfăşurarea lor, studenţii au dovedit că vitejia face parte din inteligenţă ; garda naţională s-a arătat neclintit de

credincioasă, au ieşit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortăreţele de ştrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în faţa morţii. Şcolile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decît o deosebire de vîrstă ; erau de aceeaşi viţă ; aceiaşi oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani — pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudenţă la îndrăzneală. Răscoalele, scoţînd la iveală vitejia poporului, au făcut educaţia curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită oare sîngele vărsat ? Şi, pe lîngă sîngele vărsat, adăugaţi şi viitorul întunecat, progresul compromis, neliniştea printre cei mai buni ; liberalii cinstiţi îşi pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluţia şi le face singură ; învinşii de la 1830 triumfă şi zic: «Am spus-o noi !» Adăugaţi şi Parisul mărit poate, dar Franţa cu siguranţă micşorată. Ca să mărturisim totul, ţineţi seamă şi de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruinţa ordinii sălbăticite asupra libertăţii înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire."

Aşa vorbeşte această aproximativă înţelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulţumeşte atît de bucuros. In ce ne priveşte, noi nu primim acest cuvînt prea larg şi deci prea uşor de întrebuinţat : răscoalele.

Noi facem deosebire între o mişcare populară şi altă mişcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cît o bătălie. Mai întîi, de ce o bătălie ? Aici se ridică problema războiului. E, oare, războiul mai puţin flagel decît e răscoala calamitate ? Şi apoi, toate răscoalele sînt ele calamităţi ? Şi chiar dacă 14 iulie ar costa o sută douăzeci de milioane ? înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franţa două miliarde. [1] Chiar la

[1] Acest Filip era unul din nepoţii lui Ludovic al XlV-lc-a. Prin testamentul său, Carol al Il-lea l-a lăsat moştenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat CarcI **al Vl-lea)** ; această rivalitate a dezlănţuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702-l713), care a secătuit Franţa.

acelaşi preţ, am prefera pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente şi nu sînt decît vorbe goale. F'iind vorba de o răscoală, noi o cercetăm ca atare. In tot ce susţine obiecţia doctrinară expusă mai sus nu e vorba decît de efect ; noi căutăm cauza. Precizăm.

II

MIEZUL PROBLEMEI

Există răscoală şi există revoluţie: sînt două înmii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. In statele democratice, singurele întemeiate pe justiţie, se întîmplă uneori ca cei puţini să răstoarne pe cei mulţi. Atunci ei se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge pînă la a pune mîna pe arme. In toate problemele care ţin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulţi împotriva unei fracţiuni e revoluţie, a unei fracţiuni contra celor mulţi e răscoală'. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convenţiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulţimii e neîndreptăţit la 10 august şi îndreptăţit la 14 vendemiaire. Aparenţă asemănătoare, fond deosebit. Elveţienii apără neadevărul, Bonaparte adevărul. [2] Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi suveranitatea sa strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizaţie ; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mîine poate fi tulbure.

[1] Atragem atenţia cititorului că Victor Hugo, calificînd răscoala „lupta unei fracţiuni contra celor mulţi", iar mai departe lupta ,.între cei de la putere", confundă răscoala cu putchul, foloseşte noţiunea de ,,răscoală" în locul noţiunii de ,,rebeliune" (n. r.).

[2] Aluzie la două evenimente din timpul revoluţiei din Franţa ; !a 10 august 1792, cînd masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elveţiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulţime ; în vendemiaire (lună a calendarului revoluţionar: octombrie 1795), reacţiunea aristocratică şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a **încercai** o lovitură de **stat** împotriva Convenţiunii Naţionale, încercare zdrobita de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

Aceeaşi furie e îndreptăţită împotriva lui Terray * şi nesocotită împotriva **lui** Turgot. Sfărîmarea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărîmarea docurilor, rătăcirile mulţimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul, .Ramus ucis de şcolari[2], Rousseau gonit cu pietre din Elveţia [3] înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moi se[4], Atena împotriva lui Focion[5], Roma contra lui Scipio[6] înseamnă răscoală; Parisul contra Bastlliei e revoluţie. Soldaţii împotriva lui Alexandru[7], marinarii contra lui Cristofor Columb [8] e aceeaşi .răscoală. O răs-

---

' Abatele Joseph Terray, ministru de finanţe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770 — 1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra Iui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei", o uriaşă speculă asupra grîului, care a înfometat populaţia săracă în 1773.

[2] Erudit din secolul al XVI-Iea, Pierre de Ia Ramee, zis Ramus, gîn-ditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întîietatea raţiunii omeneşti asupra tradiţiei bisericeşti. Detestat de profesorii de Ia Sorbona — Facultatea de teologie a Universităţii din Paris — pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfîntului Barto-lomeu (1572) la instigaţia duşmanilor săi.

s Acest trist epizod din viaţa lui Rousseau a avut loc în Elveţia, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale *Emil* şi *Contractul Social.* De-ismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefiind pe placul unui pastor, acesta aţîţă populaţia locală împotriva marelui gînditor, a cărui locuinţă fu atacată cu pietre în noaptea de 6 şi 7 septembrie 1765.

[4] După legenda Vechiului Testament, Moise, conducînd pe evrei din
robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulţi ani în peninsula Sinai.
Tn deserturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei
să murmure în repetate rînduri împotriva Iui Moise.

[5] General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost
condamnat să bea cucută tn anul 317 î.e.n.

[6] După bătălia de Ia Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de
al II-Iea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit
o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin
tratatul de pace. învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia
drumul exilului.

[7] Cînd, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrîngerea lui Porus
şi cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gan
gelui, soldaţii săi refuzară să-l urmeze, speriaţi de necunascutul ce Ii
se deschidea în faţă.

[8] In expediţia sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marina
rilor săi, care se temeau să nu ajungă.., la capătul lumii.

coală nelegiuită, de ce ? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizaţiei, înseamnă atît de multă lumină, încît aici orice împotrivire e vinovată. Uneori poporul îşi calcă singur credinţa faţă de sine. Mulţimea vinde poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decît acea lungă, sîngeroasă protestare a contrabandiştilor de sare, legitimă revoltă cronică, şi care în clipa hotărîtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor, şi din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. întunecate isprăvi ale neştiinţei ! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spînzurătoarea regelui, cu un crîmpei de funie încă de gît, îşi prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării !" dă naştere la „Trăiască regele !" Ucigaşii din noaptea Sfîntului Bartolomeu, cei din septembrie[1], măcelurile din Avignon[2], asasinii lui Coligny[3], cei ai doamnei de Lamballe, ai lui Brune, partizanii spanioli*, „verzii", cadeneţii[5], tovarăşii lui Jehu [6], cavalerii brasardei[7], iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

---

[1] La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, cînd austro-prusacii ameninţau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacţionari, care umpleau închisorile.

[2] înapoierea Burbonilor în Franţa, după înfrîngerea definitivă a lui Napoleon la Waterloa (1815), a fost însoţită de o cumplită teroare albă, dezlănţuită împotriva foştilor revoluţionari şi bonapartişti. La Avignon a fo.st astfel asasinat mareşalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împstrlva coaliţiei suveranilor reacţionari.

* Prima victimă a masacrului din naaptea Sfîntului Bartolomeu.

* Corp de soldaţi spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806) ; prin extensiune, soldaţi din bandele unui regim reacţionar trimis să asuprească poporul,

[6] Verzii, cadeneţii — numele unor formaţii reacţionare teroriste din 1815.

[8] Formaţiuni militare regaliste din sudul Franţei, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794) ; mulţi iacobini au căzut victime ale acestor bande.

[7] Trupă regalistă formată din nobili emigraţi, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în faţa trupelor aliate pătrunse în Franţa pe Ia nord-est.

Zgomotul dreptului în mişcare se recunoaşte ; şi el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite ; sînt furii turbate, sînt clopote dogite ; nu orice clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor şi al neştiinţei e altceva decît zdruncinul progresului. Ridicaţi-vă, fie, dar pentru a vă înălţa. Arătaţi-mi încotro mergeţi. Revoluţia nu merge decît înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A da îndărăt e un act de violenţă împotriva omenirii. Revoluţia e accesul de mînie al adevărului ; răscolite de revoluţie, pietrele de pe stradă scapără scînteia dreptăţii. Ele nu lasă răzvrătirii decît noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluţie ; Hebert contra lui Danton e răscoală. '

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluţia poate fi cea mai sfîntă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele şi în ceea ce priveşte căldura lor. Revoluţia e adeseori vulcan, răscoala e adesea foc de paie. Răscoala ia naştere uneori, precum ara mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit [2]; Camille Desmoulins lin conducător.

Uneori revoluţia e o reînviere.[s]

Dezlegarea dată tuturor problemelor prin votul universal fiind un fapt absolut modern, şi toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, fiind plină de încălcarea dreptului şi de suferinţa popoarelor, fiecare epocă istorică aduce cu sine procesul de care e în stare.

---

[1] Danion s-a pronunţat hotărît în procesul Iui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luînd partea lui Danton, nu cunoştea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevoluţionar.

[2] Paradoxul Iui Victor Hugo vrea să zică următoarele : prin ordonanţele reacţionare din iulie 1830 acest feudal se răzvrătise împotriva peporului.

[3] Joc de cuvinte : *insurrection, resurrection.*

Sub Cezar nu se putea revoluţie, dar era Juvenal. Acel *facit indignatio* înlocuieşte *pe* Grahi '. Sub Cezari trăieşte exilatul de la Syene [2] şi tot pe atunci autorul *Analelor*[3]. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos [4], caxe şi el copleşeşte lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcînd din viziunea lui o satiră uriaşă şi aruncînd asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma [5] răsfrîngerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfîntul Ioan pe stînca sa e sfîntul pe soclul lui. Se poate să nu-l înţelegem, e un evreu şi e în ebraică ; dar omul care a scris *Analele* e un latin ; mai mult chia.r, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuiesc zugrăviţi. Lucrul săvîrşit numai cu dăl-tiţa gravorului ar fi prea palid ; trebuie să torni în scobitură o proză concentrată, care muşcă.

Despoţii exercită o oarecare influenţă asupra gînditori-lor. Cuvîntul încătuşat e un cuvînt cumplit. Scriitorul îşi cercetează de două ori şi de trei ori scrisul cînd un stăpîn impune poporului tăcerea. Din această tăcere iese un fel

---

[1] Pe vremea imperiului roman elocvenţa politică fiind înnăbuşită, nu
mai puteau apărea tribuni democraţi ca fraţii Titus şi Tiberius Grac-
chus. Acum nu rămînea decît satira pentru a biciui moravurile. Este
ceea ce a întreprins poetul latin Juvenal (secolul I—II) în satirele sale
violente împotriva viciilor aristocraţiei romane. In satira I rezumă po
etica prin emistihul *facit indignatio versurn* (indignarea este suficientă
ca să-ţi i.ispire versuri).

[2] E vorba tot de poetul satiric Juvenal, care, sub pretextul unei
misiuni militare, a fost trimis Ia Syene, pe Nilul mijlociu.

[3] In *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărîtă împotriva des
potismului Cezarilor.

[4] Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos
de către autorităţile romane, sub domnia lui Domiţian. Acolo, apostolul
ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povesteşte în *Apocalipsul*
său, scriere obscură, plină de metafore şi simboluri, în care este con
damnată societatea vremii, cufundată în păcate, şi se fac preziceri asu
pra soartei viitoare a lumii.

[5] Mari metropele din antichitate, celebre prin luxul şi desfrînarea
lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma impe
rială ; Ninive a fost capitala imperiului asirian ; Babilon — a Caldeei ;
ambele au avut existenţă istorică. După legenda biblică, **Sodoma** ar
fi fost un oraş nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc,
drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

de desăvîrşire misterioasă, care se strecoară şi se întăreşte ca bronzul prin puterea gîndirii. Asuprirea în istorie dă naştere la conciziunea istoricului. Tăria de granit a linei asemenea proze celebre nu e altceva decît apăsarea tiraniei.

Tirania constrînge pe scriitor să-şi scurteze frontul şi aceasta înseamnă o creştere a forţei. Perioada lui Cicero, de-abia simţită de Verres, ar luci ca tăişul asupra lui Caligula [1]. Cu cît o frază e mai scurtă, cu atît lovitura e mai puternică. Gîndirea lui Tacit e ca un braţ încordat. Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr şi dreptate, loveşte fără cruţare.

In treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sînt rezervaţi oameni ca Tiberiu. Cezar şi Tacit sînt două fenomene succesive a căror întîlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orînduieşte intrările şi ieşirile. Cezar este mare ; Tacit la fel. Dumnezeu cruţă pe aceşti doi oameni mari şi nu-i aruncă unul împotriva altuia. Dătătorul de dreptate, lo-vindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare şi ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa şi din Spania, nimicirea piraţilor din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei şi a Germaniei, toată această glorie ar putea umbri Rubiconul[2]. E aici uri fel de gingăşie a dreptăţii dumnezeieşti, care şovăie să asmuţă pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit[3] şi acordînd -astfel geniului circumstanţe atenuante.

[1] Verres, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.). pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37—41), ar fi fost cu lotul insensibil la oratoria **lui** Cicero, fiind smintit.

[2] Adică activitatea pozitivă, realizările politice măreţe ale lui Iuliu Cezar **fac** să i se ierte dictatura inaugurată o dată cu trecerea ilegală a rîului Rubicon.

' Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum .şi dictatura acestuia.

Negreşit, despotismul rămîne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupţia există şi sub tiranii străluciţi, dar ciuma morală e mult mai hîdă sub tiranii ticăloşi. Sub domniile acestea neruşinarea nu este învăluită de nimic şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Juvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mîrşăvia asta fără seamăn.

Roma miroase mai urît sub Vitellius * decît sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia e pe măsura urîţeniei tiranului[2]. Mişelia sclavilor izvorăşte din purtarea tiranului ; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrînge stăpînul ; puterea obştească e scîr-navă ; inimile sînt mici, conştiinţele se tîrăsc, sufletele sînt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla, aşa e sub Commodus, aşa e sub Heliogabal[3]. In timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decit duhoarea cuibului de acvilă.

De aici se trage ivirea, ce pare tîrzie, a unui Tacit şi a unui Juvenal ; cel chemat se iveşte numai cînd îi sună ceasul.

Dar Juvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia[4] în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul ; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala iese dintr-un fapt material, pe cînd insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus[5]. Insu-

[1] împărat rorncn, care a domnit numai cîteva luni, în **anul 69,** înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie un cuvînt feroce : ..Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumoşi"

[2] ,,Urîţenia tiranului" însemnează hidoşenia morală.

[3] împăraţi romani (secolul II şi III sub a căror domnie iiranică **a** înflorit linguşirea şi delaţiunea.

* Prorociri evreu Isaiia (secolul al VlII-Iea te.n.) şi-a scris profeţiile într-un stil plin de imagini valorificate de procedee retorice.

[5] Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominaţiei spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecţia sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.),

recţia e vecina cu spiritul, răscoala cu stomacul. Gaster [1] se supără ; dar e sigur că Gaster nu întotdeauna greşeşte. Cînd e vorba de foamete, răscoala, Buzancais [2], de pildă, are un punct de plecare adevărat, patetic şi drept. Totuşi, ea rămîne răscoală. De ce ? Pentru că, avînd dreptate în fond, a greşit în formă. Fiindcă, deşi avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică ; deşi puternică, a fost violentă şi a lovit la întîmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobeşte. A lăsat în urma ei cadavre de bătrîni, de femei şi de copii ; a vărsat, fără să ştie pentru ce, sîngele celor nevinovaţi şi al celor inofensivi. A hrăni poporul e o ţintă nobilă. A-l măcelări, însă, e un mij-loc rău.

Toate protestele armate, chiar cele mai legitime, chiar acel 10 august, chiar acel 14 iulie, încep prin aceleaşi tulburări. înainte de a se desprinde dreptul, e tumult şi spumă. La început insurecţia e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul numit revoluţie. Uneori, totuşi, pornită din munţii înalţi care domină orizontul moral, justiţia, înţelepciunea, raţiunea şi dreptul, plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului, după un îndelung coborîş din stîncă în stîncă, după ce a răsfrînt cerul şi Jimpezimea lui, după ce s-a lărgit, alimentat de sutele-i de afluenţi, în măreţul curs al triumfului, insurecţia se pierde deodată în cine ştie ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaştină.

Toate acestea ţin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei şi, votînd pentru revoluţie, de a-i lua arma din mînă. Dispariţia războaielor, a celor de stradă ca şi a celor duse la graniţe — iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua -de astăzi, ziua de mîine e pacea.

De altfel, revoluţie, răscoală, prin ce anume se deosebeşte cea dintîi de cea de-a doua ? Burghezul, la drept

---

[1] Acest cuvînt însemnează „stomac" în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

[2] Orăşel din Franţa. In timpul restauraţiei, locuitorii sai s-au împotrivit pretenţiilor marelui proprietar local de a impune unele rccievenţe feudale, desfiinţate de revoluţia din 1789.

vorbind, îşi dă prea puţin seama de aceste nuanţe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur şi simplu, revolta dulăului împotriva stăpînului, încercarea de a muşca, ce trebuie pedepsită cu lanţul şi cu cuşca, lătrat, hămăit; pînâ în ziua cînd acel cap de cîine, dintr-o dată mărit, începe sa aducă parcă, nedesluşit, în întuneric, cu un cap de leu.

In acel moment burghezul strigă :

„Trăiască poporul!"

Acum, ca încheiere, ce înseamnă oare pentru istorie mişcarea din iunie 1832 ? E o răzvrătire ? E o insurecţie ?

Este o insurecţie.

S-ar putea să ni se întîmple ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuinţăm cîteodată cuvîntul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafaţă, păstrînd totdeauna deosebirea între forma răscoală şi fondul insurecţie. Mişcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neaşteptată şi în stingerea ei lugubră atîta măreţie, încît chiar acei care nu văd în ea decît o răscoală vorbesc despre ea cu respect, considerînd-o ca pe o rămăşiţă a lui 1830. Minţile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluţie nu se înnăbuşă dintr-o dată. Ea are întotdeauna, fără doar şi poate, cîteva unduiri înainte de a se întoarce la starea ei de linişte, întocmai ca un munte ce coboară spre cîmpie. Nu există Alpi fără Jura, nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor", este fără îndoială o oră caracteristică printre orele furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvînt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi povestite fac parte din acea realitate dramatică şi vie pe care istoria o trece cu vederea cîteodată, din lipsă de timp sau de spaţiu. Dar tocmai aci, şi noi stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viaţa, zvîcnirea, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o, alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzişul marilor evenimente şi ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mişcărilor de stradă" e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoreşti,

I

din alte motive decît istoria, nu au dat totul în vileag şi poate nici nu au mers destul de adînc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute şi publicate, lucruri care au rămas neştiute, fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestor gigantice scene au dispărut ; chiar de a doua zi ei tăceau; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune : le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povesteşte şi nu denunţă, dar vom zugrăvi lucruri adevărate. In această carte nu vom putea arăta decît o parte şi o întîmplare, cu siguranţă cele mai puţin cunoscute, din zilele de 5 şi 6 iunie 1832 ; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe care îl vom ridica, adevărata înfăţişare a acestei cumplite în-tîmplări obşteşti.

III

O INMORMINTARE : PRILEJ DE A RENAŞTE

In primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera îngheţase sufletele şi aruncase asupra frămîntării lor un linţoliu de posomorită şi aparentă linişte, Parisul era de mult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraş semăna cu o gură de tun : cînd e încărcată, e destul să cadă o scînteie şi lovitura porneşte. In iunie 1832 această scînteie a fost moartea generalului Lamarque [1].

Lamarque era un om de acţiune, care se bucura de mare faimă. Rînd pe rînd, sub imperiu şi sub restauraţie, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci : vitejia pe cîmpul de luptă şi vitejia la tribună. Era tot atît de elocvent pe cît fusese de curajos ; în cuvîntul lui

[1] Maximilian Lamarque, general al imperiului şi deputat cu tendinţe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormîn-tarea lui a luat proporţiile unei mari manifestaţii ale opoziţiei republicane, sprijinită de masele muncitoreşti, şi s-a transformat în insurecţia descrisă de Victor Hugo.

se simfea ascuţişul săbiei. Foy, înaintaşul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertăţii. îşi avea locul între stînga şi extrema stîngă, iubit de pqpor deoarece credea în izbînda nădejdilor lui şi iubit de mulţime pentru că slujise bine pe împărat. Era, împreună cu conţii Gerard şi Drouet, unul dintre mareşalii *in petto* ai lui Napoleon. ' Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. II ura pe Wellington —■ o ură făţişă care plăcea mulţimii — şi de şaptesprezece ani, abia luînd în seamă tot ce se mai în-tîmplase între timp, păstrase cu mîndrie tristeţea înfrîn-gerii de la Waterloo. In agonia sa, în ceasul din urmă, strînsese la piept o sabie dăruită de ofiţerii celor „o sută de zile". Napoleon murise pronuntînd cuvîntul *armată,* Lamarque pronuntînd cuvîntul *patrie.*

Moartea sa, care era de aşteptat, era temută de popor ca o pierdere şi de guvern ca un prilej. Această moarte a fost un doliu. Ca tot ce e amar, doliu] poate duce la revoltă. Ceea ce s-a şi întîmplat.

In ajunul şi în dimineaţa zilei de 5 iunie, hotărîtă pentru înmormîntarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfăţişare îngrijorătoare. Această re{ea gălăgioasă de străzi se umplu de murmure înnăbuşite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tîmplarii îşi luau bancaizenul din atelier pentru „a sparge uşile". Unul dintre ei îşi făcuse un pumnal dintr-un cîrlig de la maşina de ţesut ciorapi, rupîndu-i vîrful şi ascufin-du-i cotorul. Altul, înfrigurat la gîndul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întîlni pe un tovarăş, care îl întrebă : „Unde te duci ?" „Ce să fac, nu am arme." „Ei şi ?" „Mă duc la şantier să-mi iau compasul." „Ce să faci cu el ?" „Nu ştiu", îi răspunse Lombier. Un anume Jacqueline, om dintr-o bucată, întîmpina pe orice lucrător care trecea şi-i spunea : „Hai cu mine !", îi făcea cinste cu un pahar de vin

[1] Generalii Foy, Gerard şi Drouet d'Erion se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului şi luptaseră la Waterloo. Napoleon se gîridea să-i înainteze mareşali *(in petto* însemnează în limba latină „în piept", adică ,,în cuget").

şi-l întreba : „Ai de lucru ?" „Nu." „D,u-te la Filspierre, între bariera Montreuil şi bariera Charonne ; acolo o să găseşti de lucru." La Filspierre se găseau gloanţe şi arme. Cîţiva şefi cunoscuţi „făceau pe poştaşii", adică alergau de la unul la altul pentru a-şi strînge oamenii. La Barthelemy, lîngă bariera Trâne, la Capei, la Petit-Chapeau, muşteriii de prin cîrciumi se întîmpinau cu chipuri îngrijorate. Ii auzeai vorbind între ei : „Unde ţi-e pistolul ?" „Sub bluză. Dar al tău ?" „Sub cămaşă." In strada Traversiere, în faţa atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în faţa atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strîngeau cîte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămînă într-un atelier, fiind mereu dat afară de stăpîn, pentru că „toată ziua trebuia să te cerţi cu el". Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Menilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoţea pe Mavot, şi la întrebarea : „Care ţi-e ţinta ?" răspundea : „Insurecţia". Muncitorii strînşi în colţul străzii Bercy aşteptau pe un anume Lemarin, agent revoluţionar pentru cartierul Saint-Marceau. Lozincile se schimbau aproape în gura mare.

Aşadar, la 5 iunie, pe o zi capricioasă cu ploaie şi cu soare, alaiul de înmormîntare al generalului Lamarqua străbătu Parisul cu cuvenitele onoruri militare, întru-cîtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puştile cu ţeava în jos, zece mii de oameni din garda naţională cu sabia la şold, bateriile de artilerie ale gărzii naţionale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofiţerii de la Invalizi, pur-tînd ramuri de laur. Apoi urma o mulţime nenumărată, neliniştită, ciudată, membrii diferitelor secţii ale Prietenilor poporului, Şcoala de drept, Şcoala de medicină, refugiaţi din toate ţările, drapele spaniole, italieneşti, nemţeşti, poloneze, ^râpele tricolore orizontale, toate steagurile cu putinţă, copii fluturînd ramuri verzi, pietrari şi dulgheri care tocmai atunci erau în grevă, tipografi cu tichiile lor de hîrtie, mergînd doi cîte doi, trei cîte trei, scoţînd strigăte, agitînd aproape toţi bastoane, unii dintre

ei săbii, fără ordine dar cu acelaşi suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele îşi alegeau şefii ; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe alţii, ale căror rînduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbaţi, femei, copii ; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulţime înarmată trecea, o mulţime înspăi-mîntată privea.

La rîndul său, guvernul sta în observaţie. Privea cu mîna pe sabie. Se vedeau în Piaţa Ludovic al XV-Iea patru escadroane de carabinieri călări, gata să pornească cu trîmbiţaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate ; în Cartierul latin şi în jurul Grădinii Botanice garda oraşului înşirată pe străzi, la hala de vinuri un escadron de dragoni, în Piaţa Greve jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în Piaţa Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Celestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ţinea suspendate pe capul mulţimii ameninţătoare douăzeci şi patru de mii de soldaţi în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspîndeau prin mulţimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care dumnezeu îl sortise morţii tocmai în clipa cînd mulţimea se gîndea la el pentru imperiu. * Un personaj rămas necunoscut împrăştia vestea că la ora hotărîtă doi meşteri trecuţi de partea lui vor deschide poporului porţile unei fabrici de arme. Stăpînea capetele descoperite ale celor mai mulţi dintre cei de faţă un sentiment de entuziasm amestecat cu o cople-şeală. In această mulţime zguduită de emoţii violente, dar nobile, se vedeau ici-colo şi adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mîrşave care spuneau : „Să jefuim !" Anumite frămîntări răscolesc fundul smîrcurilor şi ridică

---

[1] Fiul Iui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecţia pariziană.

la fata apelor nori întregi de noroi. Fenomen de care nu sînt străine poliţiile „bine organizate".

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre Piaţa Bastiliei. De cîteva ori ploaia se năpusti asupra pămîntului, dar mulţimea nu se sinchisea. Cîteva incidente : sicriul purtat în jurul coloanei Vendome *, pietrele aruncate în ducele de Fitz-James[2], zărit într-un balcon cu pălăria în cap ; cocoşul galic smuls de la un steag popular şi tîrît în noroi, un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin [3], un ofiţer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunînd în gura mare : „Sînt republican", Şcoala politehnică apărută pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de : „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica 1" — acestea toate însemnară parcursul convoiului. In Piaţa Bastiliei, şirurile lungi şi ameninţătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulţimea. Cineva auzi pe un băiat spunînd altuia : „II vezi pe cel cu bar-bişon roşu ? El o să ne spuie cînd trebuie să tragem." Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întîlnit mai tîrziu, avînd aceeaşi funcţiune, cu prilejul altei răzvrătiri : afacerea Quenisset[4]!

Dricul depăşi Piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului

---

[1] Coloana, înălţată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz",
fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile aus
triece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o
statuie a Iui Napoleon, doborîtă la începutul restauraţiei, repusă în
timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborît Ia pămînt
acest simbol al militarismului francez, dar republica a IlI-a a reaşezat
coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ccoli
acest altar al bonapartismului.

[2] Aristocrat francez, coborîtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-Iea
Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacţionare.

[3] Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost
un arc de triumf, înălţat în 1674 de municipalitatea pariziană în amin
tirea cuceririi provinciei Franche-Comte\

' Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitoreşti din timpul *acela.*

Austerlitz. Acolo se opri. In această clipă, mulţimea, văzută de sus, ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşu-rată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit Piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard pînă la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. La-fayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie : toate capetele se descoperiră, toate inimile băteau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, îşi făcu loc şi ajunse în mijlocul grupu-lui, în mînă cu un steag roşu, alţii spun cu o suliţă care avea în vîrf o bonetă roşie. Lafayette întoarse capul. Exelmans [1] părăsi cortegiul.

Acest steag roşu dezlăntui o furtună şi pieri în ea. Din bulevardul Bourdon şi pînă Ia podul Austerlitz mulţimea fu zguduită de unul din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară : „Lamarque la Pantheon !" „Lafayette la primărie !" Cîţiva tineri, în aclamaţiile mulţimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz şi pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

In mulţimea care-l înconjura şi-l aclama pe Lafayette se afla şi un neamţ, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată în centrul atenţiei şi care a murit în vîrstă de o sută de ani. Neamţul acesta luase parte la războiul din 1776 şi luptase la Trenton sub comanda Iui Washington şi la Brandy-wine [2] sub *a* lui Lafayette.

între timp, pe malul stîng, cavaleria municipală se pusese în mişcare şi venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieşiră din Celestins şi se desfă-şurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l tî.ra

[1] General al lui Napoleon. Exilat în timpul restauraţiei, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

[2] Lupte din timpul războiului de independenţă al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenţilor, a participat la această din urmă luptă.

pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului şi strigă : „Dragonii I" Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de -aşteptare întunecată.

La două sute de paşi de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette ajunsese pînă la ei. Ei deschiseră TÎndurile, îl lăsară să treacă şi le închiseră în urma lui. Acum dragonii şi mulţimea se atingeau. Femeile fugeau înspăimîntate.

Ce s-a întîmplat în această clipă nenorocită ? Nimeni n-ar şti să spună. E clipa întunecată în care doi nori se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunînd atacul ; alţii spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături ; cea dinţii ucise pe şeful de es-cadron Cholet, a doua pe o bătrînă surdă din strada Contrescarpe, care tocmai îşi închidea fereastra, a treia pîrli epoletul unui ofiţer. O femeie strigă : „începeţi prea devreme I" Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland, se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dra-goni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecînd prin strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Intr-o asemenea situaţie nu mai e nimic de făcut : furtuna se dezlănţuie, plouă cu pietre, focul puştilor izbucneşte ; mulţi se repeziră la mal, trecură braţul cel mic al Senei, astăzi ^acoperit; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetăţuie naturală, se umplură de combatanţi ; se smulgeau parii, se trăgea cu pistolul, se ridică prima baricadă ; tinerii respinşi trecură în goană podul Austerlitz cu dricul şi atacară garda municipală ; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loviră cu sabia, mulţimea se împrăştie în toate părţile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului ; de pretutindeni izbucnea strigătul : „La arme !" Toţi alergau, se poticneau, fugeau, rezistau.

Mînls rîţîţă răscoala cum vîntul aţîţă focul.

IV

CLOCOTELE DE ALTĂDATĂ

Nimic nu e mai extraordinar decît întîiul vălmăşag al răscoalei. Toate izbucnesc peste tot dintr-o dată. Era prevăzut ? Da. Era pregătită ? Nu. De unde a ieşit ? Din pămînt. De unde a căzut ? Din cer. Aci insurecţia are caracterul unui complot; dincolo izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit pune st ăp între pe curentul mulţimii şi îl mînă unde vrea. începuturi pline de spaimă, în care se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întîi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzleţe ; oamenii fug, paturile de puşcă izbesc în porţile boltite ; auzi prin curţi servitoarele rîzînd şi spunînd : „O să fie alai mare !"

Nu trecuse nici un sfert de oră, şi iată ce se petrecea aproape în aceeaşi clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri bărboşi şi purtînd plete intrară într-o cîrciu-mioară şi ieşiră îndată cu un drapel tricolor orizontal, învelit într-un crep negru şi avînd în fruntea lor trei oameni înarmaţi : unul cu o sabie, altul cu o puşcă, al treilea cu o suliţă.

Pe strada Nonaindieres, un burghez bine îmbrăcat, pîn-tecos, chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră şi cu mustaţa ţepoasă şi mereu zbîrlită, împărţea gloanţe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu braţe goale plimbau încoace şi încolo un steag negru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, următoarele cuvinte : *Republica sau moartea!* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pîlcuri-pîlcuri, fluturînd drapele pe care sta scris cu litere de aur cuvîn-tul *secţie,* însoţit de un număr. Unul dintre aceste drapele era roşu şi albastru, cu o foarte subţire dungă albă la mijloc.

In bulevardul Saint-Martin se jefuia o fabrică de arme şi în străzile Beaubourg, Michel-le-Cornţe şi Temple cîte

o prăvălie de armurieri. In cîteva minute miile de mîini ale mulţimii apucară şi luară cu ele două sute treizeci de puşti, aproape toate cu cîte două ţevi, şaizeci şi patru de săbii, optzeci şi trei de pistoale. Pentru ca să fie cît mai mulţi purtători de armă, unul lua puşca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Greve, tineri înarmaţi cu flinte se instalau la cîte o femeie ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau şi începeau să umple cartuşe. Una din aceste femei povestea : „Eu nu ştiam ce sînt alea cartuşe. Am aflat-o de la bărbatu-meu."

In strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărgea o prăvălie de antichităţi, luînd iatagane şi arme turceşti. In strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanţe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stîng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul latin, în cartierul Halelor, oameni gîfîind, muncitori, studenţi, membrii diferitelor secţii citeau manifeste, strigau : „La arme !", sfărîmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarîmu-lui, spărgeau porţile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivniţe, rostogoleau butoaiele, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scînduri, ridicau baricade.

Ii sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soţilor absenţi, şi apoi scriau cu creta pe uşă : *Armele au fost predate.* Cîte unii iscăleau cu numele lor adeverinţa de primire a puştii şi a săbiei şi spuneau : „Trimiteţi după ele mîine la primărie". Erau dezarmate pe străzi santinelele răzleţe şi gărzile naţionale în drum spre primărie. Ofiţerilor li se smulgeau epoleţii. In strada Cimetiere-Saint-Nicolas un ofiţer din garda naţională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse ou mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decît pe întuneric şi deghizat.

In cartierul Saint-Jacques studenţii ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul,* sau coborau la cafeneaua *Şapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alţi tineri, suiţi pe scările cafenelei, şi împărţeau

-arme. Jefuiau şantierul din strada Tr.ansnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur punct locuitorii opuneau rezistenţă, în strada Sainte-Avoye, colţ cu Simon-le-Franc, unde dărîmau singuri baricada. într-un singur punct răzvrătiţii dădeau îndărăt; părăseau o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detaşament al gărzii naţionale, şi se refugiau prin strada Corderie. Detaşamentul culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanţe de pistol. Soldaţii, sfîşiară steagul şi-şi agăţară cîte o îîşie în vîrîul baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rînd, se petreceau în acelaşi timp în toate colţurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

In mai puţin de un ceas, ieşiră ca din pămînt, numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade. Drept în mijloc se afla acea vestită casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi, şi care, mărginită într-o parte ide baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuee, domina trei străzi — strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher — cărora le făcea faţă. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Fără să mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Genevieve ; una în strada Menilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din ţîţîni; o alta lîngă podul cel mic de la H6tel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămatâ, la trei sute de paşi de prefectura poliţiei.

La baricada din strada Menetriers un bărbat bine îmbrăcat împărţea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreţ se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată — spuse el — pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte." Un tînăx blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta, ducînd lozincile. Un altul, cu sabia

scoasă, cu o tichie albastră în cap, orînduia santinelele, înăuntrul baricadelor, cîrciumile şi odăiţele portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strimte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o reţea de străzi mai încîlcită decît o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii poporului luase comanda insurecţiei din cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndemna într-adevăr la răscoală era un fel de furie nestăpînită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-o dată baricadele, cu o mînă, pe cînd cu cealaltă apucase aproape toate posturile garnizoanei. Tn mai puţim de trei ore, ca o dîră de praf de puşcă ce ia foc, răzvrătiţii năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din Piaţa Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popuncourt, la Galiote, le Château-d'Eau, toate străzile din apropierea Halelor ; pe malul stîng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pelagie, Piaţa Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiazâ erau stăpîni pe Piaţa Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux ; patrulele lor ajunseseră în Piaţa Victoires şi ameninţau banca şi cazarma Petits-Peres, palatul poştelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporţii uriaşe, iar prin dezarmarea soldaţilor, prin percheziţiile domiciliare şi prin jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împuşcături.

Pe la şase seara pasajul Saumon devenise cîmp de bătaie. La un capăt erau răsculaţii, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărţi, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanţe nu avea la îndemînă decît grosimea jumătăţilor de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situaţie destul de primejdioasă.

Intre timp se suna adunarea : gărzile naţionale se îm-brăcau şi se înarmau în grabă, legiunile ieşeau din primării, regimentele ieşeau din cazărmi. In faţa pasajului Ancre un toboşar primea o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fusese asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba şi-i luară sabia. Altul fusese ucis în strada Grenier-Saimt-Lazare. In strada Michel-le-Comte trei ofiţeri cădeau morţi, unul după altul. Cîţiva oameni din garda municipală, răniţi în strada Lombards, dăduseră înapoi.

In faţa curţii Batave un detaşament din garda naţională găsise un steag roşu cu următoarea inscripţie : *Revoluţia republicană, nr. 127.* Era oare o revoluţie ?

Răscoala îşi făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încîlcită, întortocheată, uriaşă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială, totul. Toate celelalte nu erau <decît hărţuieli. Ca dovadă că acolo se va hotărî totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă.

In cîteva regimente soldaţii erau nehotărîţi, ceea ce sporea întunericul îngrozitor al acestei crize. Ei îşi aminteau de ovaţiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neutralitatea Regimentului 53 infanterie. Doi oameni ho-tărîţi şi încercaţi în marile războaie, mareşalul Lobau şi generalul Bugeaud, comandau. Patrule uriaşe, alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda naţională, în frunte cu cîte un comisar de poliţie cu eşarfa pe piept, se duceau în recunoaştere prin străzile răsculate. Răsculaţii îşi puneau şi ei santinele la răspîntii şi trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amîndouă părţile se observau una pe alta. Cu o armată întreagă la îndemî.nă guvernul şo-văia ; se înnopta şi începea să se audă clopotul de la Saint-Merry '. Ministrul de război de atunci, mareşalul

[1] Mănăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistentă al răsculaţilor din 1832. Aceştia, baricadaţi înăuntru, au sunat cl»potul în tot timpul lupteUr,

Soult, care văzuse Austerlitzul, se uita posomorit la toate acestea.

Marinarii aceştia bătrîni, deprinşi cu manevre corecte şi neavînd alt ajutor şi călăuză deoît tactica, această busolă a bătăliilor, sînt cu totul dezorientaţi în faţa acestei furtuni înspumate care se cheamă mînia poporului. Vîn-tul revoluţiilor nu se poate mînui.

Gărzile naţionale din împrejurimi soseau în grabă şi neorînduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie uşoară venea în pas alergător din Saint-Denis ; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie ; bateriile Şcolii militare ocupaseră poziţii la Caroussel; tunuri coborau de la Vincennes.

Singurătatea se aşeza în Tuileries. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

ORIGINALITATEA PARISULUI

In ultimii doi ani, după cum am spus, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvrătite, nimic nu e atît de ciudat de liniştit ca înfăţişarea Parisului în vreme de răscoală — şi Parisul are atîtea treburi încît nu se tulbură numai pentru atîta lucru. Numai oraşele uriaşe pot oferi astfel de spectacole. In aceste incinte imense pot încăpea în acelaşi timp şi războiul civil, şi o linişte neînţeleasă şi ciudată. De obicei, cînd începe răscoala, cînd se aude toba, adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărgineşte să spună :

„Se pare că s-au luat la harţă pe strada Saint-Martin." Sau :

„In cartierul Saint-Antoine."

Adesea adaugă cu nepăsare:

„Pe undeva, pe acolo."

Mai tîrziu, cînd începe larma cumplită şi înfiorătoare a împuşcăturilor şi a focurilor de pluton, negustorul zice :

„Se îngroaşă gluma, care va să zică. Se îngroaşă gluma."

In clipa următoare, dacă răscoala se apropie şi se întinde, îşi închide în grabă prăvălia şi repede îşi îmbracă uniforma, adică îşi pune marfa în siguranţă, iar viaţa în primejdie.

Lumea se împuşcă pe la colţuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături ; baricadele sînt cucerite, pierdute şi cucerite din nou ; sîngele curge, focul mitralierelor ciuruie faţadele caselor, gloanţele ucid oamenii în paturile lor, pe străzi te împiedici de cadavre. Cîteva străzi mai încolo auzi ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.

La doi paşi de aceste străzi prinse în vîltoarea luptei flecarii vorbesc şi rîd. Teatrele îşi deschid porţile şi joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraş. Uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. In 1831, într-un loc împuşcăturile s-au oprit ca să treacă o nuntă.

în timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Mar-tin, un moşneguţ infirm, împingînd un cărucior acoperit cu o pînză tricoloră şi în care erau sticle pline cu o băutură oarecare, trecea de la baricadă la trupa şi de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare cînd stăpînirii, cînd anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat ; acesta e caracterul specific al mişcărilor de stradă din Paris, care nu mai poate fi găsit în nici o altă capitală. Pentru asta e nevoie de două lucruri : de măreţia Parisului şi de veselia lui. Trebuie oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.

De astă dată totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simţi ceva care era poate mai tare decît el. Ii fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „dezinteresate", uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămîneau închise în plină zi. Cei curajoşi puseseră mîna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sînt la patru dimineaţa. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspîndeau veşti groaznice. Că ei erau stăpîni pe bancă ; că numai în mănăstirea Saint-Merry erau şase sute, adăpostiţi în biserică şi baricadaţi ; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armând Carrel

se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel[1] şi că mareşalul spusese : „Să aveţi mai întîi un regiment" ; că Lafa-yette era bolnav, dar că le spusese totuşi : „Sînt al vostru. O să vă urmez peste tot unde va fi loc pentru un scaun" ; că trebuia să fii cu ochii în patru ; că la noapte se vor găsi oameni care vor jefui casele singuratice din colţurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginaţia poliţiei, această Anne Radcliffe[2] amestecată în treburile guvernului) ; că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher ; că Lobau şi Bugeaud se sfătuiau şi că la miezul nopţii, sau cel mai tîrziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei — cea dintîi venind din Piaţa Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din Piaţa Greve, a patra de la Hale — dar că s-ar putea şi ca trupele să evacueze Parisul şi să se retragă la Champs-de-Mars ; că nu se putea şti ce se va întîmpla, dar că de astă dată, cu siguranţă, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijoraţi de şovăielile mareşalului Soult. „De ce oare nu atacă îndată ?" „E sigur că e cu totul absorbit." Leul bătrîn părea că adulmecă în această umbră o dihanie necunoscută. Se făcu seară. Teatrele nu se deschiseră ; patrulele cutreierau oraşul, cu o înfăţişare cruntă, opreau şi scotoceau pe trecători ; arestau pe suspecţi. Pînă la ora nouă fuseseră arestate mai bine de opt sute de persoane. Prefectura poliţiei era ticsită, închisoarea palatului de justiţie ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justiţie, mai cu seamă în gangul cel lung şi subteran, numit strada Paris, erau împrăştiaţi snopi de paie pe care zăceau o mulţime de prizonieri şi pe care omul de la Lyon, Lagrange [3], îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele

---

[1] Pamfletar de un deosebit talent. Armând **Carrel** era unul din **cei**
mai de seamă conducători ai partidului republican sub **Ludovlc-Filip.**
Bertrand Clausel, fost ofiţer al lui Napoleon, deţinea sub Ludovic-Filip
un comandament în armată. Făcuse opoziţie în Cameră lui Polignac şi
trecea drept democrat.

[2] Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane
de groază.

[3] Republican şi socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei
muncitoreşti din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de riouă-

acestea, frămîntate de mulţimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. In alte părţi deţinuţii dormeau sub cerul liber, unii peste alţii, în curţile închisorilor. Peste tot domneau teama şi un fel de tremur de spaimă puţin obişnuit la Paris.

Lumea se baricada în case ; soţiile şi mamelt erau îngrijorate ; nu auzeai decît : „Of, doamne ! încă nu s-a întors !" De-aibia se desluşea în depărtare, din cînd în cînd, cîte un huruit de trăsură. Din pragul uşilor oamenii ascultau vuietele depărtate, strigătele, zgomotele surde şi nedesluşite, despre care se spunea : „Asta e cavaleria", sau: „Astea sînt chesoanele, trec în galop", trâmbiţele, tobele, împuşcăturile şi mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Aşteptau să bubuie tunul. Oameni răsăreau înarmaţi pe la colţurile străzilor şi dispăreau strigînd : „Intraţi în casă !" Şi lumea se grăbea să-şi ferece porţile. Pretutindeni se întrebau : „Cum o să se sfîrşească oare ?" Din clipă în clipă, cu cît se lăsa noaptea, Parisul se înroşea mai cumplit de vîlvătaia uriaşă a răscoalei.

---

zeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluţiei de la 1848, La-grange este, puţin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaşte pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

CARTEA A UNSPREZECEA

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

I

CITEVA LĂMURIRI ASUPRA ORIGINILOR POEZIEI LUI GAVROCHE. INRIURIREA UNUI ACADEMICIAN ASUPRA ACESTEI POEZII

In clipa în care răzmerita, ţîşnind din încăierarea poporului cu armata în faţa Arsenalului, pricinui o mişcare dinainte înapoi în mulţimea care mergea după dric şi care apăsa, în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului, se iscă o învălmăşeală înspăimîntătoare. Mulţimea se cutremură, landurile se rupseră, toţi o luară la goană, se risipiră — unii cu strigăte de atac, alţii gal-beni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta şi-n stînga şi se răspîndi în şuvoaie de două sute de străzi deodată, ca apele slobozite din stăvilar. In vremea aceasta, un copil zdrenţăros, care cobora strada Menilmontant ţi-nînd în mînă o ramură înflorită de bobitei, pe care o cu-lesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare de oblînc. Aruncînd ramura înflorită pe jos, strigă :

— Mătuşă cutare, îţi iau chestia asta !

Şi o şterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetăţeni înspăimîntaţi, care fugeau pe strada Amelot şi pe strada Basse, se în-tîlni cu un copil care cînta, învîrtind pistolul :

„Noaptea cine vede ? cine ? Ziua văd cu toţii bine ; C-o scrisoare ticluită Pe burghez îl bagi în plită ; Fac mătănii, fac o mie, Mă lovişi în pălărie I"

Era micul Gavroche care pornise la război.
Pe bulevard bagă de seamă că pistolul nu avea cocoş.

De cine era cupletul ăsta, care îi .servea să (ie cadenţa şi toate celelalte cîntece pe care le cînta bucuros în diferite ocazii ? Nu ştim. Poate chiar de el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspîndite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduş şi ştrengar, făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. îmbina repertoriul păsărilor cu cel al atelierelor. Cunoştea cîţiva ucenici de pictoraşi, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cît se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Intr-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei patruzeci *. Gavroche era un ştrengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urîtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefantul său, ţinuse loc de providenţă chiar pentru fraţii săi. Pentru fraţi seara, pentru tatăl său dimineaţa. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecînd din strada Ballets. In zori se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemînare din el pe cei doi puşti, împărţise cu ei un prînz de care făcuse rost; pe urmă plecase lăsîndu-i în grija străzii, maica cea bună care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărţire le dăduse întîlnire seara în acelaşi loc şi drept rămas bun le ţinuse această cuvîntare : „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, o şterg. Puştilor, dacă nu vă găsiţi tăticu şi mămica, întoarceţi-vă aici diseară ! Vă dau eu haleală şi vă culc." Cei doi copilaşi culeşi de vreun sergent de stradă, vîrîţi la arest sau furaţi de vreun saltimbanc, sau numai rătăciţi în mulţimea nesfîrşită de străzi a Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societăţii de azi sînt pline de asemenea urme pierdute. Gavroche nu-i mai văzuse ; zece sau douăsprezece săptă-mîni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se în-tîmplase să se scarpine-n cap şi să se întrebe : „Unde dracu îmi sînt cei doi copilaşi ?"

E vorba de cei patruzeci de membri ai Academiei Franceze.

Intre timp ajunsese, cu pistolul în mînă, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decît o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer să mai mănînce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei şi le întoarse pe cele de la pantaloni, dar nu găsi nimic, nici măcar un gologan, şi începu să strige : „Ajutor !"

Rău e cînd trebuie să te lipseşti de bucăţica din armă.

Şi totuşi Gavroche îşi continuă drumul ; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătînd strada Parc-Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe în amiaza mare afişele de teatru.

Ceva mai încolo, văzînd un grup de oameni zdraveni, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă Ia întîmplare, drept în faţa lui, această înghiţitură de fiere filozofică :

— Graşi mai sînt rentierii ăştia ! Se îndoapă bine. Se lăfăiesc în mîncăruri bune. Intreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. îi mănîncă, ce să facă ! Cît îi încape burta.

II

GAVROCHE LA DRUM

Să ai în mînă un pistol fără cocoş, să-l învîrteşti în mijlocul străzii e o misiune atît de însemnată, încît Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crîmpeie din *Marseieza* pe care o cînta :

— Totul merge bine. Mă doare grozav laba stîngă, mi-am frînt reumatismul, dar sînt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină bine burghezii, am să le strănut în faţă nişte cuplete subversive. Ce sînt agenţii ? Nişte cîini !... Drace ! S-avem tot respectul faţă de cîini. La o adică, ce bine

mi-ar prinde unul pentru pistol ! ' Vin de pe bulevard, prieteni 1 Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot; fierbe înnăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură. înainte, băieţi ! Un sînge spurcat să se verse în brazdă ! Eu îmi dau viaţa pentru patrie şi n-o să-mi mai văd amanta ! Ga-ta, gata, da, da, gata ! Dar nu-i nimic, trăiască bucuria ! Să ne luptăm, ce dracu ! M-am săturat de tiranie !

In clipa aceea, prăbuşindu-se calul unui lăncier din garda naţională care trecea pe acolo, Gavroche îşi puse pistolul pe caldarîm, sculă omul de jos şi îi dădu apoi ajutor să-şi ridice calul. După aceea, luîndu-şi pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere şi linişte. Apatia aceasta, obişnuită cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uşi. Scoţia a;re un trio de vrăjitoare[2]. Parisul are cuartete de cumetre, şi tot aşa de lugubru ar suna : „Vei fi rege" aruncat lui Bonaparte la răspîntia Baudo-yer, ca şi lui Macbeth în hăţişul de la Armuyr[3]. Ar fi cam acelaşi cronaănit.

Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese şi o peticarează cu coşul şi cîrligul ei.

Aşa cum stăteau ele cîteşipatru, în picioare, păreau aşezate la cele patru colţuri ale bătrîneţii, oare sînt : istovirea, decăderea, prăbuşirea şi tristeţea.

Peticăreasa era smerită. In lumea aceasta bătută de vînturi, peticăreasa se ploconeşte, portăreasa ocroteşte. Asta din pricina colţului de gunoi, care poate fi cum vor portăresele, îmbelşugat sau sărăcuţ, după pofta celei care face grămadă. Chiar şi în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasa asta era ca un coş plin de .recunoştinţă şi surîdea — ce mai surîs ! — celor trei portărese.

Vorbeau cam aşa :

— Va .să zică pisica dumitale e tot aşa de rea ?

' In franţuzeşte, *cfiten de fusil* sau numai *chien* (cîine) înseamnă „trăgaci" (cocoş).

[2] Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.

[3] Aluzie Ia aceeaşi scenă din *Macbeth* de Shakespeare, în care vră
jitoarele prezic ereului dramei domnia Scoţiei şi-i trezesc ambiţia.

— Doamne, ştii că pisicile sînt din fire duşmancele di
nilor. Aşa se plîng cîinii.
— Şi oamenii se plîng la fel.
■— Cu toate astea, puricii de pisică n-o iau razna.
— N-am ce zice, cîinii sînt primejdioşi. Mi-aduc aminte
că într-un an se înmulţiseră aşa de mult, că s-a scris şi
Ia gazetă. Asta pe vremea cînd la Tuileries erau nişte
berbeci mari care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă
aduceţi aminte de regele Romei ?
— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.
— Eu l-am cunoscut pe Ludovic al XVII-lea '. Mai
mult îmi place Ludovic al XVII-lea.
— Tare s-a scumpit carnea, madam Patagon !
— Ce să mai vorbim ! Măcelăria e o pacoste. O groaz
nică nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru !
Se amestecă în vorbă şi peticăreasa :
— Doamnelor, negustoria nu merge de loc. Grămezile
de gunoi sînt de plîns. Nimeni nu mai aruncă nimic.
Toată lumea mănîncă tot.
— Las' că sînt alţii şi mai săraci decît dumneata, ţaţă
Vargouleme.
— Asta aşa e, răspunse peticăreasa cu respect. Eu am
o stare.
Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa, ascultînd de nevoia de-a se lăuda care zace în inima omului, adăugă :
— Dimineaţa cînd vin acasă, îmi puric coşul, îmi fac
alegerea. Odaia mi se umple de grămezi. Pun zdrenţele
într-un coş, miezul de fructe într-o găleată, rufăria în du
lap, linurile în scrin, hîrtiile mototolite în colţul de la fe
reastră, lucrurile de mîncat în strachină, bucăţile de sticlă
în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.
Gavroche, care se oprise în spatele lor, asculta.
— Ce v-aţi apucat, babelor, să vorbiţi politică ?
O ploaie de ocări îl întîmpină, şi toate patru îl hui-duiră deodată :
— Uită-te la el, ticălosul !

---

[1] Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort tn închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

— Ce-o avea în mîna-i ciuntă ? Un pistol ?
— Ia te uită la puştiul ăsta afurisit !
— Nu poate trăi pînă nu răstoarnă guvernul !

Gavroche, dispreţuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vîrful nasului cu degetul mare, des-chizîndu-şi mîna întreagă.
Peticăreasa se răsti :

— Golan păcătos !

Aceea care răspundea la numele de madam Patagon bătu din palme cu zgomot :

— Cu siguranţă că are să se întîmple o nenorocire.
Pe băietanul cu cioc de alături îl vedeam trecînd în fie
care dimineaţă la braţ cu o fetişcană cu boneţică roz ;
l-am văzut şi azi ; trecea cu o puşcă la umăr. Madam
Bacheux zicea că săptămîna trecută a fost o revoluţie la...
la... la... unde dracu ? La Pontoise. Şi-acum uită-te şi la
licheaua asta blestemată, cu pistolul lui ! Se zice că la
Celestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la
capăt stăpînirea cu haimanalele astea, care nu ştiu ce să
mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum cînd
abia începusem să ne liniştim după toate nenorocirile prin
care-a trecut, dumnezeule bun, biata regină, pe care am
văzut-o dusă în căruţă spre ghilotină. Şi toate astea au
să scumpească iar tutunul. E o ticăloşie ! Şi cu siguranţă
că o să mă duc să văd cum îţi taie şi ţie capul, tîlha-
rule I

— Nu te mai smiorcăi, bătrînico! spuse Gavroche.
Şterge-ţi contrabasul !

Şi trecu mai departe.

Cînd ajunse în strada Pavee îşi aduse aminte de peticăreasa şi vorbi cu sine însuşi :

— Rău faci că înjuri pe revoluţionari, lele colţ-de-
gunoi ! Pistolul ăsta e spre binele tău. Vrea să ai în co
şul tău mai multe lucruri bune de mîncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui ; era portăreasa Patagon, care se luase după el şi care, de departe, îi arăta pumnul, strigînd :

— Eşti o lepădătură !
— Puţin îmi pasă !

Curînd după asta trecea prin faţa palatului Lamoi-gnon. Acolo dădu un strigăt de chemare :

— Haideţi la bătălie 1

Şi deodată se întrista. îşi privi pistolul cu un **fel** de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc — îi zise — dar tu nu porneşti.

Un cîine te poate face să-l uiţi pe altul. Un căţel foarte jigărit trecu. Gavroche se înduioşa.

— Cuţule dragă, se vede că ai înghiţit un butoi de ţi
se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III

O DREAPTA MINIE A UNUI BĂRBIER

Preacinstitul bărbier care gonise pe cei doi copii, cărora Gavroche le deschisese ocrotitorul pîntec al elefantului, se afla în clipa aceasta în prăvălia sa, îndeletnicin-du-se cu bărbieritul unui bătrîn soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînţeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, şi de la Lamarque au trecut la împărat. Şi aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de faţă, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul : *Dialogul briciului cu sabia.*

— Domnule — întrebă bărbierul — cum călărea împă
ratul ?

— Prost. Nu ştia să cadă. De aceea nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoşi ? Trebuie să fi avut cai frumoşi.

— In ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul
Iui. Era o iapă bună de fugă, albă de tot. Avea urechile
foarte depărtate, şaua adîncă, un cap gingaş, ţintat cu o
steluţă neagră, gîtul foarte lung, genunchii bine legaţi,
coastele ieşite, umerii piezişi, crupa vînjoasă, înaltă, ceva
mai mult de cincisprezece palme.

■- Frumo? cal! spuse bărbierul.

— Era calul măriei-sale.

Bărbierul simţi că după acest cuvînt se cuvenea o clipă de tăcere. Se supuse şi apoi începu iar :

— împăratul n-a fost rănit decît o dată, nu-i aşa, domnule ?

Bătrînul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al celui care a fost de faţă.

— La călcîi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut aşa de gătit ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.

— Dar dumneata, domnule veteran, sigur că ai fost de multe ori rănit ?

— Eu ?! exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un glonţ în braţul drept la Austerlitz, altul în şoldul sting la lena, la Friedland m-a împuns o baionetă aici, la Moscova şapte sau opt lănci cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărîmat :un deget... Ah ! şi pe urmă la Waterloo un glonţ mare în coapsă. Asta e tot.

— Ce frumos e să mori pe cîmpul de luptă ! rosti bărbierul cu un accent pindaric. Eu, pe cuvîntul meu, decît să crap pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, ■cîte puţin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, ou seringi şi cu doctori, aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.

— N-ai gust prost ! zise ostaşul.

Abia isprăvise vorba, cînd un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstela deodată. Bărbierul îngălbeni.

— Doamne — strigă el — a şi intrat una !

— Ce anume ?

— O ghiulea de tun.

i— Uite-o! zise ostaşul şi ridică de jos ceva care se rostogolea. Era o piatră.

Bărbierul alergă la geamul spart şi-l văzu pe Gavroche, care fugea cît îl ţineau picioarele spre Piaţa Saint-Jean. Trecînd prin faţa prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea bărbierului faţă de cei CJQJ

(înci, nu putuse sa reziste plăcerii de a-i da bună ziua şi zvîrli o piatră în geam.

— Vezi — urlă bărbierul, care din galben devenise vî-năt — face rău numai ca să facă rău. Cine i-a făcut ceva ştrengarului ăstuia ?

IV

COPILUL SE MIRA DE BATRIN

In vremea aceasta, Gavroche tocmai se întîlnise, în Piaţa Saint-Jean, unde soldaţii din post fuseseră dezarmaţi, cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combe-ferre şi Feuilly. Erau oarecum înarmaţi. Bahorel şi Jean Prouvaire îi regăsiseră şi măreau grupul. Enjolras avea o puşcă de vînătaare cu două focuri. Combeferre, una de gardă naţională, purtînd un număr de legiune şi la brîu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învîrtea un baston cu şişul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie scoasă în mînă, mergea înainte şi striga : „Trăiască Polonia !" '

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gîfîind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întîmpină liniştit.

— încotro mergem ?

— Hai ! spuse Courfeyrac.

In spatele lui Feuilly mergea, sau mai curînd sălta, Bahorel, ca un peşte în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie şi vorbe din acelea care te zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoţie :

— Uite roşii!

— Roşul, roşii ! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică,
cetăţene ! In ce mă priveşte, nu tremur în faţa unui mac,
şi scufiţa roşie nu mă sperie de loc. Crede-mă, cetăţene,
să lăsăm frica de roşu pe seama dobitoacelor cu coarne !

---

[1] Strigătul afirma solidaritatea răsculaţilor francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

Zări un colt de zid pe care era lipită cea mai paşnica foaie de hîrtie din lume, o încuviinţare de a mînca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată credincioşilor.

Bahorel strigă :

— Turmă, u:n fel politicos de a zice gîşte. '

Şi smulse de pe zid hîrtia.

Aceasta îl cuceri pe Gavroche. Din această clipă, Ga-vroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel — îi atrase atenţia Enjolras — nu faci bine ! Ar fi trebuit să laşi în pace dezlegarea arhiepiscopului ; nu cu ea avem treabă noi. Iţi cheltuieşti mînia degeaba. Păstrează-ţi încărcătura. In afară de rînd nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu sufletul.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place de loc ; eu vreau să mănînc ouă fără să mi se îngăduie. Tu eşti de felul tău şi rece, şi fierbinte ; eu fac haz. De altfel, nu mă cheltuiesc, îmi iau numai avînt. Şi am sfîşiat scrisoarea arhiepiscopului, Hercle [2]! ca să-mi ascut colţii.

Cuvîntul acesta, *Hercle,* îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască şi începu să-l stimeze pe sfîşietorul acesta de afişe. II întrebă :

— Ce-i aia *Hercle ?*

Bahorel răspunse :

— Asta înseamnă să fie al dracului, pe latineşte.

Tocmai atunci Bahorel recunoscu la o fereastră pe un tînăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecînd, de bună seamă un prieten de la A.B.C., şi îi strigă :

— Repede, cartuşe ! *Para bellum.*[3]

— Frumos bărbat, n-am ce zice ! constată Gavroche, care acum înţelegea latineşte.

Ii întovărăşea o ceată zgomotoasă : studenţi, artişti, tineri înscrişi la Cougourda din Aix, lucrători, hamali din

---

[1] *Ouailles* — oi, credincioşi : *oie* — gîscă. Joc de cuvinte.

* Denumirea lui Hercules în Plaut şi Terentius.

' Pregăteşte-te de război (în limba latină). Expresie pe care francezii o pronunţă astfel încît *bellum* se aude *bel hotnme* *-* bărbat frumos,

port, înarmaţi cu bastoane şi baionete, unii cum era Combeferre, cu pistoalele vîrîte în pantaloni. Un unchiaş, care părea foarte bătrîn, mergea şi el cu ceata. N-avea nici o armă şi se grăbea să nu rămînă în urmă, cu toate că părea dus pe gînduri. Gavroche îl zări.

— Ce e cu ăsta ? îl întrebă pe Courfeyrac.

— E un bătrîn.

Era domnul Mabeuf.

V

UNCHIAŞUL

Să spunem ce se întîmplase :

Enjolras şi prietenii lui se aflau pe bulevardul Bour-don, lîngă depozitul de grîne, cînd dragonii porniseră şarja. Enjolras, Courfeyrac şi Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigînd : „La baricade !" Pe strada Lesdiguieres întîlniseră un bătrîn care mergea agale.

Ii izbise faptul că moşneagul acesta mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Pe lîngă asta, mai ţinea şi pălăria în mînă, cu toate că plouase toată dimineaţa şi chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moş Mabeuf. II cunoştea pentru că adesea îl întovărăşise pe Marius pînă la uşa sa. Ştiind cît de liniştite şi mai mult decît sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrîn, iubitor de cărţi, şi uimit că-l vede în mijlocul zarvei acesteia, Ia doi paşi de şarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, şi plimbîn-du-se printre gloanţe, se apropie de el, şi răzvrătitul de douăzeci şi cinci de ani şi unchiaşul de optzeci vorbiră între ei aşa :

— Domnule Mabeuf, duceţi-vă acasă !

— De ce ?

— O să fie mare comedie.

— Bine.

—> Lovituri de sabie, împuşcături, domnule Mabeuf.

— Bine.
— Lovituri de tun.
— Bine. Şi voi unde va duceţi ?
— Ne ducem să buşim la pămînt guvernul.
— Bine.

Şi se lua după ei. De atunci nu mai scoase nici o vorbă. Pasul lui se întărise dintr-o dată, lucrătorii veniseră să-l sprijine de braţ, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează şi totodată cu chipul omului care doarme.

— Straşnic bătrînel ! şopteau studenţii.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrîn revoluţionar din timpul Convenţiunii, unul dintre cei care îl uciseseră pe rege.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cîntînd cît îl ţinea gura cîntecul acesta care făcea din el un fel de trîmbiţaş :

„Priveşte luna cum se-
arată. Cînd mergem la
pădure-odată ? Charlot
întreabă pe-o Charlottă.
Tu, tu, tu.
Hai la Chatou.
Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o
ciubotă. Voind să facă chef cu
rouă, In iarbă două vrăbii, două,
Din zori s-au pus să bea din
botă.
Zi, zi, zi,
Hai la Passy.
Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o
ciubotă. De puii ăştia de lup
bieţi, Şi care sînt atît de beţi, Un
tigru rîde într-o grotă.
Don, don, don,
Hai la Meudon. Eu arn un
dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

Vor să se-nchine, vor să-
njure. Cînd o să mergem
în pădure ? Charlot
întreabă pe-o Charlottă.

Tin, tin, tin, i Hai la Pantin. Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă."

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI

RECRUŢI

Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Bil-letts li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras şi Combeferre observară înfăţişarea lui aspră şi îndrăzneaţă, dar nici unul dintre ei rau-l cunoştea. Ga-vroche, care se ţinea de cîntat, de fluierat, de zbîrnîit, mergînd înainte şi bătînd în obloanele prăvăliilor cu mî-nerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.

Se întîmplă că în strada Verrerie trecură prin faja casei lui Courfeyrac.

— Se potriveşte de minune ! zice Courfeyrac. Mi-am uitat punga şi mi-am pierdut pălăria.

Părăsi ceata şi urcă scările în goana mare. îşi luă punga şi o pălărie veche. Luă şi o lădlţă pătrată destul de mare, cam cît un geamantan, care era ascunsă printre rufele murdare. Pe cînd alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă :

— Domnule de Courfeyrac !

— Portăreasă, cum te cheamă ? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar ştiji prea bine că eu sînt portăreasă şi mă cheamă maica Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnul de Courfeyrac, î{i spun şi eu maica de Veuvain. Acum spune, ce e ? Ce s-a întîmplat ?

— Vrea cineva să vă vorbească,

— Cine ?
— Nu ştiu.
— Unde-i ?
— In odaia mea.
— Să-l ia dracu ! rosti Courfeyrac.
— Dar vă aşteaptă să vă întoarceţi de mai bine de un
ceas, zise portăreasa.

Intre timp, un fel de lucrător, tînăr, slab, galben la faţă, mărunţel, pistruiat, purtînd o bluză ruptă şi nişte pantaloni de catifea peticiţi şi care semăna mai mult a fata îmbrăcată băieţeşte decît a bărbat, ieşi din odaia portăresei şi-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era de loc un glas de fată :

— Domnul Marius, vă rog ?
— Nu e acasă.
— Se întoarce astă-seară ?
— Habar n-am ! Şi Courfeyrac adăugă : Cît despre
mine, nu mă întorc.

Tînărul se uită ţintă la el şi-l întrebă :

— De ce ?
— De-aia !
— Dar unde vă duceţi ?
— Ce-ţi pasă ?
— Nu vreţi să va duc eu cufăraşul ?
— Mă duc pe baricade.
— Vreţi să merg şi eu cu dumneavoastră ?
— Dacă vrei ! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă.
Pietrele caldarîmului sînt ale tuturor.

Şi se depărta, alergînd să-şi ajungă prietenii. Cînd îi ajunse, dădu cufăraşul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că iină-rul îi urmase în adevăr.

Mulţimea nu merge chiar unde vrea. Am arătat că ea merge încotro o duce vîntul. Trecură de Saint-Merry şi se pomeniră, fără să-şi dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CARTEA A DOUĂSPREZECEA

CORINT

ISTORIA CORINTULUI DE LA ÎNTEMEIEREA LUI

Parizienii care, intrînd astăzi în strada Rambuteau dinspre Hale, observă pe dreapta, în faţa străzii Monde-tour, o prăvălie de împletit coşuri, avînd drept firmă un coş în forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripţia :

NAPOLEON ESTE
FĂCUT IN ÎNTREGIME
DIN RĂCHITA

nici nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, şi vestita circiumă *Corint.*

Vă aduceţi aminte de tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, întrecută de altfel de baricada Saint-Merry. Asupra acestei baricade din strada Chanvrerie, căzută azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puţină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuinţăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altă dată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-şi închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lîngă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lîngă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decît să-şi închipuie un N care ar atinge cu vîrful său strada Saint-Denis şi cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie şi Chanvrerie, şi strada Petite-Truanderie linia lui trans-

versală. Vechea stradă Mondetour tăia cele trei linii făcînd cele mai întortocheate colţuri. Aşa încît încîlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să facă pe o suprafaţă de o sută de stînjeni pătraţi între Hale şi strada Saint-Denis, pe de o parte, între strada Cygne şi strada Precheurs, pe de altă parte, şapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strîmb şi la întîm-plare, despărţite între ele întocmai ca blocurile de piatră pe şantier prin nişte despicături înguste.

Am spus despicături înguste, căci nu putem da o definiţie mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atît de şubrede, încît pe străzile Chanvrerie şi Petite-Truainderie faţadele erau susţinute de grinzi aşezate între case. Uliţa era îngustă şi băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un calda-rîm veşnic ud, trecînd pe lîngă dugheni care semănau a pivniţe, pe lîngă stîlpi mari de piatră prinşi în cercuri de fier, pe lîngă maldăre întregi de gunoaie, pe lîngă porţi de trecere armate cu zăbrele uriaşe străvechi. Toate acestea au fost nimicite de strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondetour, zugrăveşte de minune şer-puirea tuturor acestor ulicioare. Puţin mai departe ele se găseau şi mai bine amintite prin strada Pirouette, care dă în strada Mondetour. Trecătorul care ieşea din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie o vedea îngustîndu-se din ce în ce, în faţa lui, ca şi cum ar fi intrat într-o pîlnie prelungă. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un şir înalt de case şi s-ar fi crezut într-o fundătură dacă n-ar fi văzut la dreapta şi la stînga două drumeaguri adîncite şi întunecoase prin care se p,utea ieşi. Era strada Mondetour, care la un capăt răzbea în uliţa Precheurs, iar la celălalt în strada Cygne şi Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura drumeagului din dreapta, se vedea o casă mai puţin înaltă ca celelalte şi care alcătuia d ieşitură care înainta în stradă.

In această casă, numai cu două caturi, fiinţa de vreo trei sute de ani o circiumă veselă şi vestită. Această

cîrciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrînul The'ophile * spusese în aceste două versuri :

„Bălăbăneşte-aci
scheletul Unui
ibovnic spînzurat."

Vadul fiind bun, cîrciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Regnier, această cîrciumă se numea Pot-aux-Roses [2] şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stîlp vopsit trandafiriu[3]. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantastici, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri şi care chefuise de cîteva ori în această cîrciumă chiar la masa unde se îmbătase Regnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stîlpul cel trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cîrciumarul, de bucurie, schimbase firma şi pusese să i se scrie sub ciorchine aceste cuvinte aurite : *La strugurele de Corint.* De-aici numele ăsta : *Corint.* Nimic mai natural pentru beţivi decît elipsele. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase încet *Pot-aux-Roses.* Ultimul cîrciumar al acestei dinastii, moş Hucheloup, necunoscîndu-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stîlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua, sus, la etajul întîi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită care străbătea tavanul, vin pe mese, fum pe pereţi, luminări aprinse în plină zi, iată cum arăta circiuma. O scară cu chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Te urcai pe o scară fără balustradă, la care n-ajungeai decît printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare ide la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare, încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.

---

[1] Theophile de Viau (secolul al XVII-Iea), numit „bătrînul" spre a-I deosebi de Theophile Gautier, contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparţin însă lui Theophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St.-Amant (poemul *Singurătatea).*

[2] *Pot-aux-Roses* — ghiveci cu trandafiri,

[3] *Poteau rose* — stîlp trandafiriu.

Moş Hucheloup se născuse poate chimist, dar fapt e că fusese bucătar. In circiuma lui nu numai că se bea, dar se şi mînca. Hucheloup născocise ceva minunat care nu se găsea decît la el : acei crapi umpluţi, pe care el îi numea *carpes au gras.* Se mînca la lumina unor lumînări de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în chip de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Intr-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă şi la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea" sa. Vîrîse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece avea ortografia lui, după cum avea şi bucătăria lui, improvizase pe perete această inscripţie remarcabilă :

CARPES HOGRAS

Intr-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfîrşea primul cuvînt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi astfel rămăsese :

CÂRPE HO RAS [1]

Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest anunţ de birt devenise un sfat adînc.

Aşa se întîmplase că moş Hucheloup, neştiind franţuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filozofie şi, vrînd să-l distrugă pe Careme [2], se pusese pe aceeaşi treaptă cu Horaţiu. Şi ce e mai surprinzător, că prin asta voia să spună : „Intraţi în circiumă la mine !"

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondetour fusese tăiat şi larg deschis încă din 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de faţă. Strada Chanvrerie şi *Corint* au fost îngropate sub caldarîmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întîlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise circiuma *Corint.*

[1] Nu lăsa să treacă orele (în limba latină).
[2] Bucătar vestit din secolul al XlX-lea.

Intrase pentru *cârpe ho ras* şi se întorsese pentru *carpes au gras.* La *Corint* se bea, se mînca, se striga în gura mare ; se plătea puţin, se plătea prost, nu se plătea de loc, erai totdeauna binevenit. Moş Hucheloup era un om cumsecade.

Hucheloup, orn cumsecade, cum am spus, era un birtaş cu mustăţi ; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-şi sperie muşteriii, bombănea la cei care intrau la el, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decît să le servească supa. Şi totuşi, o spunem încă o dată, erai întotdeauna binevenit. Această ciudăţenie făcuse vad prăvăliei şi îi aducea mult tineret care spunea : „Hai să-l vezi tunînd şi fulgerînd pe moş Hucheloup !" Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în rîs pe neaşteptate. Glas gros, om de treabă. Avea un fond comic sub o înfăţişare tragică. Se mulţumea doar să te sperie, cam ca tabacherele acelea în formă de pistol. Bubuitura lor strănuta.

Avea de nevastă pe baba Hucheloup, o fiinţă bărboasă, foarte urîtă.

Pe la 1830, moş Hucheloup muri. O dată cu el s-a dus şi secretul crapilor umpluţi. Văduva lui, nemîngîiată, ţinu mai departe cîrciuma. Dar bucătăria deveni din ce în ce mai proastă şi ajunse cu timpul să nu te mai poţi atinge de ea, iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oţet curat. Courfeyrac şi prietenii lui se mai duceau totuşi la *Corint* — de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gîîîia şi era cumplit de grasă, cu apucături de la ţară. Datorită felului ei de a rosti, vorbele îi păreau mai puţin neroacle. Avea un fel al ei de-a spune lucrurile, care da gust amintirilor ei ţărăneşti şi primăvăratice. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea dînsa, să asculte „cum cîntă botgroşii prin răsuri".

Sala de la etaj, unde era „restaurantul", era o încăpere mare şi lungă, în care erau îngrămădite taburete, scăunaşe, scaune, bănci, mese şi un biliard vechi şi şchiop. Te urcai acolo pe o scară răsucită, care dădea în colţul

sălii, printr-o deschizătură pătrată asemenea unui tam-buchi de corabie.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă şi de o lampă cu ulei în permanenţă aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereţii văruiţi nu aveau altă podoabă decît acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup :

„La zece paşi te miră, la doi ea te-
ngrozeşte; In nasul ei gigantic un neg
sălăşluieşte, Să nu ţi-l suîle-n faţă ţi-e
teamă la tot pasul. Şi că-Titr-o zi în
gură îi va cădea tot nasul."

Erau scrise pe perete cu căirbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul acesta, umbla încoace şi încolo, de dimineaţa pînă seara, în faţa acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, numite Matelote şi Gibelotte şi cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcioarele de vin şi ciorbele felurite, care se serveau muşteriilor flămînzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urîtă, mai urîtă decît orice monstru din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ţinea într-una de stăpînă, alături de madam Hucheloup era mai puţin urîtă. Gibelotte, înaltă, gingaşă, albă, dar de o albeaţă limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi copleşită, atinsă de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculîndu-se cea dintîi, culcîndu-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă servitoare, în tăcere şi cu blîndeţe, surîzînd în osteneala ei cu un vag zîmbet adormit.

înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac :

„Petrece dacă poţi şi mănîncă de-
ndrăzneşti."

II

VESELII PREMERGĂTOARE

Laigle de Meaux locuia, după cum se ştie, mai mult la Joly decît în altă parte. Avea o locuinţă cum are pasărea o cracă. Amîndoi prietenii trăiau împreună, dormeau împreună. Toate le aveau pe din două şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Ei erau ceea ce la călugării *Chapeaux* se chema *bini.* In dimineaţa de 5 iunie se duseră să prînzească la *Corint.* Răcit zdravăn, J0I7 avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle avea o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineaţa cînd deschiseră uşa la *Corint.*

Se urcară la etaj.

Ii primiră Matelote şi Gibelotte.

— Stridii, brînză şi şuncă ! ceru Laigle.

Şi se aşezară la masă.

Nu erau decît ei doi; circiuma era goală.

Gibelotte, recunoscînd pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe cînd erau la primele stridii, la gîrliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas :

— Treceam pe-aici. Am simţit din stradă un miros minunat de brînză de Brie. Şi iată-mă 1

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă. Gibelotte, văzîndu-l pe Grantaire, puse două sticle de vin pe masă. Se făcură trei.

— O să bei tu amîndouă sticlele ? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta ; numai tu eşti un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut băr bat să se sperie de două sticle.

Ceilalţi începuseră cu mîncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă fu dată pe gît la repezeală.

— Ai gaură în burtă ? continuă Laigle.
— Parca tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Şi, după
ce-şi goli paharul, adăugă : Ei, Laigle, tu, omul discursu
rilor funebre, ţi-e haina ponosită.
— Te cred — răspunse Laigle — de-asta ducem noi
casă bună, haina mea şi cu mine. S-a dat după toate
năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e ca turnată pe
toate diformităţile mele, e plină de gentileţe în toate miş
cările mele, nu o simt decît numai fiindcă îmi ţine cald.
Hainele vechi sînt ca şi prietenii vechi.
— Adevărat! strigă Joly intrînd în vorbă. O haina
veche e un prieten vechi.
— Mai ales — zise Grantaire — în gura unui om cu
guturai. .
— Grantaire — întrebă Laigle — vii dinspre bulevard ?
— Nu.
— Joly şi cu mine am văzut trecînd capul coloanei.
— E o privelişte minunată, spuse Joly.
*— Ce liniştită e strada asta ! grăi Laigle. Cine şi-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus ? Cum se cunoaşte că pe vremuri erau numai mănăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, şi Sauval, şi părintele Lebeuf. Tii, era de jur împrejur un adevărat furnicar I Şi încălţaţi, şi descălţaţi, şi tunşi, şi bărboşi, cenuşii, albi, negri, franciscani, minimi, capucini, ca'rmeliţi, augustini mici, augustini mari, augustini vechi... Mişunau.
— Să nu mai vorbim de călugări — întrerupse Gran
taire — că-ţi vine să te scarpini. Apoi strigă : Ptiu !
Inghiţii o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria.
Stridiile sînt stricate, chelnăriţele sînt urîte. Urăsc specia
umană. Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin faţa
bibliotecii publice. Grămada asta de scoici de stridii,
căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mă gîndesc.
Ce de hîrtie ! Cîtă cerneală, cîte mîzgălituri ! Toate astea
au fost scrise. Care e mocofanul care a spus că omul e
un biped fără pene ' ? Şi apoi am întîlnit o fată pe care
o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică

Joc de cuvinte : *sans plume* — fără panS, fără condei.

Floreal[1] şi încîntată, pe altă lume, fericită, în al şaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat, a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pîn-deşte pe financiarul bogat ca şi pe tinerelul sclivisit; pisicile vînează şi şoareci şi păsărele. N-au trecut nici două luni de cînd damicela asta şedea cuminte într-o mansardă, potrivind găurele de aramă la chiotoarele de corsete. Ei, ce ziceţi de asta ? Cosea, avea un pat cu chingi, stătea lîngă un ghiveci cu flori, era mulţumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întî! nit-o pe această victimă azi-dimineaţă ; nu mai putea de bucurie. Ceea ce e îngrozitor e că ticăloasa era tot atît de frumoasă astăzi ca şi ieri. Bogătaşul nu i se vedea de loc pe faţă. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în irău, prin aceea că la ei urmele de omizi se văd. Vai ! Nu există moralitate pe pămînt, iar ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sîmbure era să se înece Adam, şi smochinul, strămoşul fustelor. Cit despre drept, vrei să ştii ce este dreptul ? Galii rîvnesc cetatea Clusium, Roma o ocroteşte şi îi întreabă ce rău **le-a** făcut Clusium. Brennus răspunde : „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii şi sabinii.[2] Ei erau

---

[1] Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor
(corespunde în parte Iui aprilie).

[2] Cetăţi, personaje şi populaţii din Italia mijlocie, în primele tim
puri ale istoriei Romei, Clusium era o cetate din Etruria, asediată
de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor
şi au izgonit pe năvălitori. Aceştia se înapoiară însă după un an şt
cuceriră Roma, prădînd-o groaznic şi înapoindu-se cu o pradă bogată
în patria lor (cîmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor
,,conducător de oaste". Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma
în 390 şi i-a impus condiţii grele pentru a consimţi să se retragă. Ecvii,
volscii şi sabinii sînt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii.
Volscii locuiau chiar în Latium ; ceilalţi, mai la nord, în Apeninii mij
locii. Au fost cu toţii supuşi de romani în secolul al V-Iea î.e.n. Alba
era capitala albanilor, tribul latin care a avut întîietatea în Latium
înaintea romanilor ; au fost supuşi de regele Tullus Hostilius. Fidena
era o cetate sabină la nord de Roma, supusă — după legendă —i de
însuşi Romulus.

vecinii voştri. Clusienii sînt ai noştri. Avem despre vecinătate aceeaşi păirere ca şi voi. Voi aţi răpit Alba, noi luăm Clusium." Roma zise : „N-o să luaţi Clusium". Brennus luă Roma. Apoi strigă: *„Vae victis!"* (Vai de cei învinşi !) Asta e dreptul I Ah I Cîte animale de pradă sînt pe lume ! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea !

întinse lui Joly paharul, pe care acesta îl umplu, apoi bău şi urmă, aproape fără să fi fost întrerupt de acest pahar de vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el:

— Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare cochetă e şi el un vultur. Tot atîta neruşi-nare-i şi aici ca şi-acolo. Aşadar, să nu mai credem în nimic ! Nu există decît un adevăr : să bei ! Oricare ar fi părerea voastră, că sînteţi pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul Glaris \ n-are a face, beţi 1 îmi vorbiţi de bulevard, de cortegiu etcetera. Ce ? O să mai fie o revoluţie ? Mă mir de atîta sărăcie de mijloace din partea bunului dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat, nu mai merge. Repede o revoluţie. Bunul dumnezeu are mereu mîinile murdare de păcura asta urîcioasă. In locul lui eu aş fi mai simplu, n-aş întoarce arcul zi şi noapte, aş mîna mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti ochi cu ochi faptele, fără să rup firul, n-aş pune nimic deoparte, nici măcar nu mi-aş face un irepertoriu deosebit. Ceea ce voi numiţi progres e pus în mişcare de două motoare : oamenii şi întîmplă-rile. Dar ceea ce e trist e că din cînd în cînd e nevoie de ceva excepţional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, trupa obişnuită nu e de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii şi printre evenimente de revoluţii. Marile accidente sînt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzînd apariţia cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentaţie. In clipa cînd te aştepţi mai puţin, dumne-

---

[1] Aluzie la neînţelegerile religioase din Elveţia în secolul al XVl-lea. In cantonul Uri se ţinea încă postul catolic ; în Glaris, în schimb, nu se maî ţinea, o dată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

zeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare cîte o stea ciudată, scoasă în evidenţă de o coadă uriaşă. Şi asta aduce moartea lui Cezar, Brutus îi dă o lovitură de cuţit şi dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluţie, iată un om mare ; '93 în litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în capul afişului. Ah ! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate ! Bum ! Bum ! Spectacol extraordinar ! Deschideţi ochii şi priviţi, voi, gură-cască! Toate sînt cu părul vîlvoi, astrul ca şi drama. Doamne, dumnezeule, e prea mult şi nu e de ajuns ! Mijloacele acestea luate din excepţional par măreaţă dărnicie şi sînt sărăcie. Dragii mei, providenţa e pe drojdie. Revoluţia ? Ce dovedeşte revoluţia ? Că dumnezeu e la ananghie. El face o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent şi viitor, şi el, dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, asta îmi întăreşte bănuielile asupra bogăţiei lui Iehova. Cînd văd atîta lipsă sus şi jos, atîta calicie, atîta zgîrcenie murdară, atîta restrişte în cer şi pe pămînt, de la păsărică ce n-are un bob de mei pînă la mine, care n-am o sută de mii de firanci venit; cînd mă uit la soarta omenirii, care e foarte hărţuită, şi chiar la soarta regalităţii, căreia i se vede funia *, dovadă că prinţul Conde s-a spînzurat[2]; cînd văd iarna, care nu e altceva decît o ruptură în zenit, pe unde suflă vîntul, ctnd văd atîtea zdrenţe chiar în purpura cu totul nouă a dimineţii pe vîrfurile dealurilor, cînd văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, cînd văd promoroaca, imitaţie de diamant, cînd văd omenirea descusută şi evenimentele oîrpăcite, şi atîtea pete în soare, şi atîtea găuri în lună, cînd văd peste tot atîta mizerie, îmi vine a crede că dumnezeu nu e bogat. Face faţă, e adevărat, dar eu simt că e strîmtorat... Dă o revoluţie aşa cum dă un bal un negustor cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparenţe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. In creaţia lumii e

[1] Joc de cuvinte : *qul montre la corde* — care îşi arată coarda, şi *la corde du pendu* — funia spînzuratului.

[2] Este vorba de ultimul prinţ Conde, tatăl ducelui d'Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrînul s-a spînzurat în 1832.

ceva falimentar. De aceea sînt eu nemulţumit. Uite, sîn-tem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi de dimineaţă aştept să se facă ziuă. Nu s-a făcut şi m-aş prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijenţă de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e prost întocmit. Nici o încheietură nu se potriveşte cu alta, lumea este veche, scorojită de tot; eu trec de partea opoziţiei. Toate merg de-a-ndoaselea ; universul te sîcîie. E ca şi cu copiii : cei care vor să-i aibă nu-i au ; cei care nu-i vor îi au. In încheiere, sînt mîhnit şi furios. Pe lîngă asta, şi chelul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău cînd mă uit la el. Mă simt umilit la gîndul că sînt de aceeaşi vîrstă cu pleşuvul ăsta. De altfel, critic, dar nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc aşa fără gînd rău şi numai ca să fiu cu conştiinţa împăcată. Primiţi, veşnice părinte, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Ah ! Pe toţi sfinţii Olimpului şi pe toţi zeii paradisului ! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veşnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la ferneiuşti orientale dansînd acele delicioase dansuri egiptene, neruşinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui ţăran din Beauce', sau ale unui nobil din Veneţia, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prinţişor german, care aduce confederaţiei germane o jumătate de soldat, şi care-şi petrece timpul liber uscîndu-şi ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da ! Turc. Am zis şi nu-mi iau vorba înapoi. Nu înţeleg de ce turcii sînt rău văzuţi de obicei. Mahomet are şi el partea lui bună : cinste lui, inventator al haremului plin de cadîne şi al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm mahomedanismul, singura religie împodobită oa o poiată [2]. Aşa fiind, vă îndemn să bem. Pămîntul e o prostie mare. Şi se pare că vor să se şi bată toţi nătărăii ăştia, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireşar, cînd s-ar putea duce la braţ cu o făp-

[1] CImpie din Franţa de nord.
[2] Joc de cuvinte : *potilailler* — *unu poule* — o femeie uşoară-

tură, să miroasă pe cîmp uriaşa ceaşcă de ceai a finului cosit. Nu zău, se fac prea multe prostii! Un felinar ruginit şi stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee : Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăşi trist ! Ce înseamnă să înghiţi strîmb o stridie şi o revoluţie ! Sînt iarăşi jalnic. Ce groaznică e lumea asta bătrînă ! Ne căznim, ne destituim, ne prostituăm, ne ucidem şi ne obişnuim cu toate !

Şi Grantaire, după acest acces de elocvenţă, avu şi unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluţie — zise Joly — se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se ştie de cine ?

— Nu.

— Nu?

— Nu, ţi-am spus I

— Dragostea lui Marius 1 strigă Grantaire. Am înţeles. Marius e ceaţa şi sînt sigur că a întîlnit un abur. Marius e viţă de poet. Cine zice poet zice nebun. *Tytnbracus Apollo.*' Marius şi Măria lui, sau Marioara, sau Măriuca, sau Mariţa lui — ce îndrăgostiţi caraghioşi trebuie să fie 1 îmi dau seama cam cum e. Atît de fericiţi, încît uită să se mai sărute ! Nevinovaţi pe pămînt, dar îmbrăţişîndu-se în cer. Nişte suflete avînd simţuri. Se culcă împreună între stele !

Pe cînd Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua sa predică, prin gaura pătrată a scării se ivi o fiinţă. Era un băiat mai mic de zece ani, zdrenţăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuţit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi mulţumit. Fără să stea pe gînduri, copilul, alegînd din cei trei — cu toate că nu cunoştea pe nimeni — pe Laigle de Meaux, îl întrebă :

— Dumneata eşti domnul Bossuet ?

— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine ?

■ Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeaţă a epitetului atm al zeului Apollo: *avoir le timbre un peu file* însemnează în limba franceză „a fi cam într-o parte".

>— Iată ce e ! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard : „Cunoşti pe baba Hucheloup ?" Eu i-am zis : ,,Da, din strada Chanvrerie, văduva moşului". El mi-a zis : „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet şi o să-i spui din partea mea A.B.C.". E vorba de o păcăleală, nu-i aşa ? Mi-a dat cincizeci de bani.

— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani ! zise Laigle.

Şi întorcîndu-se spre Grantaire : Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani !

Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.

— Mulţumesc, domnule ! zise băieţelul.

— Cum te cheamă ?

— Navet, prietenul lui Gavroche.

— Rămîi cu noi, zise Laigle.

— Stai să mănînci ou noi, îl îndemnă Grantaire.

Copilul răspunse :

— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sînt cel care strigă : „Jos Polignac !"

Şi trăgîndu-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnu! celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvîntul :

— Asta e adevăratul ştrengar. Sînt multe şi diferite soiuri de ştrengari : ştrengarul notar, numit *saute-ruisseau* (trepăduşul), ştrengarul bucătar, numit *mar-miton* (rîndaşul), ştrengarul brutar, numit *mitron,* ştren garul lacheu, numit *groom,* ştrengarul marinar, numit *mousse,* ştrengarul soldat, numit *tapin* (copil de trupă), ştrengarul pictor, numit *rapin,* ştrengarul negustor, nu mit *frottin* (jarcalete), ştrengarul curtean, numit *rnenin* (puştan) şi ştrengarul rege, numit *delfin.* Ştrengarul dumnezeu se numeşte *bambino.*

In timpul ăsta, Laigle se gîndea ; spuse cu jumătate voce :

— A.B.C., adică înmormîntarea lui Lamarque.

— Blondul înalt care-ţi trimite veste — zise Grantaire — e Enjolras.

— Mergem ? întrebă Bossuet.

— Plouă, grăi Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă. Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămîn aici, hotărî Grantaire. Decît un dric, rnai
bine o masă.

— Prin urmare, rămînem, întări Laigle. Atunci hai să
bem!. De altfel, putem lipsi de la înmormîntare fără să
lipsim de la răscoală.

— Ah ! La răscoală merg şi eu !
strigă Joly.

Laigle îşi frecă mîinile.

— Iată deci că putem drege niţel revoluţia din 1830.
De fapt, ea roade oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluţia voastră,
zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul ăsta. E o coroană
domolită de o scufie de bumbac. E un sceptru care se
termină cu o umbrelă. De fapt, astăzi tocmai mi-a venit
în gînd că pe ploaia asta Ludovic-Filip îşi va putea pune
în funcţiune regalitatea lui cu două întrebuinţări: capătul-
sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-um-
brelă să-l deschidă împotriva ploii din cer.

Sala era întunecoasă. încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. In circiumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească evenimentele".

— E amiază sau e miezul nopţii ? strigă Bossuet. Nu
se vede nimic. Gibelotte, adu lumină !

Grantaire, trist, bea.

— Eniolras mă dispreţuieşte, murmură el. Enjolras şî-a
zîs : „Joly e bolnav. Grantaire e beat." Iar pe Navet l-a
trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă îa, I-aş fi ur
mat. Cu atît mai rău pentru Enjolras ! N-o să mă duc
la înmormîntarea lui.

O dată luată această hotărîre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din circiumă. Pe la două dună amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe ea ardeau două luminări : una într-un sfeşnic de alamă coclit, alta în gîtu] unei carafe ciocnite. Grantaire îi îmbla se pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.

Cît despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor mediocru de visuri. La beţivanii de nădejde vinul se bucură numai de un succes de stimă.

Există şi în materie de beţie magie albă şi magie neagra. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un aventuros băutor de visuri. Departe de a-l opri, prăpastia unei beţii cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase stacana. Stacana e prăpastia. **Ne-avîad** la îndemînă nici opium, nici haşiş, şi vrînd să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de **rachiu,** de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi : bere, rachiu şi absint. Sînt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceaţă fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute : visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Grantaire adăug2 felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile divagaţia gesturilor. Cu braţul frînt în unghi şi cu cravata desfăcută, proptin-du-şi cu demnitate pumnul stîng pe genunchi, călare pe un scăunel şi cu paharul plin în mîna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne :

— Să se deschidă porţile palatului ! Toată lumea să
intre în Academia Franceză şi să îmbrăţişeze pe doamna
Hucheloup 1 Să bem ! Şi întorcîndu-se spre madam
Hucheloup, adăugă : Femeie străveche şi consacrată prin
folosinţă, apropie-te să te contemplu !

Şi Joly striga :

— Matelote şi Gibelotte, nu-i mai daţi de băut lui
Grantaire ! Mănîncă banii cu lingura. De azi-dimineaţă a
risipit nebuneşte doi franci şi nouăzeci şi cinci de bani.

Şi Grantaire începea iar :

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea, ca să le
pună pe masă în chip de luminări ?
Bossuet, beat turtă, îşi păstrase liniştea. Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, şi-i contempla pe cei doi prieteni

Deodată auzi îndărătul lui zarvă, paşi grăbiţi şi strigăte de : „La arrne !" Se întoarse şi zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mînă, pe Gavroche cu pistolul, pe Feuilly cu sabia, pe Courfeyrac cu spada, pe Jean Prou-vaire cu flinta, pe Combeferre cu puşca, pe Bahorei cu o carabină mai lungă şi toată mulţimea înarmată şi înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decît o bătaie de puşcă. Bossuet îşi duse mîinile pîlnie la gură şi strigă :

— Courfeyrac, hei, Courfeyrac !

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet şi făcu cîţiva paşi în strada Chanvrerie, strigînd : „Ce vrei ?" caire se încrucişa cu : „Unde te duci ?"

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici 1 Locul e bun ! Fă-o aici !

— Ai dreptate, Aigle ! strigă Courfeyrac.

Şi la un semn al lui Courfeyrac, mulţimea se repezi în strada Chanvrerie.

III

SE LASĂ NOAPTEA ASUPRA LUI GRANTAIRE

într-adevăr, locul se potrivea minunat, strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustîndu-se, se înfunda, sugrumată de *Corint,* iar strada Mondetour fiind uşor de închis la dreapta şi la stînga, nici un atac nu se putea da decît prin strada Saint-Denis, adică numai din faţă şi complet descoperit. Bossuet, cherchelit, avusese ochiul lui Hannibal, pe nemîncate.

La năvala mulţimii, spaima cuprinse toată strada. Nu rămase nici un trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Intr-o clipă, în fund, la dreapta, la stînga, prăvălioarele, atelierele, porţile de trecere, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începînd de la parter pînă la acoperişuri. O bătrînă înspăimîntată îşi

proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să slăbească puterea gloanţelor. Numai porţile şi uşile cîrciumii rămaseră deschise, şi asta din pricina bine-cuvîntată că mulţimea dăduse buzna înăuntru.

■— Vai, doamne ! vai, doamne ! suspina doamna Huche-loup.

Bossuet coborîse în întîmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă :

— Courfeyrac, trebuia să-ţi iei o umbrelă, ai să răceşti !

Intre timp, în cîteva minute, fuseseră smulşi douăzeci de drugi de fier din faţada cu zăbrele a cîrciumii şi zece stînjeni pătraţi de piatră din caldarîmul străzii ; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mîna pe căruţa unui fabricant de var, numit Anceau, şi o rasturnasera. In căruţă fuseseră trei butoaie pline de var, pe care le aşezaseră sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepen-gul de la pivniţă, şi toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lîngă cele de var. Cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, Feuilly grămădise lîngă buţi şi căruţe, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Pietre găsite ca şi celelalte şi luate de cine ştie unde. Bîrnele de proptit fuseseră smulse de la faţada unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Cînd Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decît înălţimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mîna poporului cînd e vorba să clădească tot ce se clădeşte dă-rîmînd.

Matelote şi Gibelotte se amestecară printre lucrători. Gibelotte, moleşită ca totdeauna, ajuta la baricadă, ura-blînd de colo-colo, încărcată cu moloz. Servea pietrele de caldarîm cum ar fi servit vinul, tot cu aerul ei somnoros.

Un omnibus cu doi cai albi trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarîm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutînd „doamnele" să coboare, trimise la plimbare pe conductor şi se întoarse cu omnibusul, tră-gînd caii de dîrlogi.

— Omnibusurile — spuse el — nu trec prin fața *Co*
rintului. Non licet omnibus adire Corinthum.»

O clipă mai tîrziu, caii deshămaţi plecau la întîmplare pe strada Mondetour şi omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întîi. Avea privirea rătăcită şi se uita în jurul ei fără să vadă, strigînd pe şoptite. Strigătele ei înspăimîntate nu îndrăzneau să-i iasă din gîtlej.

— E sfîrşitul lumii, murmura ea.

Joly depunea o sărutare pe gîtul gros, roşu şi zbîrcit al doamnei Hucheloup şi-i spunea lui Grantaire :

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gîtul unei fe
mei ca pe ceva nespus de gingaş.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambului [2]. Intorcîndu-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei şi rîse cu hohote.

— Matelote e urîtă ! striga el. Matelote e urîţenia de
vis ! Matelote e o himeră ! Iată care e taina naşterii ei :
un Pygmalion[3] gotic, care împodobea jgheaburile cate
dralelor cu capete de monştri, se îndrăgosti într-o bună
zi de unul din ei, de cel mai hidos. Se rugă fierbinte de
zeul Amor să-l însufleţească şi aşa se născu Matelote.
Priviţi-o, cetăţeni ! Are părul de culoarea cromatului de
plumb, ca şi iubita lui Tizian, şi e fată bună ! Răspund
eu că se va bate bine. In orice fată bună zace un erou I
Cît despre madam Hucheloup, e o bătrînă vitează. Uita-
ţi-vă ce mai mustaţă are ! A moştenit-o de la bărbatul ei.
O adevărată femeie-husar ! Are să se bată şi ea. Ele două
vor băga mahalaua-n sperieţi. Camarazi, vom răsturna
guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între
acidul margaric şi cel formic sînt încă alţi cincisprezece

---

[1] ,,Nu se cade oricui să ajungă pînă la Corint." Expresie în limba
latină cu înţelesul de stăvilire a pretenţiilor celor nechemaţi. Joc de
cuvinte: *omnibus* — tuturor (în limba latină).

[2] Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat
adus unei persoane.

[8] Sculptor grec care — după legendă — s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, şî a luat-o de soţie după ce a fost însufleţită de Venus-Afrodita.

acizi Intermediari I De altfel, mie mi-e totuna. Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decît la dragoste şi libertate. Eu sînt Grantaire, băiat bun ! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu rn-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci ; aţi fi văzut voi ! Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate ! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild ' 1 Ce mult bine ar face ! Sărută-mă, Matelote ! Eşti plină de voluptate şi sfioasă! Obrajii-tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit !

— Taci, bolobocule ! îl întrerupse
Courfeyrac.

Grantaire continuă :

— Sînt capitul[2] şi membru premiat a!
Academiei din
Tuluza.

Enjolras, care sta cu puşca în mînă, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip sever şi aspru. Enjolras, se ştie, avea ceva spartan şi puritan. Murise la Thermopiie cu Leonida[3] şi dăduse foc Droghedei cu Cromwell[4].

— Grantaire — strigă el — du-te şi te culcă în altă
parte î Aici e loc pentru îmbătare, nu pentru beţivănie.
Nu dezonora baricada I

Acest cuvînt rnînios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Păru că s-a trezit deodată. Se aşeză, se

---

[1] Bancher francez din prima jumătate a secolului al XlX-Iea, supra
numit „bancherul regilor şi regele bancherilor", a cărui avere trecea
drept fabuloasă. A finanţat tn mai multe rînduri guvernele monarhiei
din iulie.

[2] Nume vechi al consilierilor comunali din Tuiuza.

[8] Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărînd trecătoarea Thermopiie din munţii Tesa* liei, împotriva armatei persane a Iui Xerxes (480 î.e.n.).

[4] Comparaţia evocă un episod sălbatic din campania de înnăbuşire a răscoalei irlandeze în timpul revoluţiei burgheze din Anglia. Cromwell, luînd cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei o dată cu populaţia oraşului, sub pretext că irlandezii sînt catolici.

sprijini de o masă lîngă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioşie şi îi spuse :
— Ştii că am credinţă în tine.
— Pleacă !
— Lasă-mă să dorm aici!
— Du-te şi dormi în altă parte ! strigă Enjolras.
Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeşi şi tulburi, răspunse :
— Lasă-mă să dorm aici pînă ce-oi muri!
Enjolras se uită la el ou o privire dispreţuitoare.
— Grantaire, tu nu eşti în stare să crezi, să gîndeşti, să vrei, să trăieşti şi să mori.
Grantaire răspunse cu glasul serios :
— Ai să mă vezi 1
Mai bîlbîi cîteva cuvinte neînţelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă şi, cum se întîmplă de obicei în a doua parte a beţiei, în care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cît ai bate din palme.

IV

ÎNCERCARE DE A ADUCE MINGIIERE VĂDUVEI HUCHELOUP

La vederea baricadei, Bahorel strigă încîntat :
— Iată strada cu gîtul gol ! Ce bine-i stă !
Tot dărîmînd cîte pu{in circiuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mîngîie pe văduva cîrciumăreasă.
— Doamnă Hucheloup, nu te plîngeai dumneata mai zilele trecute că ţi s-a încheiat un proces-verbal de contra venţie pentru că Gibelotte a scuturat un covoraş pe fereastră ?
— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, dumnezeule ! Vrei să-mi vîri şi masa asta în grozăvia aia a dumitale ? Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul mi-a mai luat o sută de franci amendă pentru un ghiveci ou flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată blestemăţie ?
— Ei bine, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi !

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să cîştige ea din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită fiind de soţ, s-a dus să se plîngă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus : „Tată, trebuie să plăteşti soţului meu jignirea cu aceeaşi monedă". Tatăl o întrebă : „Pe care obraz te-a pălmuit ?" „Pe cel stîng, tată." El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse: „Te-am satisfăcut. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata, eu i-am pălmuit soţia."

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruţi. Lucrătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torţe de carbaval şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui", sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că actste muniţii veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pepin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis, precum şi toate lanternele din străzile învecinate : Mon-detour, Cygne, Precheurs, la Grande şi la Petite-Truan-derie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amîndouă rezemate pe casa cîrciumii *Corint* şi făcînd un unghi ; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondetour, dinspre strada Cygne. Această din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decît din butoaie şi pavele. Erau acolo vreo cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmaţi cu puşti, căci pe drum făcuseră în treacăt un împrumut global la prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat şi mai pestriţ decît mulţimea asta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie şi două pistoale de oblînc, altul era în vestă, cu o pălărie rotundă şi o ploscă cu pulbere atârnată în şold, un al treilea era căptuşit în chip de zale cu nouă foi de mucava şi înarmat cu o sulă de şelar. Era unul care striga : „Să-i nimicim pînă la unul şi să murim cu baioneta în mînă !" Omul n-avea însă baionetă. Un altul îşi încinsese peste redin-

gotă un liarnaşament şi o raniţă de guard naţional, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripţie cusută cu lină roşie : *Ordinea publică.* Un număr mare de puşti purtau numere de legiuni, cei mai mulţi n-aveau nici pălărie, nu purtau cravată, aveau braţele goale şi doar cîteva suliţe. Adăugaţi că erau de toate vîrstele, cu înfC^şări de tot felul, băieţi tineri, gălbejiţi şi pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, şi alţii. Toţi se grăbeau şi, ajutîndu-se unul pe altul, vorbeau de sorţii de izbîndă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineaţa le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe un oarecare regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sînt fraţi. Nu-şi ştiau numele. Frumuseţea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrăţirea între necunoscuţi.

La bucătărie se aprinsese focul şi într-un tipar de gloanţe se topeau linguri, furculiţe, toate "tacîmurile şi vasele de cositor ale cîrciumii. Şi în timpul ăsta se şi bea. Capsele şi alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. In sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote şi Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gîfîind, cealaltă trează de tot, rupeau cîrpe şi făceau scame ; trei răsculaţi le ajutau, trei vlăjgani cu părul mare, bărboşi şi mustăcioşi, care destrămau pînza cu degetele şi care le făceau să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuseră Courfeyrac, Combeferre şi Enjolras în clipa cînd se apropiau de mulţime la colţul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică, la care da o mînă de ajutor. Gavroche lucra la cea mare. Cît despre tînărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă şi întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut cînd cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit . de parcă avea aripi, îşi luase sarcina să-i antreneze pe toţi. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta, strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold ? Da, negreşit, bucuria lui. Gavroche era un vîrtej. Mereu îl vedeai, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflîndu-se pretutindeni în acelaşi timp. Era un fel de omniprezenţă aproape supără-

toare ; cu el nu te puteai opri. Uriaşa baricadă îl simţea în spinarea ei. Stînjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneşi, înviora pe cei osteniţi, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gînduri, pe unii îi înveselea, pe alţii îi îndemna, pe alţii îi înfuria, pe toţi îi punea în mişcare, înţepa pe un student, muşca pe un lucrător, se aşera, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului şi sforţărilor, sărea de la unii la alţii şi-i sîcîia ca o muscă pe toţi cei înhămaţi la această uriaşă diligentă a revoluţiei'.

Era o mişcare neîntreruptă în braţele lui mici şi strigăte neîntrerupte în plămînii lui plăpînzi.

— Haideţi ! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai
multe chestii dintr-alea ! Unde mai sînt ? Un coş de moloz
să-mi astupaţi gura ! E prea mică baricada voastră ; tre
buie înălţată ! Puneţi de toate, băgaţi de toate, vîrîţi de
toate ! Dărîmaţi casa ! O baricadă e ca ceaiul maicii
Gibou. Uite, colo e o uşă cu geamuri !

Asta făcu re lucrător să strige:

— O uşă cu geamuri ! Ce vrei să facem cu o uşă cu
geamuri, cartoafă ce eşti ?

— Ba Herculi sînteţi voi ![2] i-o întoarse Gavroche.
O uşă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu
împiedică să fie atacată, dar stînjeneşte cînd e vorba să
fie luată. N-aţi şterpelit niciodată mere trecînd peste un
zid împănat cu cioburi din funduri de sticle ? O uşă cu
geamuri taie bătăturile gărzii naţionale cînd vrea să se
urce pe baricadă. Vezi bine ! Sticla e înşelătoare. Ei, to
varăşi, nu prea aveţi mintea ageră !

Gavroche era furios de pistolul lui fără trăgaci. Trecea de !a unul la altul cerînd :

— O puşcă, vreau o puşcă ! De ce nu-mi daţi o puşcă ?

— Puşcă îţi trebuie ţie ? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite ! i-o întoarse Gavroche. Şi de ce nu ? N-am
avut una în 1830, cînd ne-am răfuit cu Carol al X-lea ?

---

[1] Aluzie Ia fabula lui La Fontaine: *Diligenta şi musca.*

[2] Joc de cuvinte intraductibil. Lucrătorul îl face pe Gavroche „tuber
cule" ; acesta aude ,,Hercule" şi-i dă replica.

Enjolras dădu din umeri.
— Cînd vom avea destule pentru bărbaţi o să dăm şi
copiilor.
Gavroche se întoarse mîndru şi-i răspunse :
— Dacă te omoară înaintea mea, ţi-o iau pe-a ta.
— Puştiule ! zîmbi Enjolras.
— Tinere ! îi răspunse Gavroche.
Un filfizon rătăcit, care căsca gura în colţul străzii, îi Sâcu să schimbe vorba, Gavroche strigă :
— Hai cu noi, tinere ! Ce ? Nu facem nimic pentru
ţărişoara asta ?
Filfizonul o iuă la fugă.

PREGĂTIRILE

Ziarele timpului s-au înşelat cînd au spus că baricada din strada Chanvrerie — această construcţie aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele — ajungea la înălţimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de şase sau şapte picioare. Era clădită în aşa fel încît luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus barajul, sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rînd de pavele, aşezate unele peste altele ca nişte trepte în partea dinăuntru. In afară, faţa baricadei, alcătuită din grămezi cu pavele şi din butoaie legate între ele cu grinzi şi scînduri, vîrîte prin roţile căruţei lui Anceau şi ale omnibusului răsturnat, avea o înfăţişare zbîrlită şi de nepătruns. Intre zidu! caselor şi capătul baricadei cel mai îndepărtat de circiumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieşire. Oiştea omnibusului era ridicată drept în sus şi înţepenită cu funii, şi un steag roşu, prins de ea, flutura pe baricadă,

Mica baricadă Mondetour, ascunsă în dosul cîrciumii, nu se vedea. Cele două baricade formau o adevărată redută.

Enjoiras şi Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze şi celălalt capăt al străzii Mondetour, cel care avea o ieşire spre Hale, prin strada Precheurs, voind de bună seamă să păstreze cit de cît o legătură cu cei din afară şi temîndu-se prea puţin să fie atacaţi prin primejdioasa şi anevoioasa ulicioară Precheurs.

Cam în felul acesta, în afară de această ieşire, care în stilul strategic al lui Polard ' s-ar fi numit şanţ de legătură, şi ţinînd seamă şi de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cîrciuma constituie un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părţile. Intre baricadă şi casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de paşi, aşa încît se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus pînă jos. Toată munca asta s-a făcut fără greutate în mai puţin de o oră şi fără ca mîna asta de oameni îndrăzneţi să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puţini la număr, care se mai încumetau să treacă în aceste momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, îşi aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada şi iuţeau pasul.

Cînd cele două baricade fură gata şi drapelul înălţat, scoaseră din cîrciuma o masă, şi Courfeyrac se urcă pe ea. Enjoiras aduse cufăraşul pătrat şi Courfeyrac îl deschise. Cufăraşul era plin de cartuşe. Cînd văzură cartuşele, un fior trecu printre cei mai curajoşi şi o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac le împărţi, surîzînd.

Fiecare primi treizeci de cartuşe. Mulţi aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanţele pe care le topeau. Cît despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, deoparte, lîngă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfîrşise prin a nu mai fi decît un zgomot

---

[1] Scriitor militar francez din secolul al

monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenţie. Zgomotul acesta se auzea cînd mai îndepărtat, cînd mai apropiat, cu ondulaţii lugubre.

Astfel pregătiţi, încărcară cu toţii puştile şi carabinele făţ ă grabă, cu o gravitate solemnă. EnjoLras se duse să aşlze trei santinele dincolo de baricade : una în strada Chanvrerie, a doua în strada Precheurs, a treia în colţul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce baricadele fură ridicate, posturile hotă-rîîe, puştile încărcate şi santinelele puse la locul lor, singuri pe străzile acestea temute, pe unde nimeni nu mai trecea, înconjuraţi de casele acestea mute, moarte parcă, unde nu se mai simţea nici o mişcare omenească, învăluiţi în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul acestui întuneric şi al acestei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimîntător, şi prin care se simţea ceva înaintînd, izolaţi, înarmaţi, hotărîţi, liniştiţi, aşteptară.

VI

IN AŞTEPTARE

Ce-au făcut oare în ceasurile acelea de aşteptare ? Trebuie s-o spunem, pentru că această aşteptare e o pagină de istorie.

Pe cînd bărbaţii făceau cartuşe şi femeile scamă, pe cînd pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor pentru tiparul de gloanţe, pe cînd pe baricadă vegheau santinele cu arma în mînă, pe cînd Enjolras, neclintit, veghea la santinele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel şi încă vreo cîţiva se căutară şi se adunară ca în cele mai liniştite vremuri ale taifasurilor lor studenţeşti şi într-un colţ al cîrciumii acesteia, transformată în cazemată, Ia doi paşi de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate şi cu capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceştia fru-

moşi, în pragul orei supreme, Începură a spune versuri de dragoste. Ce versuri ? **Iată-le :**

„Iţi mai aduci aminte de zîmbitoarea viaţa, De anii noştri tineri ca pomii înfloriţi, Cînd asculttad fierbinte de-a inimii povaţă, N-aveam decît o grijă : să fim îndrăgostiţi ? v

Cînd vîrsta mea-mpreună cu vîrsta ta întreagă Nu dau la adunare nici patruzeci de ani, De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă. Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!

O, zilele frumoase, cu Manuel cuminte, Şi c-un Paris puternic şi vesel ca un zeu, Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte, Şi cu agrafa-aceea ce mă-nţepa mereu !

Toţi te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii, Cînd la Prado vreodată puteam mînca şi noi. Mi se părea că pînă şi-n urmă trandafirii îşi întorceau spre tine învoaltele lor foi.

O, cît e de frumoasă I şopteau atunci în pripă, Şi ce frumos miroase, cu parul ei în vînt! Sub pelerină are pesemne o aripă Ce pare că n-aşteaptă decît să-şi ia avînt.

Cînd, unul lîngă altul, pe uliţa bătrînă, Noi rătăceam adesea, în legănat sfios, Ar fi putut oricine să spună că se-ngînă Aprilie şăgalnic cu maiul cel frumos.

Stăm fericiţi în casă, cu uşa încuiată, Muşcînd cu lăcomie din bunul fruct oprit, îar gura mea o vorbă dacă-ţi şoptea, îndată A ta îi da răspunsul atît de mufi dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte şi pînă-n zori deplin;
Iar hărţile iubirii găseau o aplicare
în dragostele noastre pe un ţinut latin.

O, pieţele iubite, Maubert, Dauphine
şi-o casă Scăldată-n soare proaspăt şi
cu ferestre mici I Cînd îţi trăgeai
ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un
licurici.

Eu am citit pe Platon, pe Lamennais,
dar iată Că tu cu mult mai bine
dumnezeiescul rai îmi demonstrai că
este, dar nu ca învăţată, Ci doar
prin floarea mică pe care-o dărui ai.

Ţi-eram supus în toate, şi tu supusă-n
toate... O I casă aurită în care te
vedeam, Umblînd doar în cămaşă şi
rezemată-n coate, Privindu-ţi
tinereţea în ciobul unui geam !

Şi cine poate-acuma să nu-şi aducă-
aminte De timpurile-acelea c-un cer
mereu senin, De panglici, flori, mătase,
de-acele dulci cuvinte Cu care-amorul
nostru venea cu sacul plin 1

Grădina noastră toată: ghiveciul cu
laleaua, Acopereai fereastra în
grabă c-un jupon; Iar ceaşca de
argilă care era luleaua Ţi-o
prezentam drept ceaşcă de porţelan
nipon.

Şi-atîfea mari necazuri de care-am rîs cît
nouă, Manşonul ars şi blana pierdută de la
gît, Cînd am vîndut portretul lui
Shakespeare, cel drag nouă, Ca să uităm o
seară de tot ce-a fost urît.

Eu îţi cerşeam într-una, iar tu erai
miloasă. Iţi sărutam pe fugă un cald
şi fraged braţ, *Divina Comedie* ne
folosea drept masă La suta de
castane mîncate cu nesaţ.

Cînd pentru-ritîia oară, în mica
mea odaie, Ţi-am smuls o sărutare
din gura ta de foc. Tu ai plecat
zbîrlită şi toată o văpaie, Eu, palid
şi cucernic, am stat uimit pe loc.

Iţi mai aduci aminte de-atîta
fericire, De şalurile-acelea ajunse
cîrpe-acum ? O, lacrimile noastre
de vis şi de iubire Au luat şi ele
astăzi al veşniciei drum I..."

Ora, locul şi aceste amintiri ce trezeau icoane din tinereţe, cîteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a neînduplecatei aventuri ce se pregătea dădeau un farmec nespus acestor versuri murmurate în &jnurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, ourF* am spus, era un poet gingaş.

Intre timp, în baricada cea mică se aprinsese un lam-pion, iar în cea mare o făclie de ceară, din cele care ard în faţă la trăsurile încărcate cu oameni mascaţi, cînd se duc la *Courtille,* în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie făcută din pavele şi închisă de trei părţi, ca să fie la adăpost de vînt şi îndreptată în aşa fel încît toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămîneau cufundate în întuneric şi nu se vedea decît drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă acoperită.

Această lumină răsfrîngea asupra steagului roşu nu ştiu ce nuanţă de purpură înfiorătoare.

; VII

OMUL RECRUTAT IN STRADA BILLETTES

Se făcuse noapte de-a binelea, dar deocamdată nu se întîmplase nimic. Nu se auzeau decît zgomote nelămurite şi, din cînd în cînd, împuşcături rare, slabe şi îndepăr-

tate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna forjele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.

Enjolras se simţi apucat de neastîmpărul care cuprinde sufletele tari în preajma evenimentelor de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două kimînări aşezate pe tejghea, din prevedere, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să fabrice cartuşe. Aceste două lumînări nu aruncau nici o rază în afară şi răsculaţii avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era în această clipă foarte preocupat. Dar nu chiar de cartuşele lui.

Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se dusese să se aşeze la masa cea mai puţin luminată. I se hărăzise o puşcă model mare, pe care o ţinea între picioare. Gavroche, absorbit pînă atunci de o mulţime de lucruri „distractive", nu apucase încă să-i vadă faţa.

Cînd intră, Gavroche îl urmări fără să vrea cu privirea, admirîndu-i puşca, apoi, deodată, cînd omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pîndit pe omul acesta pînă în acea clipă l-ar fi văzut uitîndu-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la b'aricadă, la grupul de răsculaţi ; dar de cînd intrase în sală era cuprins de un fel de reculegere şi părea că nu mai vedea nimic din ce se în-tîmpla. Băiatul se apropie de acest personaj îngîndurat şi începu a-i da tîrcoale, în vîrful picioarelor, cum umbli pe lîngă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. In acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe faţa unui om bătrîn, toate acele schimonoseli care înseamnă : „Ei asta-i ! Nu se poate ! Am orbul găinilor ! Visez ! Nu cumva e ?... Nu, nu e ! Ba da ! Ba nu !" etc. Gavroche se legăna pe călcîie, îşi strîngea pumnii în buzunare, îşi mişca gîtul ca o pasăre, îşi punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrîngînd-o cît putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-şi putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui şef de eunuci care la tîrgul de sclave

ar fi găsit o Venera printre grăsane şi avea aerul unu? amator de artă în clipa cînd ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mîzgălituri. Totul se pusese în mişcare la el : instinctul care adulmecă şi inteligenta care tîlcuieşte. Netăgăduit că lui Gavroche i se întîmpla ceva deosebit.

Era în toiul acestei preocupări, cînd Enjolras se apropie de el.

— Tu eşti rnicut — zise Enjolras — n-au să te vadă.
Ieşi din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, du-te
pe străzi cam peste tot şi întoarce-te să-mi spui ce se
petrece I

Gavroche se înaltă din şale.

— Va să zică tot sînt buni la ceva şi cei mici ! Slavă
domnului ! Mă duc. Pînă atunci, încredeţi-vă în cei mici
şi feriţi-vă de cei mari !..,

Şi Gavroche, ridicînd capul şi coborînd glasul, adăugă, făcînd un semn spre omul din strada Billettes ;

— II vezi pe ăla mare de-acolo ?

— Ei, şi ?

— E un spion. ţ

— Eşti sigur ?

— Nu sînt nici cincisprezece zile de cînd m-a ridicat
de urechi de pe cornişa podului Royal, unde mă dusesem
să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ştrengar şi şopti, foarte încet, cîteva cuvinte unui lucrător din portul de vinuri, care se afla acolo. Lucrătorul ieşi din sală şi se înapoie aproape numaidecît, însoţit de alţi trei. Fără să facă nimic ce i-ar fi putut trezi luarea-aminte, aceşti patru bărbaţi, patru hamali **laţi** în spate, se aşezară la spatele mesei la care şedea rezemat omul din strada **Billettes.** Se vedea că erau gata să sară pe el.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el **şi-l** întrebă :

— Cine eşti ?

La întrebarea asta neaşteptată, omul tresări. îşi adinei privirea pînă în fundul ochilor senini ai lui Enjolras şi păru că-i ghiceşte gîndnl.

Surise, cu surîsul cel mai dispreţuitor, mai energic şi mai hotărît de pe lurne, şi îi

aşa e !

răspunse de sus şi cu gravitate :

— Am înţeles despre ce e vorba... Ei

— Eşti spion ?

— Sînt agentul autorităţii.

— Te cheamă ?

— Javert.

Enjokas făcu semn celor patru oameni. într-o clipă, înainte ca Javert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pămînt, legat cobză şi scotocit prin buzunare.

S-a găsit la el o cărţulie rotundă, lipită între două geamuri, avînd pe o parte gravată stema Franţei, cu această inscripţie : *Supraveghere şi vigilenţă,* şi pe cealaltă menjiunea : JAVERT, *inspector de poliţie, vîrsta 52 de ani* şi semnătura prefectului de poliţie de atunci, domnul Gisquet.

Mai avea asupra lui ceasornicul şi q pungă în care erau cîteva monede de aur. Ii lăsară ceasul şi punga. In dosul ceasului, pipăind în fundul buzunăraşului, au găsit o hîrtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu şi unde citi aceste cinci rînduri scrise chiar de mîna prefectului de politie :

„îndată ce-şi va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredinţa, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lîngă podul lena."

După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară pe Javert în picioare, îl legară cu braţele la spate, în mijlocul sălii de jos, de stîlpul vestit de la care îşi trăgea cîrciuma numele. Gav.rcche, care fusese de fată la toată întîmpla-rea aceasta şi încuviinţase totul mişcînd tăcut din cap, se apropie de Javert şi îi spuse :

— Şoarecele a prins pisica.

Totul se făcuse aşa de repede, încît se şi isprăvise pînă să-şi dea seama cei din jurul pîrciumii. Javert nu scoase nici un strigăt. Văzîndu-l pe Javert legat de un stîlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre şi oamenii risipiţi prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stîlp şi strîns în frînghii în aşa chip încît nu putea face nici o mişcare, îşi înălţa capul cu seninătatea îndrăzneaţă a omului care nu a minţit niciodată.

— E un spion, zise Enjolras. Şi întorcîndu-se spre Javert: Vei fi împuşcat cu două minute înainte de căderea baricadei.

Javert întrebă, cu glasul său cel mai poruncitor cu putinţă :

— De ce nu îndată ?

— Facem economie de pulbere.

— Atunci isprăviţi-o cu un cuţit.

— Spionule — zise chipeşul Enjolras — noi sîntem judecători, nu ucigaşi. Apoi chemă pe Gavroche : Tu du-te la treaba ta. Fă ce ţi-am spus !

~ Mă duc, strigă Gavroche. Şi, oprindu-se în clipa cînd să plece: Să nu uit ! Să-mi daţi puşca lui ! Şi adăugă : Vă las cîntăreţul, dar îi iau fluierul.

Băiatul salută milităreşte şi trecu voios prin despică-tura baricadei celei mari.

VIII

CITEVA SEMNE DE ÎNTREBARE CU PRIVIRE LA NUMITUL LE CABUC, CARE POATE CA NU SE NUMEA LE CABUC

Tragica descriere nu ar fi completă, iar cititorul *nu* ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire socială, drînceput revoluţionar, cînd frămîntarea se îmbină cu strădania, dacă n-am pomeni în schiţa aşternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică şi de o măreţie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Se ştie că tumultul creşte ca un bulgăre de zăpadă rostogolit prin omăt, tîrînd în vălmăşagul lui tot alte şi alte cete zgomotoase de oameni. Aceşti oameni nu se întreabă niciodată unii pe alţii de unde vin şi unde se duc.

Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă pe la umeri, care da din mîini şi făcea gălăgie mai rău ca un beţivan pornit pe gîlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, altfel cu desăvîrşire necunoscut de cei care pretindeau că-l cunosc, beat, sau prefăcîndu-se numai, se aşezase cu alţi cîţiva inşi la o masă, pe care o scoseseră afară din circiumă. In timp ce îndemna la băutură pe cei care i se împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, ale cărei cinci etaje dominau tot cartierul, făcînd faţă străzii Saint-Denis.

Deodată el strigă :

— Ştiji ce, tovarăşi 1 De aici, din casa asta, ar fi nime
rit să tragem. Dacă stăm acolo, la ferestre, nici dracu
n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.

— Da, dar e o casă închisă, obiectă unul dintre băutori.

— Să batem la uşă.

— Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem uşa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei şi bătu în ea cu ciocanul masiv. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, dar nu răspunse nimeni. O a treia lovitură rămase tot fără răspuns.

— Nu e nimeni aici ? strigă Le Cabuc.

Nici o mişcare.

Atunci luă o puşcă şi începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, ferecată, boltită, joasă, îngustă, trainică, toată de stejar şi căptuşită înăuntru cu tablă groasă şi cu o armătură de fier, o adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

Totuşi, părea că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de la al treilea etaj se lumină şi se deschise. In cadrul ei apăru o lumînare aprinsă şi capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Cel care bătea se opri. '

— Ce doriţi, domnilor ? întrebă portarul.
— Deschide ! strigă Le Cabuc.
— Asta nu se poate, domnilor!
— Deschide, îţi spun !
— Cu neputinţă, domnilor I

Le Cabuc ridică arma şi ţinti spre portar. Dar din pricina depărtării şi a întunericului acesta nu-l văzu.

— Deschizi ori ba ?
— Nu, domnilor !
— Nu ?
— Nu, dragilor...

Portarul nu sfîrşi vorba. Glonţul pomi şi intrîndu-i pa sub bărbie îi ieşi prin ceafă. Bătrînul se prăbuşi fără să scoată un suspin. Luminarea căzu şi se stinse. Nu se mai vedea acum decît un cap nemişcat atîrnînd pe marginea ferestrei şi o fîşie de fum albicios care se ridica spre acoperiş.

'— Aşa ! făcu Le Cabuc, lăsînd să cadă patul puştii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunţă bine acest cuvînt, cînd simţi pe umăr apăsîndu-l o mînă grea ca o gheară de vultur.

Un glas poruncitor îi strigă :

— In genunchi!

Ucigaşul se întoarse brusc şi văzu în faţa lui obrazul palid şi hotărît al lui Enjoîras.

La zgomotul detunăturii, Enjoîras sosise în grabă, ţi-nînd pistolul în mîna dreaptă. Stînga şi-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzînd între degete bluza, cămaşa şi breteaua derbedeului.

— In genunchi ! repetă el.

Şi cu un gest poruncitor, plăpîndul tînăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros şi voinic să se plece ca o trestie şi apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească, dar mîna tînărului părea că avea o p>utere«^upraomenească.

Palid, cu gîtul gol, cu părul răvăşit şi cu figura sa feminină, Enjoîras avea în acea clipă ceva din măreţia

înșeși,
întrea
ga

"

rnicul L Roaga-te şi
a Reculege-te 1 z se şi
S ; apo»

Enjolra^ ţn minut> b& ceasul xn ^
cului. Lăsa sa treacă pe L Cabuc fevol.
de U V8f k Ta P carele sale, ^^^
îndrăzneţi,
^ S
o £ fi tura

din toate
m
severă. t cU piciorul şi

aceste clipe asasinatul e o crimă mai mult ca orictnd. Ne aflăm sub faldurile revoluţiei. Sîntem preoţi ai republicii, sacrificaţi ai datoriei, şi lupta noastră nu trebuie să fie defăimată de nimeni. Deci, am judecat şi osîndit la moarte pe acest om. La rîndul meu, constrîns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat. Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăşi soarta ta ! strigă Combeferre.

— Fie ! reluă Enjolras. încă un cuvînt. Executînd pe
acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru
al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea
progresului spune că monştrii vor dispare în faţa îngeri
lor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii.
Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvîntul iubire.
Dar nu are a face ; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al
tău e viitorul ! Moarte, mă servesc de tine, dar te urăsc !
Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere,
nici ignoranţă sălbatică, nici răzbunări sîngeroase. Nu
vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. In viitor nimeni
nu va mai fi ucis, pămîntul va străluci de lumină, iar
omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, cînd totul
va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul
acesta va veni! Şi pentru ca să vină ne vom da şi viaţa.

Enjokas tăcu. Buzele sale de fecioară se strînseră. Rămase cîtva timp în picioare pe locul pe care vărsase sînge omenesc, într-o nemişcare de statuie. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strîngeau mîinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tînăr grav, călău şi preot, limpede cum e cleştarul şi neclintit ca o stîncă.

Putem spune, de altfel, că mai tîrziu, cînd, după acţiune, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarele lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mînă, în 1848, raportul special, datat : anul 1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai adăugăm că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era decît Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nici o urmă ; parcă intrase în pămînt. Viaţa lui fusese întunecată, iar sfîrşitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculaţilor era încă adînc mişcată de această judecată tragică, atît de repede instruită şi atît de repede îndeplinită, cînd Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tînărul care de dimineaţă întrebase de Marius.

Acest băiat, care avea o înfăţişare îndrăzneaţă şi ne-păsătoare, venise în toiul nopţii spre a intra în rîndul răsculaţilor.

CARTEA A TREISPREZECEA

MARIUS INTRA IN UMBRA

I

DIN STRADA PLUMET PINA IN CARTIERUL SAINT-DENIS

Glasul acela care, în amurg, îl chemase pe Marius la baricada dm strada Chanvrerie i se păruse acestuia că e însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormăitului, o mînă din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în faţa deznădejdii sînt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atîtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise : „Haidem !"

Nebun de durere, fără un gînd călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă după cele două luni petrecute în beţia tinereţii şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decît o dorinţă : un cît mai grabnic sfîrşit.

începu să meargă repede. Era în adevăr înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Javert.

In furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tînărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Elysees, Piaţa Ludovic al XV-lea şi pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii ; lumea lua îngheţată la cafeneaua *Laiter,* mînca prăjituri la cofetăria engleză. Cîteva diligente porneau în galop de la Hotel des Princes sau de la Hotel Meurice.

Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honore. Aici magazinele fuseseră închise ; negus-

torii stăteau de vorbă în faţa uşilor întredeschise, trecătorii îşi vedeau de drum, felinarele erau aprinse şi, înce-pînd cu primul etaj, lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. In Piaţa Palais-Royal zări cîteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honore. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal, erau tot mai rare ferestrele luminate ; prăvăliile îşi traseră obloanele şi nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Strada se întuneca, iar rîndurile mulţimii se îngroşaţi. Căci trecătorii alcătuiau acum o mulţime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, şi totuşi din rîndurile ei se ridica un vuiet surd şi adînc.

Spre fîntîna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete", un fel de grupuri nemişcate şi încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu nişte pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulţimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mişcat, trainic, îndesat, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesaţi unii în alţii, vorbeau pe şoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre şi pălării rotunde, numai straie de ţară, bluze de lucrători, şepci, capete zbîrli.te şi pamintii. Această mulţime tălăzuia nedesluşit în pîcla deasă a nopţii. Şoapta ei se desluşea răguşit ca un foşnet. Cu toate că nimeni mi înainta, se auzea un tropot surd în noroi. Dincolo de această mulţime îndesată, în strada Roule, în strada Prouvaires şi în prelungirea străzii Saint-Honore, nu mai era nici o fereastră luminată. Se vedeau însă pierzîndu-se tot mai adînc în aceste străzi şirurile singuratice şi descresrînde ale felinarelor.

Felinarele de pe vremea aceea semănau cu nişte stele mari roşii, spînzurate de sfoară, şi aruncau pe caldarîm umbre care aveau forma unui păianjen uriaş. Aceste străzi nu erau pustii. Se vedeau puşti aşezate în piramidă, sclipiri de baionete şi trupe în bivuac. Nici un curios nu depăşea această margine. Acolo înceta circulaţia. Acolo se sfîrşeau valurile mulţimii şi începea armata. Marius avea în suflet hotărîrea omului care şi-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat şi trebuia să se ducă.

El izbuti să treacă prin mulţime şi prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule şi ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Bethisy şi se îndreptă spre Hale. In colţul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nici o lanternă.

După ce trecuse de zona mulţimii şi depăşise linia armatei, se găsea acum într-un loc înspăimîntător. Nici un trecător, nici un soldat, nici o lumină... Nimeni. Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care îl cuprindea... Să intre într-o stradă era ca şi cum ar fi coborît într-o pivniţă.

Marius continuă să înainteze.

Făcu cîţiva paşi. Cineva trecu în goană pe lingă el. Era un bărbat ? O femeie ? Erau mai mulţi ? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse şi pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliţă, pe care o luă drept uliţa Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol, întinse mîinile. Era o căruţă răsturnată. Intră ou piciorul în nişte băltoace, gropi şi pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută şi părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre şi trecu de cealaltă parte a barajului. îşi continuă drumul mergînd pe Ungă trotuare şi călăuzindu-se după zidurile caselor. Puţin mai departe de baricadă i se păru că zăreşte în faţa lui ceva alb. Apropiindu-se, acesta începu să capete formă. Erau doi cai albi — caii de la omnibusul deshămat dimineaţa de Bossuet — care rătăciseră la întîmplare din stradă în stradă şi sfîrşiseră prin a se opri acolo, cu .răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înţeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înţelege pe ale providenţei.

Marius trecu de cei doi cai. In clipa cînd dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonţ de puşcă, venit cine ştie de unde, străpungînd întunericul la întîmplare, şuieră pe lîngă el şi găuri drept deasupra capului său talgerul de alamă atîrnat în faţa dughenii unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1846, pe strada Contrat-Social, în colţul stîlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acest foc de armă era încă un semn de viată. După aceea nu mai întîlni nimic.

Tot drumul acesta îi păru o coborîre pe trepte negre. Marius nu pregetă, totuşi, de a merge înainte.

II

PARISUL NOAPTEA, VĂZUT DIN ZBOR

Cineva care, în clipele acestea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniţă, ar fi avut în faţa ochilor o privelişte întunecată.

Acest vechi cartier al Halelor, un fel de oraş în oraş, străbătut de străzile Saint-Denis şi Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucişate, şi din care răsculaţii îşi făcuseră reduta şi fortăreaţa lor, i-ar fi apărut, în întregul lui, oa o groapă neagră şi enormă, săpată în mijlocul Parisului. Acolo privirea se afunda într-o prăpastie. Datorită felinarelor sparte, datorită ferestrelor închise, acolo înceta orice licărire de viaţă, orice zgomot, orice mişcare. Nevăzuta poliţie a revoltei veghea pretutindeni şi menţinea ordinea, adică noaptea. Să îneci micul număr într-un vast întuneric, să înmulţeşti fiece luptător prin toate posibilităţile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecţiei. La căderea nopţii, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonţ. Lumina fusese stinsă, cîteodată locatarul ucis. In chipul acesta, nimeni nu mişca. Iar pe străzi, un fel de groază afurisită.

Nu se zăreau nici măcar lungile şiruri de ferestre şi etaje, nici arhitectura dantelată a coşurilor şi a acoperişurilor, nici răsfrîngerile nelămurite lqcind pe caldarîmul ud şi noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngrămădire de umbre ar fi întrezărit poate, ici şi colo, din loc în loc, lumini nedesluşite, făcînd să iasă în evidenţă linii frînte, ciudate, profilul unor construcţii curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Acolo erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de

bezne, ceţos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălţau siluetele nemişcate şi lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry şi alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriaşi şi din care noaptea face fantome.

In jurul acestui labirint pustiu şi neliniştitor, prin cartierele unde circulaţia pariziană nu era suprimată şi unde tot mai licăreau oîteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scînteierea metalică a săbiilor şi a baionetelor, huruiala surdă a artileriei şi forfota batalioanelor tăcute îngroşîndu-se din clipă în clipă ; brîu năprasnic care se strîngea şi se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decît un fel de peşteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemişcat şi, pre-
' oum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute şi de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozeşti şi să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi aşteptau, unde cei ce aşteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuţi, ascunşi la fiecare colţ de stradă ; gurile lacome ale mormîntului pîndind în întunericul nopţii. Totul era sfîrşit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decît fulgerele armelor de foc, decît ivirea neîncetată şi fără de veste a morţii. Unde ? Cînd ? Cum ? Nu se ştia, dar era sigur şi de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărît pentru Luptă, guvernul şi insurecţia, garda naţională şi societăţile populare, burghezia şi răscoala veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca şi pentru ceilalţi, una şi aceeaşi necesitate. Biruinţa sau moartea era singura ieşire cu putinţă. Situaţia era atît de încordată şi apăsarea întunericului a>tît de puternică, încît pînă şi cei mai sfioşi se simţeau plini de hotărîre, iar cei îndrăzneţi plini de spaimă.

De altfel, în amîndouă taberele aceeaşi furie, aceeaşi înverşunare, aceeaşi hotărîre. Pentru unii a înainta însemna a muri, şi nimeni nu se gîndea să dea înapoi. Pentru alţii a rămîne pe loc însemna a muri, şi nimeni nu se

gîndea să fugă. Era neapărat necesar ca pînă a doua zi totul să ia sfîrşit, ca izbînda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluţie sau o încăierare. Guvernul înţelegea acest lucru, ca şi partidele. Cel mai mărunt burghez o simţea şi el. De aici pornea acel gînd de groapa care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea şi acea îngrijorare şi mai mare din jurul acestei tăceri, din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decît un singur zgomot, un zgomot sfîşietor ca un horcăit, ameninţător ca un blestem : clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decît vaierul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tînguia în întuneric.

Şi cum se întîmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stîn-jenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nari grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormînt.

In vreme ce o bătălie încă cu totul politică se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atîtea evenimente revoluţionare, în vreme ce tineretul, asociaţiile secrete, şcolile, în numele principiilor, şi clasa de mijloc, în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se strînge şi a se trînti la pămînt, în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărîtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adîncuj hrubelor de nepătruns ale acestui bătrîn Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlînd înnăbuşit, glasul ca din adîncuri al poporului.

Glas înspăimîniător şi sfînt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvîntul lui dumnezeu, glas care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înţelepţi, care vine, deopotrivă, de jos ca glasul leului şi de sus ca glasul tunetului.

: Hi

;

PE MARGINEA PRAPASTIEI

Marius ajunse la Hale.

Acolo totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decît în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a marmîntului ieşise din mormînt şi se răspîndise sub cer.

O pată roşie se desena în acest fond .negru pe acoperişul înalt al caselor care barau strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrîntă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Ea îl dusese pînă la Marche-aux-Poirees, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Precheurs. Intră acolo. Santinela răsculaţilor, care pîn-dea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vîrful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondetour, acest crîmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de comunicaţie păstrată de Enjolras cu lumea din afară. In colţul ultimei case, în stînga, el -întinse capul şi privi spre străduţa Mondetour. Puţin mai departe de unghiul pe ca-re-l face ulicioara cu strada Chanvrerie, care arunca o largă fîşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarîm, venind cam dinspre cîreiumă, mai îndărăt o lanternă care pîlpîia -într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stînd ghemuiţi, cu puş-tile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stînjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cî-rciumii, baricada cea mare şi drapelul.

Marius nu mai avea decît un pas de făcut.

Ajuns aici, nefericitul tînăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişa braţele şi se gîndi la tatăl său.

Se gîndi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mîn-dru, care păzise sub republică hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei ; care văzuse Genova, Alexan-dria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul,

Moscova ; care lăsase pe toate câmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sînge care curgea şi în vinele lui ; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie ; care îşi trăise viaţa cu centironul încins, cu epoleţii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin barăci, în tabere, în bivuac, în ambulanţe, şi care după douăzeci de ani se ireîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu faţa zîmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franţa şi nimic împotriva ei.

îşi zise că venise şi ziua lui, că ceasul lui sunase în sfîrşit, că după tatăl său îi venise şi lui rîndul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneţ, să înainteze sub ploaia de gloanţe, să întîmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sîngele, să înfrunte pe duşman, să înfrunte moartea, să meargă la rîndu-i şi el la război, să coboare pe cîmpul de bătaie, şi că acest cîmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, şi că acest război la care avea să ia parte ■ era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în faţa lui şi simţi că aici îşi va găsi moartea.

Gîndul acesta îl înfiora.

îşi aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vînduse unui negustor de vechituri şi după care lui îi păruse atît de rău. îşi zise că bine făcuse această vitează şi curată sabie că fugise de el şi se pierduse, mînioasă, în întuneric ; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie năzdrăvană şi prevăzuse viitorul, pentru că ea presimţise răscoala, războiul prin pîraiele străzilor, războiul pavelelor, al împuşcăturilor prin ferestruici de pivniţă, al loviturilor date şi primite pe la spate ; pentru că, venind de la Marengo şi Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că, după ceea ce făcuse cu tatăl, nu voia să facă acelaşi lucru cu fiul ! El îşi zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicînd-o de la căpătîiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia şi s-o aducă în această luptă de noapte între francezi, la o răs-pîntie, desigur că i-ar fi ars mîinile şi s-ar fi învăpăiat deodată în faţa lui, ca sabia de foc a arhanghelului. îşi zise că se socotea fericit că nu o avea, că o pierduse fără

urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vînduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său ; că era mai bine că fusese strigată la licitaţie, vîndută Ia vechituri, aruncată la fier vechi, decît să facă să sînge-reze astăzi trupul patriei.

Şi Marius se porni pe un plîns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă ? Nu outea trăi fără Co-sette. De vreme ce ea plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse oare cuvîntul lui de onoare că va muri ? Ea plecase, cu toate că ştia toate acestea. I-a.r fi plăcut deci ca Marius să moară. Şi apoi, era limpede că nu-l mai iubea de vreme ce plecase fără să-i dea de ştire, fără un ouvînt, fără o scrisoare ; ea îi ştia adresa. La ce bun să trăiască ? Şi de ce să mai trăiască acum ? Şi-apoi ce ? Să fi venit pînă aci şi să dea înapoi ? Să se fi apropiat de primejdie şi să fugă ? Să fi venit să se uite prin baricadă şi să se dea la o parte tremurînd şi spunînd : de fapt sînt sătul de toate acestea. Am văzut şi mi-e destyl ; e un război civil şi-mi văd de drum. Să-şi părăsească prietenii care îl aşteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii lui care erau o mînă de oameni împotriva unei armate ? Să păcătuiască în acelaşi timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvîntuhii dat ? Să-şi scuze mişelia prin patriotism ? Dar asta era cu neputinţă, şi dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit acolo, în întuneric, şi l-ar fi văzut dînd înapoi, l-ar fi lovit cu latul săbiei şi i-ar fi strigat : „Mergi înainte, mişelule !"

In prada acestui vălmăşag de gînduri, îşi lăsă capul în jos.

Deodată însă îşi înălţă fruntea. Era ca şi cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gîndirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormîn-tului. Apropierea morţii te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care era pe punctul de a lua parte nu i se mai părea de plîns, ci măreaţă. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se ştie ce zbucium lăuntric, în faţa ochilor minţii sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-! tulbure, Şi nu lăsă nici una fără răspuns.

Oare de ce s-ar indigna tatăl său ? Nu sînt şi împrejurări cînd răscoala se ridică pînă la înălţimea datoriei ? Cu ce l-ar micşora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte ? Nu mai e vorba de Montmi-rail sau de Champaubert[1]. E altceva. Nu mai e vorba de un pămînt sfînt, ci de o idee sfîntă. Patria se plînge, să zicem ; dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria se plînge ? Franţa sîngerează, dar libertatea zîmbeşte ; şi în faţa zîmbetului libertăţii Franţa îşi uită durerile. Şi apoi, privind lucrurile şi mai de sus, ce se poate spune despre războiul civil ?

Războiul civil ? Ce înseamnă asta ? Există oare un război străin ? Au nu e fiecare război între oameni un război între fraţi ? Războiul nu se poate califica decît prin scop. Nu există decît război nedrept şi război drept. Pînă în ziua cînd marea înţelegere între oameni va fi încheiată, războiul acela cel puţin, care este sforţarea viitorului grăbindu-se împotriva trecutului care întîrzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război ? Războiul nu devine o ruşine, spada nu devine un pumnal decît atunci cînd asasinează dreptul, progresul, raţiunea, civilizaţia, adevărul. Atunci fie că e vorba de război civil sau de război străin, el e nedrept şi se cheamă crimă. In afară de acest lucru sfînt, dreptatea, cu ce drept o formă de război ar dispreţul pe alta ? Cu ce drept dreptatea, spada lui Washington, ar renega suliţa lui Camille Desmou-lins ? Leoniida împotriva străinului, Timoleon [2] împotriva tiranului. Care e mai mare ? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să vestejim, fără a ţine seamă de scop, orice acţiune înarmată în interiorul cetăţii ? Atunci să socotim ca pe o ticăloşie fapta unui Brutus, a unui Mar-cellus, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny. Război de hăţişuri, război de stradă ? De ce nu ? E răz-

---

[1] Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaţilor, care pătrunseseră în Franţa de nord.

[1] Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsînd amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalităţii.

boiul lui Ambiofix ', al lui Artevelde [2], al lui Maraiix [3], al lui Pelage [4]. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde îm-potriva Franţei, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva maurilor; toţi împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul ; asuprirea este străinul ; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul cînd a protesta nu mai e de ajuns. După filozofie trebuie să urmeze acţiunea. Forţa vie desăvîrşeşte ceea ce a schiţat ideea ; Rrometeu înlănţuit începe, Aristogiton sfârşeşte. Enciclopedia luminează sufletele, 10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul[5]; după Diderot, Dantan. Totdeauna mulţimile înclină să-şi primească stăpînul. Masa lor depune apatie. O mulţime se integrează cu uşurinţă în supunere. Mulţimile -trebuie să le pui în mişcare, să le împingi, trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări ; ochii lor trebuiesc orbiţi de adevăr; să li se dăruie lumina cu o mînă care nu pregetă. Trebuie să fie ei înşişi întrucîtva străfulgeraţi de propria lor izbăvire — orbiţi de lumină, se trezesc. De

---

[1] Căpetenie a partidului naţional şi popular din Galia pe timpul Iui Cezar. In anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Induciomar cele mai multe triburi galice 3in nord, abia supuse.

[2] Căpetenie a răsculaţilor burghezi din Gând (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

[s] Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist şi agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania In timpul răscoalei Ţărilor de Jos împotriva dominaţiei spaniole. Prins în două rînduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat şi cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care Ie demasca intoleranta şi cruzimea.

* Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VUI-lea).

* *Prometeu înlănţuit,* tragedie de Eschyl ; conţine tirade însufleţite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertăţii în Atena antică (secolul al Vl-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol şi jumătate mai tîrziu, cînd ,,cei 30 de tirani" (un grup de aristocraţi ajunşi cu for(a Ia putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strîns o armată şi i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

aici nevoia de clopote de alarmă şi războaie. Trebuie să se ridice mari luptători, să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor şi să zgîlţîie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forţă, de fanatism, de puterea iresponsabilă şi de maiestăţile absolutiste ; gloata îndobitocită ce se îndeletniceşte cu contemplarea întunecatelor izbînzi ale nopţii, în strălucirea lor de apus de soare. Jos tiranul ! Dar ce e ? De cine vorbiţi ? Numiţi tiran pe Ludovic-Filip ? Nu. Şi nici pe Ludovic al XVI-lea. Amîndoi sînt ceea ce istoria obişnuieşte să numească regi buni ; dar principiile nu se fărîmiţează, logica adevărului este rectilinie ; caracteristica adevărului este că nu urmăreşte să placă. Nici o concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrîntă. Dreptul divin există şi în Ludovic al XVI-lea, există fiindcă e Burbon, şi în Ludovic-Filip. Amîmdoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului şi, pentru a descurca şi a stîrpi uzurparea universală, trebuie să fie combătuţi. Trebuie, pentru că Franţa înseamnă întotdeauna ceea ce începe. Cînd în Franţa stăpînul se prăbuşeşte, el cade peste tot. De fapt, a restabili adevărul social, a restitui libertăţii tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reaşeza coroana pe creştetul Franţei, a restaura în deplinătatea lor raţiunea şi echitatea, a nimici orice sîmbure de învrăjbire, redînd fiecăruia propria sa fiinţă, a sfărîma piedicile pe care regalitatea le pune în calea nemărginitei înţelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălţimea dreptului său — ce cauză poate fi mai dreaptă şi, prin urmare, ce război poate fi mai mare ? Aceste războaie făuresc pacea. O fortăreaţă uriaşă de prejudecăţi, de privilegii, de superstiţii, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violenţe, de nedreptăţi, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dă-rîmăm. Trebuie să prăbuşim această groaznică masă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e imens.

Nu e nimeni care să nu fi observat asupra sa însuşi că sufletul — şi în asta constă minunea unităţii sale întregită de omniprezenţă — are acea însuşire ciudată de

a-şi păstra o judecată aproape rece în situaţiile cele **mai** grele, şi se întîmplă adesea ca patima întristată şi deznădejdea adîncă, chiar în orele de tragică şi întunecată frămîntare, cînd omul stă de vorbă cu sine însuşi, să dezvolte şi să discute fel de fel de teze şi subiecte. Logica şi zvîrcolirea se amestecă necontenit, iar firul silogismului pluteşte fără să se rupă în furtuna lugubră a gîndirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Tot gîndind astfel, copleşit dar hotărît, şovăind totuşi şi, într-un cuvînt, fremătînd în faţa întîmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculaţii vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mişcare, şi fiecare simţea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrîngerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedesluşit. Nimic mai straniu în bătaia acelor raze palide, şovăitoare, deoît această faţă galbenă, nemişcată, ciuruită, cu părul zbîrlit, cu ochii holbaţi, încremeniţi şi cu gura căscată, aplecată spre stradă şi părînd că urmăreşte totul cu o vie curiozitate.

S-ar fi zis că mortul se uita la cei ce aveau să moară. O lungă dîră de sînge scurs din creştetul lui se prelingea răsfirîndu-se în şuviţe subţiri roşiatice de la ferestruică pînă la înălţimea primului etaj, unde se oprea.

CARTEA A PATRUSPREZECEA

MĂREŢIA DISPERĂRII

I

DRAPELUL : PRIMUL ACT

Nimic nu se Mîmplase încă. La Saint-Merry sunase ora zece. Enjolras şi Combeferre se postaseră, cu carabinele în mîini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-şi vorbeau ; ascultau cu încordare, căutînd să prindă chiar cel mai surd şi depărtat zgomot de paşi.

Deodată, în mijlocul acestei linişti de mormînt, o voce limpede, tînără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cînte desluşit un fel de parodie glumeaţă pe vechea arie populară *La lumina lunii,* această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănând cu cîntecul cocoşului :

„Nasul meu e-n lacrimi, Tu, Bugeaud, de-ai vrea. Trimite-mi jandarmii Să le spun ceva : îmbrăcată puica Pe cap cu covrigu, Uite şi bariera, Cucu-cucurigu I"

îşi strînseră mîna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de ştire, adăugă Combeferre.

Tropot de paşi grăbiţi tulbură liniştea străzii pustii. O fiinţă mai sprintenă ca o paiaţă se caţără pe deasupra omnibusului şi Gavroche sări gîfîind în baricadă.

— Daţi-mi puşca, zise el şi .adăugă : Iată-i !

Un fior electric străbătu toată baricada. Apoi se auzi mişcarea înfrigurată a mîinilor care-şi luau puştile.

— Vrei carabina mea ? întrebă Enjolras pe Gavroche.

—■ Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche.

Şi luă puşca lui Javert.

Două santinele se xetrăseseră şi se întorseseră o dată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi aceea de la Petite-Truanderie. Santinela din străduţa Precheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau cîteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaţilor ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare îşi luase poziţia sa de luptă.

Patruzeci şi trei de răsculaţi, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheaţi în baricada cea mare, cu capul la înălţimea meterezului, cu ţevile puştilor şi carabinelor sprijinite de pietrele de pavaj, ca de crenelurile unei cetăţi, atenţi, tăcuţi, gata să tragă. Şase dintre ei, comandaţi de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului.*

Mai trecură cîteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsuraţi, numeroşi, greoi se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întâi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri şi întreruperi, cu o stăruinţă liniştită şi ameninţătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului din *Don Juan* de Mo'liere, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptînd laolaltă ideea unei mulţimi şi a unui strigoi. Credeai că ,auzi mărşăluind cumplita statuie prefăcută în legiune. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulţimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subţiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele reţele de

scînteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa cînd adormi Ie urmăreşti pe sub pleoapele închise, în prima ceafă a somnului. Erau baionetele şi ţevile armelor sub lumina şovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca şi cum şi de o parte şi de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă, din fundul întunericului, un glas, cu atît mai sinistru cu cît nu vedeai pe nimeni şi-ţi părea că însuşi întunericul vorbeşte, se auzi :

— Cine-i ?

în acelaşi timp, armele zăngăniră ameninţător. Enjoiras răspunse mîn-dru :

— Revoluţia franceză !

— Foc ! răsună glasul.

Un fulger înroşi faţadele locuinţelor, ca şi cum uşa unui cuptor s-ar fi deschis şi s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roşu căzu. Descărcătura fusese atît de năprasnică, încît retezase prăjina drapelului, cu alte cuvinte, chiar capătul oiştii omnibusului. Gloanţele care ricoşaseră de pe ciu-bucurile caselor pătrunseră în baricade şi răniră cîţiva oameni.

Impresia pricinuită de aceaistă primă salvă îngheţase pe toţi oamenii. Atacul era brutal şi pusese pe gînduri pînă şi pe cei mai curajoşi. Era vădit că aveau de-a face cu cel puţin un regiment întreg.

— Camarazi ! strigă Courfeyrae. Să nu irosim pulbe
rea. Să nu răspundem decît atunci cînd vor intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate — spuse Enjoiras — să ri
dicăm steagul !

Şi ridică drapelul care căzuse la picioarele sale. Din depărtare se auzea ciocănitul vergelelor în ţevile armelor. Soldaţii guvernului îşi încărcau puştile din nou. Enjoiras întrebă iar :

— Cine are curajul ? Cine înfige -din nou steagul pe
baricadă ?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă acum, tocmai în clipa cînd armele erau îndreptate asupra ei, însemna

moarte sigură. Omul cel mai viteaz şovăie să se osîn-dească singur.

Enjolras, el însuşi, se înfiora. Apoi repetă :

— Nu se prezintă nimeni ?

.V II

DRAPELUL: ACTUL DOI

De la sosirea la *Corint* şi în timpul cît se construia baricada, nimeni nu se mai gândise la moş Mabeuf, deşi acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în circiumă şi se aşezase după tejghea. Acolo căzuse pradă unei adevărate prăbuşiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea şi nu mai auzea nimic. De cîteva ori, Courfeyrac şi ceilalţi îi dăduseră de ştire că se apropie primejdia şi-l îndemnaseră să se retragă. Dar el rămăsese nepăsător. Cînd nu i se vorbea, buzele sale se mişcau ca şi cum răspundeau cuiva, dar de îndată ce i se vorbea de-a dreptul, ele rămîneau nemişcate, iar privirea i se aţintea în gol, moartă, fără expresie. Cu ctteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziţie din care n-a mai ieşit: pumnii sprijiniţi pe genunchi şi capul puţin înclinat înainte, ca şi cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gîndul lui nu părea să fie la baricadă. Cînd fiecare îşi luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decît Javert, legat de stîlp, un insurgent cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, şi el, Mabeuf. In clipa atacului, cînd se auzise detunătura, zgu-duitura fizică îl zdruncinase şi, ca deşteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala şi pe cînd Enjolras îşi repeta chemarea : „Nimeni nu se prezintă ?" bătrînul se ivi în pragul cîrciumii.

Prezenţa lui îi cutremură pe cei de faţă. Se ridică un strigăt:

— E votantul ! E convenţionalul ! E reprezentantul poporului !

El, pesemne, nu auzea.

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiţii, cu o tainică teamă, se dădeau deoparte din faţa lui, îi smulse drapelul din mînă. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, batrînul acesta de optzeci de ani, cu capul tremurînd, cu mersul sigur, începu a urca încet scara de pavele ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălţător, încît toţi cei din jurul lui strigară : „Descoperiti-vă !" Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimîn.tător : părul Iui alb, fata zbîrcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de creţuri, ochii adînciţi în orbile, gura deschisă, parcă de uimire, braţele lui slabe ridicînd drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însîngerată a torţei : părea că vezi spectrul marii revoluţii de la '93 ieşind din pămînt, cu steagul teroarei în mînă.

Cînd ajunse sus, pe ultima treaptă, cînd această cumplită fantomă se înălţă, clătinîndu-se, pe maldărul de dă-rîmături, în fata celor o mie două sute de puşti din umbră, în fata însăşi a morţii, ca şi cînd el ar fi fost mai tare decît *ea,* întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfăţişare supranaturală şi măreaţă.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

In mijlocul acestei tăceri, batrînul flutură drapelul roşu şi strigă :

— Trăiască revoluţia ! Trăiască republica ! Fraterni
tate ! egalitate ! şi moartea !

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul unui preot cînd spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliţie, care făcea somaţiile legale la celălalt capăt al străzii.

Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase : „Cine-i ?" strigă :

— înapoi 1

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminaţi de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată :

— Trăiască republica !

— Foc! zise vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie \ se abătu asupra baricadei.

Bătrînul căzu în genunchi, apoi se ridică, scăpă drapelul din mînă şi căzu înapoi, pe spate, pe caldarîm, ca o scîndură, întins cu braţele în cruce.

Sîngele i se scurse în şuvoaie. Faţa lui bătrînă, palidă şi tristă părea că priveşte la cer.

Cuprinşi de una din acele emoţii care sînt mai presus de om şi îl fac să uite chiar să se şi apere, insurgenţii se apropiară şi ei de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăştia ! spuse

Enjolras.

Courfeyrac se plecă la urechea lui.

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entu
ziasmul, dar omul ăsta nu era de loc un regicid. L-am
cunoscut. Se numea moş Mabeuf. Nu ştiu ce avea azi. Dar
era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui!

— Cap de prostănac şi inimă de Brutus, răspunse En
jolras. Apoi ridică vocea : Cetăţeni! Acesta e exemplul
pe care bătrînii îl dau celor tineri. Noi şovăiam, a venit
el ! Noi dam înapoi, el a ieşit înainte ! Iată învăţătura pe
care o dau cei ce tremură de bătrîneţe celor care tremură
de frică. Bătrînul acesta e mare în faţa patriei. El a avut
o viaţă lungă şi o moarte strălucită. Acum să adăpostim
cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrînul acesta
mort, ca şi cum ar apăra viaţa tatălui său, şi prezenţa
sa în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit.

Un murmur de încuviinţare, posomorit şi hotărît, urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mîini capul bătrînului şi, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcîndu-i braţele şi umblînd cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă, ca şi cînd s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de faţă găurile ei însîngerate şi spuse :

— Iată acum drapelul nostru 1

' încărcătură de alice, schije şl bucăţi de fier, băgată pe gura tunului, pentru tragere directă.

III

GAVROCHE AR FI FĂCUT MAI BINE SA PRLMEASCA CARABINA LUI ENJOLRAS

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup. Şase oameni făcură o targa din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceştia, cu totul absorbiţi de pioasa lor faptă, nu se mai gîndeau la primejdia în care se aflau.

Gînd trecură cu cadavrul pe lingă Javert, rămas nepăsător ca pînă acum, Enjolras zise spionului :

—• Acum îţi vine rîndul şi ţie.

In timpul acesta, micului Gavroche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămăsese de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată :

— Băgaţi de seamă !

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră cu toţii în goană din circiumă. Era prea tîrziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rînduri strînse baionete ce scînteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalţi la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalţi prin deschizătură, împingînd înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, cînd fluviul se ridică la nivelul digului şi cînd apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintîi soldat din gardă care intra şi, punîndu-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură ; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trîntise la pămînt pe Courfeyrac, care striga : „Ajutor !" Cel mai înalt dintre toţi, un fel de 'uriaş, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în braţele lui mici puşca enormă a lui Javert, ochi hotărît în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în xîs şi ridică baioneta asupra copilului.

înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, puşca scăpă din mîinile soldatului ; un glonţ îl lovise drept în frunte şi el căzu pe spate. Un al doilea glonţ îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, şi-l fcrînti la pămînt.

II trăsese Marius chiar în clipa cînd intrase în baricadă.

IV

BUTOIUL CU PULBERE

Marius, ascuns încă în cotul străzii Mondetour, fusese de faţă la începuturile luptei, nehotărît şi înfiorat. Totuşi, nu se putuse împotrivi multă vreme acestei ispite misterioase şi atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. In fa'a primejdiei ce se apropia, în faţa morţii domnului Mabeuf, această taină întunecată, în faţa lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigînd : „Ajutor !", în faţa acestui copil ameninţat, în faţa prietenilor săi, care trebuiau ajutaţi sau răzbunaţi, nu mai stătuse pe gînduri şi se aruncase în luptă cu pistoalele în mîini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împuşcăturilor, la strigătul soldaţilor răniţi, asediatorii se aruncaseră pe întărituTă, pe al cărei vîrf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulţi la număr, soldaţi din garda municipală, soldaţi de infanterie, soldaţi din garda naţională din împrejurimi, toţi cu puştile în mîini. Stăpîneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei, ca şi cînd ar fi stat în cumpănă, temîndu-se de vreo cursă. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torţei nu lumina decît baionetele, căciulile şi partea de sus a feţelor neliniştite şi întărîtate.

Marius nu mai avea arme, îşi aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lingă uşă, butoiaşul cu pulbere.

Pe cînd se întorcea pe jumătate, uitîndu-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. In clipa în care acesta se pregătea

să tragă, o mînă se lipi de capătul ţevii şi o astupă. Cineva se repezise : era tînărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonţul porni, străpunse mîna, şi poaite şi pe lucrător, căci el căzu, dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăraiei, mai degrabă întrezărite decît văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întâmplase. Totuşi el văzuse, nelămurit, ţeava de puşcă îndreptată spre el şi mîna care o astupase şi auzise împuşcătura.

Dar în clipe ca acelea tot ce vezi şovăie, tremură şi se face nevăzut şi nu te opreşti la nimic. Te simţi împins spre tot mai mult haos şi totul e învăluit în neguri.

Răsculaţii, surprinşi, dar nu înspăimîntaţi, se regrupaseră. Enjolras strigase : „Staţi, nu trageţi la întîm-plare I" într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alţii. Cei mai mulţi se urcaseră la fereastra primului etaj şi la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărîţi, cu Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire şi Combeferre, se lipiseră semeţi, cu spatele, de casele din fund şi, fără nici o adăpostire, făceau faţă rîndurilor de soldaţi şi de oameni din gardă care încununau baricada.

Toate acestea se îndepliniseră fără grabă, cu acea gravitate ciudată şi ameninţătoare de dinainte de luptă.

Din amîndouă părţile se luau la ochi, ou puştile aproape piept la piept ; erau atît de aproape unii de alţii, încît şi-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. Cînd ajunseră la clipa în care scînteia e gata să scapere, un ofiţer cu apărătoare de oţel la gît şi cu epoleţi maxi îşi întinse sabia şi spuse :

— Jos armele !

— Foc ! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în acelaşi timp şi totul se învălui în fum.

Fum acru şi înnăbuşitor, în care se tîrau cu gemete slabe şi surde muribunzi şi răniţi.

Cînd fumul se risipi, se văzură de amîndouă părţile combatanţii cu şirurile rărite, dar pe acelaşi loc, încăr-cîndu-şi în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga :

— Fugiţi, sau arunc baricada în aer !

Cu 'toţii se întoarseră spre partea de unde venea vocea.

Marius intrase în sala de jos, luase de acolo butoiaşul cu pulbere, apoi, folosindu-se de fum şi de un fel de ceaţă întunecată ce umplea baricada, se strecurase de-a lungul ei pînă la grămada aceea de pavele în care era înfiptă torta. O smulse de acolo, puse în locul ei butoiaşul cu pulbere, împinse teancul de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită ; toate acestea Marius le săvîrşise cît ai clipi din ochi ; iar acum, toată lumea, ostaşi din garda naţională, din cea municipală, ofiţeri, soldaţi, grămădiţi la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniţi la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torţa în mînă, cu faţa semeaţă, luminată de o hotărîre neînduplecată, înclina flacăra torţei spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi striga cuvintele înspăimîntătoare :

— Fugiţi, sau arunc baricada în aer !

Chipul lui Marius pe baricadă, după aceea al bătrînu-lui octogenar, era viziunea tinerei revoluţii, după apariţia celei de altădată.

— Arunci în aer baricada — ziise un sergent — şi pe
tine cu ea !

Marius -răspunse :

— Şi pe mine cu ea!

Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.

Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, pără-sindu-şi morţii şi răniţii, se retraseră, unii peste ^alţii şi-n dezordine, spre capătul străzii, şi acolo se pierdură din nou în întuneric. Fugiră pînă la unul. Baricada era liberată.

SFIRŞITUL VERSURILOR LUI JEAN PROUVAIRE

Cu toţii se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gîtul lui. — Iată-te !

— Ce noroc! exclamă Combeferre.
— Ai venit la vreme ! făcu Bossuet.
— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.
— Fără dumneavoastră aş fi **păţit-o**! **adăugă Ga-**vroche.
Marius întrebă :
— Unde e şeful ?
— Tu eşti şeful, spuse Enjolras.

Toată ziua capul lui Marius fusese un cuptor, acum era un vîrtej. Vîrtejul acesta din el i se părea că e ceva din afară care îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viaţă. Cele două luni atît de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfîrşeau în această prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada aceasta, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul că ajunsese şef de insurgenţi, toate acestea i se păreau un vis urît. Trebuia să facă o sforţare pentru a-şi aminti că tot ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puţin pentru a putea şti că nimic nu e mai gata să ţi se întîmple decît ceea ce ţi se pare cu neputinţă şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de faţă la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înţelegi.

In ceaţa asta care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert, care, legat la stîlp, în timpul atacului nici nu clipise din ochi şi care se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu maiestatea unui judecător. Marius nici nu-l văzu.

Intre timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Ii auzeai umblînd şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri înainte de a năvăli din nou asupra acestei redute de necucerit. Răzvrătiţii puseseră santinele, şi cîţiva dintre ei, studenţi în medicină, se apucaseră să-i panseze pe răniţi.

Aruncaseră afară din cu-ciumă toate mesele, păstrînd numai două : una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea moş Mabeuf ; le folosiseră la baricadă şi le înlo-cuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele

fură întinşi răniţii. Cît despre cele trei sărmane creaturi care locuiau la *Corint,* nimeni nu ştia ce se întîmplase cu ele. Pînă la sfîrşit le găsiră, totuşi, ascunse în pivniţă.

O emoţie cumplită sfîşie inimile tuturor şi întunecă bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre insurgenţi lipsea. Şi cine ? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji : Jean Prouvaire. II căutară printre răniţi, nu era. II cău-tară printre morţi, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras :

— Au pus mîna pe prietenul nostru. Dar noi am pus
mîna pe agentul lor. Ţii să moară acest spion ?

— Da — răspunse Enjolras — dar ţin mai mult să-l
scap cu viaţă pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrecea în sala de jos, lîngă stîlpul lui Javert.

— Ei bine — reluă Combeferre — îmi pun batista în
vîrful bastonului şi mă duc, în solie, să le ofer pe omul
lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă ! îl făcu atent Enjolras, punîndu-i mîna pe
braţ.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înţeles. Se auzi o voce bărbătească strigînd :

— Trăiască Franţa ! Trăiască viitorul !

Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.

Sclipi un fulger şi se auzi o detunătură.

Se făcu din nou tăcere.

— L-au ucis ! strigă Combeferre.

Enjolras îl privi pe Javert şi-i spuse :

— Prietenii tăi te-au împuşcat în clipa asta.

VI

AGONIA MORŢII DUPĂ AGONIA VIEŢII

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din faţă şi că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă poziţiile, fie că se tem de

trupe ascunse la pîndă, fie că nu se încumetă să se bage pe străzi întortocheate. Toată atenţia răzvrătiţilor *se* îndreptă spre baricada cea mare, care, fireşte, era punctul cel mereu ameninţat şi unde, fără greş, trebuia să re-înceapă lupta. Marius, cu toate acestea, se gîndi şi la baricada cea mică şi se duse acolo. Era pustie şi păzită doar de lampionul ca.re se clătina între pietrele caldarî-mului. De altfel, în ulicioara Mondetour, ca şi la răspîn-tiile de la Petite-Truanderie şi Cygne domnea cea mai adîncă linişte.

Tocmai cînd Marius, după ce-şi făcuse inspecţia, se pregătea să plece, îşi auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.

— Domnule Marius !

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Numai că glasul acesta nu mai era decît o suflare.

Privi în jurul său şi nu văzu pe nimeni.

Marius crezu că se înşelase şi că era numai o părere născocită de mintea lui printre realităţile nemaipomenite ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius ! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede : se uită şi nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se aplecă şi văzu că în întuneric o formă omenească se tîra spre el. Se tîra pe caldarîm şi îi vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluşi o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale şi ceva ce semăna cu o baltă de sînge.

Marius întrezări o faţă palidă care se ridica spre el şi care îi spuse :

— Nu mă recunoaşteţi ?

— Nu.

— Eponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr **acea** copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbăteşti.

— Cum ai ajuns aici ? Ce faci acolo ?

— Mor, îi spuse ea.

Sînt cuvinte şi întâmplări care trezesc pe cei copleşiţi. Marius strigă ca tresărind din somn :

— Eşti rănită ! Stai puţin, o să te duc în sală. O să te panseze. E grav ? Cum să te iau ca să nu-ţi fac rău ? Unde te doare ? Ajutor ! Doamne, dumnezeule ! Dar ce căutai aici ?

Şi încercă să-şi treacă braţul sub ea ca s-o ridice. Ridicînd-o, îi atinse mîna. Ea dădu un strigăt slab.

— Te-a durut ? întrebă Marius.

— Puţin.

— Da>r nu ţi-am atins decît mîna.

Ea îşi ridică mîna spre ochii lui, şi **Marius văzu în** mijlocul palmei o gaură neagră.

— Dar ce ai la mînă ? spuse el.

— E străpunsă.

— Străpunsă ?

— Da.

— De ce ?

— De un glonţ.

— Cum ?

— Aţi văzut o puşcă îndreptîndu-se **spre dumnea voastră ?** ,. '

— Da, şi o mînă care i-a astupat ţeava. /

— A mea era.

Marius se cutremură.

— Ce nebunie ! Biata copilă ! Dar cu atît mai bine. Dacă nu-i decît asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe un pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonţ în palmă.

Ea şopti :

— Glonţul a trecut prin palmă, dar mi-a ieşit prin spate. Degeaba mă luaţi de aci. O să vă spun cum mă puteţi pansa mai bine ca un doctor. Aşezaţi-vă lîngă mine, pe piatra asta.

El îi dădu ascultare ; ea îşi puse capul pe genunchii lui Marius şi, fără să-l privească, zise :

— O, ce bine ! Ce bine mă simt ! Uite ! Nu mă mai
doare !

Tăcu o clipă, apoi îşi întoarse anevoie faţa şi se uită la Marius.

— Ştiţi ceva, domnule Marius ? Cînd intraţi în grădina
aceea, asta mă cam făcea să sufăr, era o prostie, de
vreme ce tot eu vă arătasem casa şi apoi, la urma urmei,
trebuia să-mi spun că un tînăr ca dumneavoastră...

Tăcu o clipă şi, trecând peste şirul întunecat al gîn-durilor care, fără îndoială, se desfăşurau în mintea ei, reluă cu un surîs sfîşietor :

— Vă par urîtă, nu-i
aşa ?

Apoi urmă :

— Vă daţi seama, sînteţi pierdut! Nimeni n-are să
mai iasă acum din baricadă. Eu v-am adus aici, iată !
O să muriţi. Nu-mi pare rău. Şi totuşi, cînd am văzut că
vă lua la ochi, am pus mîna pe gura ţevii. Ce caraghios !
Dar voiam să mor înaintea dumneavoastră. Cînd m-a
lovit glonţul, m-arn tîrît pînă aici, nu m-au văzut, nu
m-au ridicat. Vă aşteptam şi-mi spuneam : „Nu mai vine
odată ?" Oh, dacă aţi şti ! îmi muşcam buza. Mă durea
aşa de tare... Acum mi-e bine. Vă aduceţi aminte de ziua
cînd am intrat în camera dumneavoastră şi cînd m-am
privit în oglinda dumneavoastră ? Şi de ziua cînd v-am
întîlnit pe bulevard lîngă spălătorese ? Cum cîntau păsă
relele ! Nu e mult de-atunci. Mi-aţi dat cinci franci. Eu
v-am spus : „N-am nevoie de banii dumneavoastră". V-aţi
ridicat, cel puţin, banii de pe jos ? Nu sînteţi bogat. Nu
m-am gîndit să vă spun să-i ridicaţi de pe jos. Era o zi
cu soare, nu era frig. Vă amintiţi, domnule Marius ? Oh,
sînt fericită ! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav şi sfîşietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, îşi apăsă mîna străpunsă pe piept, unde era o altă gaura din care ţîşnea din cînd în cînd un val de sînge, cum ţîşneşte vinul dintr-o vană deschisă.

Marius se uita la această fiinţă nenorocită cu o compătimire adîncă.

— Oh — reluă ea deodată — iar începe ! Mă înnăbuş !
îşi apucă bluza şi şi-o muşcă şi picioarele i se întin
deau ţepene pe pavaj.

In clipa aceasta, glasul de cocoşel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-şi încărca puşca şi cînta vesel cîntecul aşa de popular pe-atunci :

„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim ! hai să fugim I hai să fugim 1"

Eponine îşi săltă capul şi ascultă ; apoi şopti :

— El e ! Şi întorcîndu-se spre Marius : Fratele meu
e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale ? întrebă Marius, care se gîndea
cu toată amărăciunea şi durerea inimii sale la obligaţiile
faţă de Thenardier, pe care tatăl său i le lăsase moşte
nire. Cine e fratele dumitale ?

— Băiatul.

— Cel care cîntă ?

— Da.

Marius făcu o mişcare.

— Oh ! Nu plecaţi ! se rugă ea. Acum n-o să mai ţină
mult.

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab şi întretăiat de sughiţuri. Din cînd în cînd era întrerupt de un horcăit. îşi apropia cît putea mai mult faţa de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată :

— Ascultaţi. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar
o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese
să o pun la poştă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la
dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtaţi pică, în cu-
rînd, cînd o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa ?
Poftim scrisoarea !

Apucă, cu înfrigurare, mîna lui Marius cu mîna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mîna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius simţi acolo, în adevăr, o hîrtie.

— Luaţi-o ! spuse ea.
V
Marius luă scrisoarea.
:-
Ea făcu un semn de satisfacţie şi mulţumire.
— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiţi-mi... ,
Şi se opri. .
— Ce ? întrebă Marius.
— Făgăduiţi-mi ! ■
— Iţi făgăduiesc !
— Făgăduiţi-mi să mă sărutaţi pe frunte cînd voi fi moartă. O să simt.
îşi lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius şi pleoapele i se închiseră. El crezu că bietul ei suflet o părăsise. Eponine zăcea nemişcată. Deodată, tn clipa cînd Marius o credea adormită pentru vecie, ea deschise încet ochii în care se oglindea adîncul întunecat al morţii şi spuse cu un glas a cărui blîndeţe părea că vine din altă lume :
•— ţ>i-apoi, vedeţi, domnule Marius, cred că eram şi puţin îndrăgostită de dumneavoastră.
Mai încercă o dată să surîdă şi îşi dădu sufletul.

Vil

GAVROCHE PROFUND CALCULATOR AL DISTANŢELOR

Marius îşi ţinu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învineţită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare faţă de Cosette. Era un rămas bun îngîndurat şi blînd. faţă de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luînd scrisoarea pe care i-o dăduse Eponine. Presimţise aici o întîmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o citească. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gîn-dei să desfacă hîrtia. O aşeză pe Eponine din nou uşor pe pămînt şi se depărta. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în faţa acestui trup neînsufleţit. Se apropie de o luminare din sala de jos. Era un bileţel în-

doit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna :

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy, la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16."

Desfăcu pecetea şi citi :

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaideclt. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Arme, nr. 7. Peste opt zile vom fi la Londra. Cosette. 4 iunie."

Atît de nevinovată era dragostea aceasta, încît Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.

Cele întîmplate pot fi spuse în cîteva cuvinte. Eponine făcuse totul. După seara de 3 iunie, ea îşi pusese în gînd două lucruri : să zădărnicească urzelile tatălui său şi ale bandiţilor asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrenţele de pe ea cu primul derbedeu întîl-nit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeieşte în timp ce Eponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean, pe Champs-de-Mars, sfatul şi îndemnul : „Mută-te". Jean Valjean se întorsese în adevăr acasă şi spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară şi ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme-Arme. Săp-tămîna viitoare vom fi la Londra." Cosette, doborîtă de această lovitură neaşteptată, îi scrisese în grabă cîteva rînduri lui Marius. Dar cum să trimită scrisoarea la poştă ? Ea nu ieşea niciodată singură şi Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranţă scrisoarea domnului Fauchelevent. In neliniştea aceasta, Cosette o zărise prin grilaj pe Eponine în haine bărbăteşti, care acum dădea tîrcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tînărul lucrător", îi dăduse cinci franci, spunîndu-i : „Du numaidecît scrisoarea aceasta la adresa ei". Eponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius, nu pentru a-i da scrisoarea, ci — lucru pe care orice inimă geloasă şi îndrăgostită l-ar înţelege — „numai aşa, de curiozitate". Acolo îl aşteptase pe Marius, sau cel puţin pe Courfeyrac, tot numai „aşa". Cînd Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade", un gînd

îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta şi să-l împingă în ea şi pe Marius. II urmase pe Courfeyrac, se încredinţase de locul unde se ridica baricada şi, încredinţată — deoarece Marius nu primise nici o înştiinţare, iar ea oprise scrisoarea — că la căderea nopţii el va veni la întîlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl aşteptase acolo pe Marius şi îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă.

Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius cînd n-o va mai găsi pe Cosette şi nu se înşela.

Aşa că se întoarse şi ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care tîrăsc în moartea lor fiinţa iubită şi care spun : „Nimeni nu-l va avea 1"

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. II iubea deci ! O clipă se gîndi că nu mai trebuia să moară. Apoi îşi spuse : „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, şi bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic." Visătorii ca Marius sînt supuşi acestor descurajări supreme, care duc la hotărîri deznădăjduite. Povara vieţii e neîndurătoare, moartea e mai uşoară.

Atunci se gîndi că îi mai rămîn două datorii de îndeplinit : s-o înştiinţeze pe Cosette despre moartea lui, **tri-**miţîndu-i un ultim bun rămas, şi să-l salveze de la prăbuşirea de neînlăturat care se pregătea pe acest biet copil, fratele Eponinei şi fiul lui Thenardier. Avea la el un carnet, acelaşi în care aşternuse atîtea gînduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie şi scrise cu creionul aceste cîteva rînduri:

„Căsătoria noastră era cu neputinţă. Am cerut bunicului meu încuviinţarea şi el a refuzat. Eu sînt sărac şi tu la fel. Am alergat acasă la tine şi nu te-am mai găsit. Ştii cuvîntul pe care fi-l dădusem. II ţin. Mor. Te iubesc. Cînd vei citi aceste rînduri, sufletul meu va fi lîngă tine şi-ţi va zîmbi."

Neavînd cu ce pecetlui această scrisoare, se mulţumi s-o îndoaie în patru şi puse pe ea această adresă :

„Domnişoarei Cosette Fauchelevent, la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Arme, nr. 7."

După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gînduri, îşi scoase din nou carnetul, îl deschise şi scrise cu acelaşi creion, pe prima pagină, aceste patru rînduri :

„Mă *numesc Marius Pontmercy. Duceţi-mi cadavrul acasă la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, nr. 6, în cartierul Marais."*

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu faţa lui veselă şi credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine ?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne, dumnezeule, fără dumneavoastră eram doar pierdut 1

— Vezi scrisoarea asta ?

— Da.

— Ia-o ! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit, începu să se scarpine pe după ureche) şi mîine dimineaţa o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette, la domnul Fauchelevent, strada rHomme-Arme, nr. 7.

Viteazul copil răspunse :

— Bine, dar în vremea asta vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decît în zorii zilei şi nu va fi cucerită decît cel mult mîine la amiază.

Asediatorii dădură în adevăr un nou răgaz baricadei.

Era la mijloc una din acele întreruperi care se întîmplă adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.

— Ei bine — făcu Gavroche — dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mîine dimineaţă ?

— Va fi prea tîrziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei mai putea ieşi. Du-te numaidecît!

Gavroche nu găsi nici un răspuns ; sta pe loc, ne-hotărît şi scărpinîndu-se trist după ureche. Deodată, cu una din mişcările lui zburătoare, luă scrisoarea.

— Bine ! spuse el.

Şi plecă alergînd prin ulicioara Moadetour.

Gavroche avusese deodată un gînd care îl şi hotărîse, dar pe care nu-l spusese, de teamă ca Marius să nu se împotrivească :

Iată gîndul acesta :

„Abia e miezul nopţii, strada l'Homme-Arme nu e departe, mă duc să duc scrisoarea chiar acum şi am să fiu înapoi la vreme."

CARTEA A CINCISPREZECEA

STRADA L'HOMME-ARME

I

6DGĂTOAREA TRĂDĂTOARE

Ce înseamnă zvîrcolirile unui oraş pe lîngă răzvrătirile unui suflet ? Omul este şi mai adînc decît poporul. în acea clipă chiar Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimântătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpăstii fără fund Şi tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Cîteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiinţa lui se învăluiseră dintr-o dată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, puteai spune : Cele două puteri stau faţă-n faţă. îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trîntă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt ? Cine va învinge ?

In ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoţit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Arme. O întîmplare neprevăzută îl aştepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de cînd trăiau unul lîngă altul, voinţa Cosettei şi voinţa lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă părere. De o parte a fost o opoziţie faţă de propunere, de cealaltă hotărîre nestrămutată. Sfatul neaşteptat: „Mu-tă-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase pînă într-atît încît îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette trebuise să se supună.

Amîndoi sosiseră în strada rHomme-Arme fără să-şi descleşteze dinţii şi fără să-şi spună un cuvînt, adînciţi fiecare în grijile sale propriii. Jean Valjean atît de ne-

liniştit, încît nu vedea tristeţea Cosettei. Cosette atît de tristă, încît nu vedea neliniştea lui Jean Valjean.

Jean Valjean adusese cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile lui de pînă atunci. El întrevedea că ar fi fost cu putinţă să nu se mai întoarcă în strada Plumet şi nu putea nici s-o lase pe Toussaint în urma lui, nici să-i dezvăluie taina sa. De altfel, o simţea credincioasă şi sigură. De la slugă la stăpîn trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca şi cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gîngăvind şi în graiul ei de ţărancă din Bar-neville : „Eu sînt la fel, la fel ; un lucru, fapta mea ; rămăşiţa nu-i munca mea". (Aşa sînt eu ; îmi fac treaba mea ; celelalte nu mă privesc.)

Cu prilejul acestei plecări din strada Plumet, care fusese aproape o fugă, Jean Valjean nu luase nimic altceva decît micul cufăraş parfumat, botezat de Cosette „nedespărţitul". Cuferele pline ar fi trebuit duse de hamali, şi hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la. poarta din strada Ba-bylone şi plecaseră.

Cu mare greutate căpătase Toussaint învoirea de a împacheta puţină rufărie, ceva haine şi cîteva lucruri de toaletă. Cosette nu-şi luase decît hîrtia de scris şi mapa cu hîrtie sugătoare.

Pentru a spori taina şi umbra acestei plecări, Jean Valjean făcuse în aşa fel încît să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decît în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să-şi scrie biletul către Marius. Cînd ajunseră în strada rHomme-Arme se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuinţa din strada rHomme-Arme era aşezată într-o curte din fund, la etajul al doilea, şi era alcătuită din două camere de culcare, dintr-o sufragerie şi dintr-o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruţă de scînduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată şi anticameră şi despărţea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuinţă.

Aşa e firea omului : se potoleşte aproape tot aşa de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada PHomme-Arme, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sînt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrîurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simţi că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, ulicioară atît de strimtă încît e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stîlpi de-a curmezişul, mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frămîntările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o sută de ani şi care tac ca nişte bătrîne ce sînt. In această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsufla uşurat. Cum ar mai putea fi găsit aici !

Prima lui grijă fu să-şi pună „nedespărţitul" lîngă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte ; putern adăuga : noaptea te linişteşte. A doua zi dimineaţa se deşteptă aproape vesel. Sufrageria hidoasă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atîrna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi cîteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Intr-unul din aceste pachete se zărea, printr-o ruptură a hîrtiei, uniforma de guard naţional a lui Jean Valjean.

Cît despre Cosette, ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decît seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo pînă colo, trebăluind prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea, Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara iui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mîncase cu poftă o aripă de pui, inseninîndu-se treptat. Stătea cu

coatele sprijinite de masă şi simţea cum liniştea pune tot mai mult stăpînire pe el.

In timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rînduri, glasul gîngav al lui Toussaint, care îi spunea : „Domnule, e zarvă mare, în Paris e răzmeriţă". Dar, adîncit în tot felul de gînduri care-l frămîntau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.

Se ridică şi începu să se plimbe de la fereastră la uşă şi de Ia uşă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

O dată cu liniştea, grija lui de căpetenie, Cosette îi răsărea din nou în minte. Nu doar că l-ar fi speriat această migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tînără, un nor trecător din care nu mai rămîne nimic într-o zi sau două ; dar se gîndea la viitor şi, ca de obicei, la acest viitor se gîndea cu duioşie. La urma urmei, nu vedea nici o piedică pentru ca viaţa lor fericită să-şi reia cursul. Sînt ceasuri cînd totul pare cu neputinţă, alteori totul pare uşor. Jean Vaijean era într-unui din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune şi contrast care este însuşi fondul naturii şi pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. în strada aceasta liniştită în care se adăpostise Jean Vaijean se desprindea de tot ceea ce îl neliniştise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atîta întuneric, începuse să zărească acum puţin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plu-met fără încurcături şi piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înţelept să părăsească ţara, chiar pentru cîteva luni, şi să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franţa, a fi în Anglia, ii era totuna, numai s-o aibă pe Cosette Iîngâ el. Cosette era ţara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gîndul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gîndul acesta, care altădată îi pricinuia zbucium şi nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conştiinţa durerilor lui trecute şi se afla într-o stare de optimism deplin. Cosette lîngă el i se părea a lui ; un efect de optică pe care toată lumea l-a încercat. El pregătea în gînd, cu tot felul de înlesniri posibile, plecarea în Anglia împreună cu Co-

sette şi, în depărtările visului, îşi vedea fericirea reclâ-dindu-se oriunde.

In timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea sa întîlni deodată ceva ciudat.

Zări în faţa lui, în oglinda înclinată care atîrna deasupra bufetului, şi citi limpede aceste patru rînduri :

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecît. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Arme, nr, 7. Peste opt zile vom ţi la Londra. Cosette. 4 iunie."

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în **faţa** oglinzii şi, stăpînită de neliniştea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-şi dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugătoare, pentru a le usca, cele patru rînduri scrise de dînsa şi încredinţate tînărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugătoare. Oglinda răsfrîngea rîndurile scrise.

Rezulta de aici ceea ce în geometrie se numeşte imagine simetrică ; astfel încît scrisul inversat pe sugătoare se răsfrîngea în oglindă îndreptat, înfăţişîndu-se în starea lui de la început; şi Jean Valjean avea în faţa ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu şi fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rînduri, dar nu-şi crezu ochilor. Era ca şi cînd ele ar fi apărut în lumina de fulger. O halucinaţie. Un lucru cu neputinţă. Nu se putea.

Puţin cîte puţin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei şi se trezi la realitate. Luă sugătoarea şi spuse : „Aceasta vine de aici". Cercetă cu înfrigurare cele patru rînduri întipărite pe ea ; răsturnarea literelor făcea din ele o rnîzgălitură ciudată şi el nu văzu acolo nici un înţeles. Atunci îşi spuse : „Dar asta nu înseamnă nimic, aici nu e scris nimic". Şi răsuflă adînc, cu o uşurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin ? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de **a** fi epuizat toate iluziile. Ţinea sugătoarea în mînă şi o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să rîdă de halucinaţia care îl păcălise. Deodată pri-

virea îi căzu din nou pe oglindă şi încă o dată avu aceeaşi vedenie. Cele patru rînduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. Ds astă dată nu ma'i era un miraj. Recidiva unei vedenii e o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. înţelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugătoarea din rnînă şi se prăbuşi în fotoliul de lîngă bufet, eu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. îşi spuse că era evident şi că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna, că acestea le scrisese Cosette cuiva. Atunci îşi auzi sufletul, sălbăticit din nou, scoţînd în umbră un răcnet. încercaţi să smulgeţi leului cîinele pe care îl are în cuşca sa !

Lucru ciudat şi trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei ; hazardul trădător o adusese lui Jean Valjean înainte de a o preda lui Marius.

Pînă în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborît de suferinţă. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nici o lovitură a nenorocului nu-l cruţase; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările şi cu toată desconsiderarea societăţii, pusese stăpînire şi se îndîrjise împotriva lui. Nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Indurase, ori de cîte ori trebuise, orice acte de violenţă, îşi jertfise drepturile Iui de om, cucerite prin luptă, îşi dăruise libertatea, îşi riscase viaţa, pierduse totul, suferise totul şi rămăsese dezinteresat şi stoic în aşa măsură, încît în unele clipe l-ai fi putut crede străin de el însuşi, ca un martir. Conştiinţa sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască faptul că acum slăbea.

Căci din toate chinurile la care fusese supus în mucenicia aceasta lungă la care îl osîndise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strîns într-un astfel de cleşte. încerca o tulburare tainică a tuturor simţirilor care dormeau în el. Simţi zvîcnirea fibrei necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, este pierderea fiinţei iubite!

Jean Valjean, bietul bătrîn, n-o iubea desigur pe Cosette altfel ca un tată ; dar, cum am arătat mai sus, în

golul vieţii **lui,** aceasta iubire părintească îmbrăţişase *ioaie* iubirile ; o iubea pe Cosette ca pe copilul sau, o iubea ca pe o mamă şi o iubea ca pe o soră. Şi cum **nu** avusese niciodată nici amantă, nici soţie, cum natura este **un** creditor care nu acceptă nici un protest, şi acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neştiut, fără prihană din pricina neprihănitei **Iul** orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc ; mai mult **un** instinct decît un sentiment, mai mult un farmec decît un instinct, nesimţit şi nevăzut, dar adevărat — iubirea propriu-zisă făcea şi ea parte din nemărginita şi duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat şi neatins de mîna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nici o căsătorie nu era cu putinţa între ei ; nici măcar aceea a sufletelor, şi totuşi e sigur că ursita îi însoţise. în afară de Cosette, adică în afară de UR copil, Jesn V'aljean nu cunoscuse în **lunga** sa viaţă nimic **din** ceea ce poate fi **iubit.** Patimile şi iubirile care se perindă una după alta **nu** izvodiseră în el acele nuanţe de verde care fac ape, verdele duios şi verdele sumbru de pe frunzele plantelor de Iarnă şi din sufletele bărbaţilor ce trec de cincizeci de ani.

Intr-un cuvînt, şi ani stăruit nu numai o dată asupra acestui lucru, toată această contopire **lăuntrică,** tot acest vălmăşag de simţiri a **cărui urmare** era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean **un** părinte pentru Cosette. Părinte neobişnuit, întruchipat din bunicul, din fratele şi **dîn** soţul care se contopeau în Jean V'aljean ; părinte cart? era şi mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era **lumina, căminul,** familia, patria şi raiul.

De aceea, cînd văzu că totul se **sfîrşise** cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că Ii scăpa din **ttfîini,** că **nu** mai era decît un nor, decît *un* talaz ; cînd avu în faţa ochilor adevărul acesta zdrobitor şi *de* netăgăduit, şi anume că **un** altul **e** alesul inimii ei, altul este dorinţa vieţii ei, cînd nu **mai** putu pune nimic la îndoială, îşi zise : „îşi **air©**

iubitul, eu nu-Sint decît tatăl ! Eu nu mai sînt pe lume !" Cînd nu mai putu să se îndoiască, cînd îşi spuse ; „Va pleca de la mine !", durerea pe care o **simţi** trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici.' Şi la ce ? Să nu fie nimic ! Atunci, după cum am spus-o, el avu din creştet pînă-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simţi, pînă şi în fiecare fir de păr, uriaşa trezire a egoismului şi toată fiinţa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sînt unele prăbuşiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura şi sfărîma unele temelii adînci, care sînt uneori omul însuşi. Durerea, cînd ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forţelor conştiinţei. Acestea sînt răspîntii primejdioase. Puţini dintre noi ies din ele asemenea lor înşişi şi neclintiţi faţă de datoria lor.

Cînd limita suferinţei e depăşită, virtutea cea mai statornică îşi pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugătoarea şi se convinse încă o dată ; rămase aplecat şi ca împietrit, cu privirea aţintită asupra celor patru rînduri ne-îndurătoare ; şi în el pogorî o negură atît de deasă, **incit** păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire, exagerarea visării, cu o linişte aparentă şi înspăimîntătoare, căci este de temut cînd liniştea omului ajunge la nemişcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască ; îşi aminti de temerile din vara trecută, risipite atît de uşuratic ; recunoscu prăpastia ; era aceeaşi, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe mar-gine, ci în adînc.

Lucru cumplit şi nemaiauzit ; căzuse în ea fără să-şi dea seama. Toată lumina vieţii lui pierise, pe cînd el credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înţelese îndată. Apropie anumite întîm-plări, anumite date, anumite îmbujorări şi anumite palori ale Cosettei şi îşi spuse ; „El e". Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-şi greşeşte niciodată ţinta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoştea numele, dar găsi îndată omul. Ii

apăru limpede, în fundul necruţătoarei evocări a amintirii, plimbăreţul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri uşoare, acel pierde-vară romanţios, nătărăul, mişelul acela, căci este o mişelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lîngă ele un tată care le iubeşte.

După ce se încredinţa că în miezul acestei situaţii era tînărul acela şi că totul venea de aici, el, Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atîta să-şi educe sufletul, omul care făcuse atîtea sforţări pentru a rezolva viaţa în general, toată mizeria şi toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuşi şi zări acolo un strigoi : Ura.

Durerile mari sînt istovitoare. Iţi taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibăresc simte că ceva îl părăseşte. In tinereţe ivirea lor e tristă, mai tîrziu e înspăimîntătoare. Vai ! Dacă atunci cînd sîngele e fierbinte, cînd părul e negru, cînd capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, cînd fuiorul soartei e încă aproape întreg, cînd inima, plină de o dragoste pătimaşă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, cînd ai înaintea ta răgazul ca să-ţi îndrepţi greşelile, cînd toate femeile te înconjoară, şi toate zîmbetele, şi tot viitorul, cînd toată zarea e deschisă şi puterea vieţii întreagă, dacă şi atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrinefe, cînd anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul acesta de amurg, cînd încep sa se zărească stelele mor-mîntului !

In timp ce sta dus pe gînduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică şi o întrebă :

— In ce parte e ? Ştii ?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decît:

— Poftim ?

Jean Valjean continuă :

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?

— Ah ! da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mişcare automatică, pornită fără ştire, pornită fără ştirea noastră din străfundul cel mai adînc al gîndurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de miş-

cari, fără îndoială, şi de care abia îşi dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se aşezase pe stîlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II

ŞTRENGARUL, DUŞMAN AL LUMINILOR

Cîtă vreme trecu astfel ? Care au fost fluxurile şi refluxurile acestei tragice meditaţii ?

îşi veni in fire ? Rămase aplecat sub povară ? Să fi fost atît de doborît încît era zdrobit de tot ? Se putea încă ridica şi găsi un punct de sprijin în conştiinţa lui ? Pesemne că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Cîţiva cetăţeni îngrijoraţi, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare îşi poartă grija în vremuri de restrişte. Lampagiu! de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul care era aşezat tocmai în fata porţii de la nr. 7 şi plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat că nu-i un om viu. Se afla acolo, aşezat pe piatra de la poartă, nemişcat, ca o arătare de ghea{ă. Deznădejdea te încremeneşte. Se auzea clopotul de alarmă şi zgomote nedesluşite ca de furtună. La zbuciumul clopotului şi la vuietul răscoalei se adăugă sunetul ornicului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul ; ceasul e dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean ; rămase nemişcat. Deodată, aproape în aceeaşi clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale ; o a doua urmă, mai înfiorătoare ; era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie, care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopţii, Jean Valjean tresări ; se ridică, întorcîndu-se înspre partea de unde venea zgomotul ; apoi

se prăbuşi din nou pe stîlp, îşi încrucişa braţele şi capul îi căzu iarăşi încet în piept. Şi din nou începu a tăinui cu sine însuşi. Deodată ridica ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi paşî. în apropiere şi, la **lumina** felinarului care străjuia partea străzii care dă la arhive, zări o fata galbenă, tînărâ şi plină de voioşie.

Era Gavroche, care tocmai ajunsese în strada l'Hornme-Arme.

Băieţelul privea pe sus şi părea să caute ceva. II vedea bine pe Jean Valjean, dar **nu-l** lua în seamă.

După ce se uita o vreme în sus, îşi îndreptă privirile cu atenţie în jos ; ridicîndu-se în vîrful picioarelor, începu să pipăie uşile şi ferestrele de jos ale caselor ; toate erau închise, încuiate şi ferecate. După ce cercetase cinci sau şase faţade baricadate astfel, ştrengarul dădu din umeri şi intră în vorbă cu sine însuşi cam în felul acesta : — Drace !

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean, care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar, nimănui, se simţi împins să vorbească numaidecît acestui copil.

— Puştiule — zise el — ce ai ?

— Am că rni-i foame, răspunse tăios Gavroche şi adăugă : Puşti eşti dumneata !

Jean Valjean **vîrî** mîna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de pe jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită ! Pe aici aveţi încă felinare ! Nu sînteţi în regulă, dragii mei 1 Asta se cheamă dezordine, fa să le spargem !

Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot aşa de mare, încît cîţiva cetăţeni, ghemuiţi după perdele în casa din faţă, strigară : ,,S-a întors '93 I"

Felinarul se clătină tare şi se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Aşa, uliţă bătrînă — făcu Gavroche — pune-{i scu
fia de noapte ! Şi întorcîndu-se spre Jean Valjean : Cum
îi ziceţi monumentului aceluia uriaş pe care-l aveţi colo,
la capătul străzii ? Astea-s arhivele, nu ? Coloanele alea
grosolane, dacă le-am mototoli niţel, ce mai baricadă am
face din ele f

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmanul de el — zise cu vocea pe jumătate, vor
bind pentru sine — îi e foame !

Şi îi puse în mînâ piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acestui gologan ; se uita la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite ; se bucurau de o mare faimă ; fu încîntat să vadă una de aproape şi exclamă :

— Ia să vedem lighioana ! Cîteva clipe se uită la ea
ca vrăjit, apoi, întorcîndu-se spre Jean Valjean, îi întinse
moneda şi îi spuse cu demnitate : Burghezule, prefer să
sparg felinare. Luaţi-vă lighioana înapoi .' Pe mine nu mă
cumpără nimeni. O fi avînd ea cinci gheare, dar pe mine
nu mă zgîrie.

— Ai mamă ? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse :

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine — spuse Jean Valjean — păstrează banul
pentru maică-ta.

Gavroche se simţi înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat ? spuse el. Nu mi-i daţi ca să nu mai
sparg felinarele ?

— Sparge tot ce vrei.

— Sîntefi un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse
piesa de cinci franci într-unui din buzunare. încrederea
lui crescînd, adăugă : Sînteţi de pe strada asta ?

— Da, de ce ?

— Aţi putea să-mi arătaţi unde e numărul şapte ?

— Ce ai cu numărul şapte ?

Aîcî copilul se opri, se temea că a spus prea mult, îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulţumi sâ răspundă :

— Aşa !

Un gînd trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului :

— Tu îmi aduci scrisoarea pe care o aştept ?

— Dumneavoastră ? zise Gavroche. Dumneavoastră nu sînteţi femeie.

— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i aşa ?

— Cosette... mormăi Gavroche. Da, cred că e numele asta caraghios.

— Ei bine — spuse Jean Valjean — eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o !

— Atunci trebuie să ştiţi şi că sînt trimis de la ba ricadă ?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche îşi vîrî mîna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hîrtie împăturită în patru. Apoi salută milităreşte.

— Onor la depeşă ! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace ! zise Jean Valjean.

Gavroche ţinea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiţi că e vorba de un bileţel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi respectăm femeile. Noi nu sîntem ca cei din lumea mare, unde domnişorii trimit cîte un răvaş puicuţelor.

— Dă-mi-o !

— într-adevăr, păreţi un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede !

— Poftiţi 1 Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi grăbiţi-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cută rică aşteaptă.

Gavroche fu îneîntat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă :

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul ?

— Ai face o boroboaţă din cele mai mari I strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetă{ene !

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi cînd ar fi făcut o gaură în el, cu iu{eala unui proiectil ; străduţa l'Homme-Arme fu din nou tăcută şi pustie ; cît ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse în ea ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste cîteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-o dată, pe burghezii mînioşi. Gavroche trecea prin strada Chaume.

III

IN VREME CE COSETTE ŞI TOUSSAINT DORM

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredinţa că, după cît se părea, Cosette şi Toussaint dormeau. Mîna îi tremura atît de tare, încît trebui să strice trei sau patru chibrituri pînă să scapere scînteia din bricheta *Fumade* ; ceea ce făcuse el era un fel de furt. In sfîrşit, aprinse luminarea, se aşeză cu coatele rezemate de masă, desfăcu hîrtia şi citi.

Cînd eşti foarte tulburat nu citeşti, chinuieşti hîrtia pe care o ţii în mînă, o sugrumi ca pe o victimă, o mototoleşti, îţi înfigi în ea unghiile mîniei sau bucuriei tale ; te repezi la sfîrşitul ei, sari la început; atenţia e cuprinsă de friguri, înţelege una peste alta cam despre ce e vorba,

prinde o parte şi tot restul se pierde. **In biletul** lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decît aceste cuvinte :

„...Mor. Cînd vei citi acestea, sufletul meu va fi lingă tine."

In fata acestor două rînduri, avu o clipă de ameţeală groaznică ; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, ameţit; avea în faţa ochilor lucrul acesta minunat, moartea fiinţei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Aşadar, se sfîrşise. Deznodămîntul sosea rnai repede decît ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Fiinţa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voinţă. Fără ca el, Jean Vaîjean, să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, „omul acesta" avea să moară. Poate că şi murise. Aici. înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineaţă ; de la cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece şi miezul nopţii nu a mai **fost** nimic ; baricada nu va mai fi atacată serios decît în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „acest om" e amestecat în războiul acesta, e pierdut ; e prins în angrenaj. Jean Valjean se credea mîntuit. O să fie deci iarăşi singur cu Cosette. Concurenta înceta ; viitorul începea din nou. N-avea decît să păstreze biletul în buzunarul său. Cosette nu va şti niciodată ce s-a **întîmplat** cu „acest om". „Ajunge să laşi lucrurile să se împlinească. Omul acesta nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire !"

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă.

Apoi coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valj-ean ieşea pe poartă, în uniformă completă de guard naţional şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurinţă prin vecini cu ce să-i completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o leduncă plină cu cartuşe. Se îndreptă spre Hale.

IV EXCESELE DE ZEL ALE LUI GAVROCHE

în timpul acesta, **lui** Gavroche i se întîmplase ceva neobişnuit.

După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada **Chaurrie,** Gavroche o luă pe strada Vieilles-**Haudriettes** şi, nevăzînd nici „ţipenie de om", găsi bun prilej ca să intoneze toate cîntecele pe care le ştia. Pasul lui, în ioc să se încetinească prin cîntec, se iuţea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimîntate aceste cuplete incendiare :

„Bîrfea pe-aleile umbroase O pasăre pe Atala C-ar fi plecat c-un rus, aşa.
O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

Spui vorbe, Pierrot, geloase, Fiindcă-alaltăieri Mila, In geam bătîndu-mi, mă striga. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

Stricatele sînt graţioase, Otrava lor ce mă-mbăta Va ameţi şi pe-Orfila. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

Vreau dragostele năzuroase.
Pe Agnes şi pe Pamela,
Pe Lise ce se aprinse-n ea, I
O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

Văzîndu-ţi haina de mătase, Tot sufletu-mi, o, Zeila,

în cutele ei se pierdea. O,
unde-s îeteîe frumoase, Lon
Ia.

Amorul cu mîini luminoase
Iţi pune flori In păr.
Lola, In locul lui m-aş
blestema. O, unde-s fetele
frumoase, Lon la.

Privea-n oglinda cea
lucioasă... Cînd o zări
inima mea. La Jeana se
duse şi ea. O, unde-s
fetele frumoase,
Lon Ia.

In serile misterioase Cu
stelele vorbeam aşa :
Priviţi şi voi la Stela mea.
O, unde-s fetele frumoase,
Lon la."

Gavroche cînta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcînd strîmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decît găurile unei rufe zdrenţuite în bătaia lUîiui vînt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, toate acestea nici n-au fost văzute, nioi nu se puteau vedea. Sînt şi astfel de bogăţii pierdute.

Deodată se opri.

— Să întrerupem romanţa, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră in fundătura unei porţi mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziţie, adică o fiinţă şi un lucru : lucrul era un cărucior de împins cu mîna, fiinţa era un auvergnat care dormea în el.

Braţele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghe-muia pe acest plan înclinat, şi picioarele îl atingeau pămîntul.

Gavroche, cu experienţa sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un beţiv.

Era vreun comisionar din colţ, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sînt de folos nopţile de vară, se gîndi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei."

Un gînd năstruşnic îi fulgeră prin minte :

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră I"

Auvergnatul sforăia.

Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică de picioare ; şi, după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul era în mîinile lui.

Gavroche, obişnuit să întîmpine în orice fel neprevăzutul, avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unui din buzunare şi scoase din el un petic de hîrtie şi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher, şi scrise :

„Republica franceză Primit căruciorul tău." Şi iscăli :

„Gavroche".

După asta, puse hîrtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amîndouă mîinile şi plecă spre Hale, îrnpingînd înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Lucrul era primejdios. La Imprimeria regală era un post de santinelă. Gavroche nu se gîndea la aceasta. Postul era ocupat de guarzii naţionali aduşi de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniştită şi capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cîntecul acela cîntat în gura mare erau prea mult pentru nişte străzi aşa de fricoase, care se culcă o dată cu asfinţitul şi care suflă în luminări aşa de devreme. De un ceas, ştrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculiţe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aştepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat ai căruciorului întrecu măsura aşteptării şi-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaştere.

— Acolo trebuie să fi e o ceată întreagă ! spuse el. Să
mergem cu băgare de searnă.

Era limpede că hidra anarhiei ieşise din ascunzătoarea ei şi-şi făcea de cap prin cartier.

Şi sergentul îndrăzni să iasă din post cu paşi înnăbuşiţi.

Deodată, Gavroche, împingînd căruciorul, în clipa cînd era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se gă^i faţă în faţă cu o uniformă, un chipiu, un parnpon şi o puşcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite — zise Gavroche — ea e ! Salut, ordine publică i

Mirările lui Gavroche erau scurte şi se lămureau
repede.

— Unde te duci, pungaşule ? strigă sergentul.

— Cetăţene — zise Gavroche — eu încă nu ţi-am zis
burghez. De ce mă insulţi ?

— Unde te duci, caraghiosule ?

— Domnule — reluă Gavroche — poate că ieri ai fost
un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineaţă.

— Te întreb unde te duci, derbedeule ?

Gavroche i-o întoarse :

— Ce drăguţ vorbeşti ! Drept să-tî spun, nu ti s-ar da
vîrsta pe care o ai. Ar trebui să-ţi vinzi părul cu o sută
de franci firul. Ai avea cinci sute de franci.

— Unde te duci ? Unde te duci ? Unde te duci, ban
ditule ?

Gavroche nu se lăsă intimidat:

— Ce vorbe urîte ! Prima oară cînd ti s-o da să sugi,
să te şteargă mai bine la gură !

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticăloşiile ?

— Domnule general — zise Gavroche — mă duc s£
caut doctorul pentru soţia mea, care e în durerile facerii.

— La arme ! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, ăsta e meşteşugul oamenilor tari ! **Dintr-o** ochire, Gavroche îşi

dădu seama de situaţie. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

In clipa cînd sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil şi aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie şi sergentul, lovit drept în pîntece, cădea pe spate în şanţ, în timp ce puşca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieşiră grămadă ; împuşcătura stîrni o salvă generală, la întîmplare, după care încărcară armele din nou şi începură iarăşi.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ţinu un sfert de oră şi sparse cîteva gemuleţe.

Intre timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cît îl ţineau picioarele, se opri la cinci-şase străzi de acolo şi se aşeză gîfîind pe stîlpul de la colţul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puţin, se întoarse înspre partea unde împuşcăturile continuau cu furie, îşi ridică mîna stingă la înălţimea nasului şi şi-o avîntă de trei ori înainte, pe cînd cu dreapta se lovea în ţeasta capului, mai sus de ceafă; gest atotcuprinzător în care ştrengărimea pariziană a concentrat ironia franceză, gest vădit prielnic, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară :

„Da — îşi zise el — eu pufnesc, mă strîmb de rîs, nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc, va trebui să fac un ocol. Numai de-aş ajunge la timp la baricadă !"

Şi o luă iarăşi la goană.

„Ei, unde rămăsesem ?" spuse el alergînd.

Şi începu din nou să-şi cînte cîntecul, pierzîndu-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cîntecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric :

„Mai rărnîn şi bastilii
hidoase, Dar rnîine tot
se va schimba In
ordinea de astăzi grea.
O, unde-s fetele
frumoase, Lon la.

Iţi plac popicele băţoase,
Dar lumea veche va cădea
Cînd va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

O, bun popor cu cîrji gheboase, Să spargem Luvru-n care, da, Monarhia se înzorzona. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.

Am rupt zăbrelele prea groase, Azi Carol cel al zecelea Se simte rău şi va zbura. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la."

Acţiunea postului n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit şi beţivul făcut prizonier. Cel dintîi fu vîrît în depozit şi cel de-al doilea fu, mai tîrziu, urmărit puţin, ca părtaş, de consiliul de război. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societăţii.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiţia cartierului Temple, e una din cele mai groaznice amintiri ale bătrî-nilor burghezi din Marais şi în memoria lor poartă numele : Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

RTEA A
CINCE

JEAN VALJEAN

CARTEA INTÎ1

RĂZBOIUL INTRE PATRU PEREŢI

1

INTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE ŞI SCILLA MAHALALEI TEMPLE »

Cele două baricade mai vrednice de ţinut minte, pe care un observator al bolilor sociale ar putea să le pomenească, nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste două baricade, amîndouă simboluri, sub două aspecte diferite, ale unei situaţii înfricoşătoare, ieşiră ca din pămînt în momentul răzmeriţei fatale din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.

Se întîmplă uneori ca, în ciuda principiilor, în ciuda libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, în ciuda chiar şi a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, din străfundurile descurajărilor, lipsurilor, febrelor, deznădejdilor, duhorilor, ignorantelor şi întunericului ce o bîntuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun ; ochlocraţia [2] se ridică împotriva demosului[3].

Asemenea zile sînt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că

---

[1] Scilla şi Caribda — stîncă şi vîrtej din strîmtoarea Messinei, între Italia şi Sicilia ; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici şi ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreşit victimă celeilalte ; de aici expresia ,,din Scilla în Caribda" (din lac în put).

[2] Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă : *ochlos* — gloată şi *cratos — putere).*

[3] Popor (în limba greacă).

în acest duel există şi o parte de sinucidere ; şi cuvinte care vor să fie de ocară, ca : derbedei, golănime, ocblo-craţie, gloată, mărturisesc, vai ! mai degrabă greşeala privilegiaţilor decît a dezmoşteniţilor.

In ce ne priveşte, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără suferinţă şi fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adînceşte faptele cărora ele le corespund, găseşte adesea, alături de mizerie, multă măreţie. Atena era o ochlocraţie ; Olanda a fost făurită de golănime ' ; mulţimea a salvat nu o dată Roma ; şi gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gînditor care să nu fi contemplat vreodată măreţiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfîntul Ieronim[2] se gîndea la golănimea asta şi la toţi aceşti bieţi oameni, la toţi vagabonzii şi nenorociţii din care s-au ridicat apostolii şi martirii, cînd rostea cuvintele pline de taină : *Fex urbis, lex orbis* [3].

Disperarea acestei mulţimi care suferă şi sîngerează, violenţele ei fără rost împotriva principiilor care-i sînt însăşi viaţa, căile sale de fapt împotriva legilor constituie loviturile de stat populare şi trebuie înnăbuşite. Omul cinstit pricepe acest lucru şi, tocmai din dragoste pentru mulţime, o combate. Dar cît de mult o iartă în timp ce-i ţine piept ! Cît de mult o slăveşte în timp ce i se împotriveşte 1 Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simţi ceva care-ţi tulbură convingerile şi aproape că te sfătuieşte să nu mergi mai departe ; stăruieşti însă, pentru că trebuie, dar conştiinţa

---

[1] Simplu joc de cuvinte care trimite Ia punctul de plecare al răscoalei Ţărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea, In 1566 un grup de nobili şi burghezi din Flandra şi Olanda s-au întrunit la Breda şi au hotărît să lupte pentru înlăturarea inchiziţiei spaniole. Puţin după aceea, o delegaţie s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora Iui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia îi tratā obraznic pe postnlanţl drept *gueux* (calici, golani). Răsculaţii adoptară această insulă ca o denumire cu care se mîndreau.

[3] Scriitor creştin din secelul al IV-Ie»,

• Drojdia cetăţii, legea lumii (în original în limba latină).

împăcată e tristă şi îndeplinirea datoriei se împleteşte cu o strîngere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit şi aproape cu neputinţă de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simţit sfînta nelinişte a muncii care-şi cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăşi republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848 ? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuşi. '

Cînd subiectul nu este pierdut din vedere, nu există digresiune. Aşadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenţia cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepţionale, despre care am pomenit şi care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple ; niciodată nu le vor uita cei în faţa cărora s-au înălţat aceste două înspăimîntătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era monstruoasă ; înaltă de trei caturi şi lată de şapte sute de picioare[2]. închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în mahala, adică trei străzi ; brăzdată de şanţuri, de tăieturi, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uri.işă, susţinută de movile de pămînt, care erau şi ele bastioane, cu capete care ieşeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două promontorii ale caselor din mahala, ea apărea ca o ridicătură ciclopică [3] în fundul faimoasei pieţe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simţi

---

[1] Această caracterizare a revoluţiei maselor muncitoreşti pariziene din iunie 1848 dovedeşte că Victor Hugo nu i-a înţeles cîtuşi de pu{in sensul social ; de fapt, proletariatul a luat atunci armele Impofrlva burgheziei.

[2] Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.324S m.

[8] Care, prin proporţiile ei, pare a fi opera unor ciclopi ; aceştia erau, după legenda mitologică, nişte uriaşi.

nesfîrşita suferinţă, agonia mahalalei, ajunsă in acel ultim ceas in care deznădejdea vrea să se schimbe în catastrofă. Din ce era făcută baricada ? Din prăbuşirea a trei case cu şase etaje, dărîmate anume, pretindeau unii. Din minunea săvîrşită de toate mîinile, spuneau alţii. Avea înfăţişarea jalnică a tuturor construcţiilor urii : era o ruină. Ai fi putut întreba : cine a clădit aşa ceva ? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine : cine a distrus asta ? Clocotul improvizase. Iată ! Poarta asta ! grilajul ăsta ! streaşină asta ! pervazul ăsta ! plita asta sfărîmată ! oala asta hîrbuită ! Daţi tot! Azvîrliţi tot! împingeţi, rostogoliţi, săpaţi, dărîmaţi, răsturnaţi, surpaţi tot! Se însoţeau aici pavajul, piatra de construcţie, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpăţînile de varză, cîrpele şi blestemele. Era ceva măreţ şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adîncul. Masa lîngă atom ; pereţi smulşi şi străchini sparte ; toate cioburile îşi dădeau mîna, ameninţătoare ; Sisif îşi aruncase acolo stînca', iar Iov[2], hîrbul. Intr-un cuvînt: înfiorător ! Era acropola golanilor. Po-vîrnişul era răscolit din pricina unor căruţe răsturnate ; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această faţadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă la vîrful grămezii, ca şi cum arhitecţii acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimîntător o notă ştrengărească, îşi întindea oiştea fără hamuri spre nu ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion[3] a tuturor revoluţiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste

[1] Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o
stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stînca lui Sisif simboli
zează o muncă grea şi neproductivă.

[2] Personaj biblic menţionat de Vechiul Testament : un bogătaş arab,
bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca
să-I încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

[3] Ossa şi Pelion, munţi în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii, răscu-
lîndu-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expre
sia e folosită cînd e vorba de greutăţi şi sforţări inutile.

21 ianuarie, vandemiar peste preria 1', 1848 peste 1830. Piaţa merita osteneala şi baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul de pe care dispăruse Bastilia. Dacă oceanul şi-ar face diguri, aşa şi le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val ? Mulţimea. Ai fi crezut că e un vuiet **împietrit,** sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriaşe şi întunecate ale progresului violent, ca şi cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniş ? o bacanală ? o fortăreaţă ? Parcă ar fi construit-o un vîrtej, în goană. In această redută era ceva de cloacă, şi în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmăşag disperat, grinzi de acoperişuri, frînturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărîmături cu geamurile neatinse, aşteptând tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, şi mii de lucruri mizere, gunoaie pe care le azvîrle şi un cerşetor, care au în ele ceva de furie şi de neant. Ai fi spus că sînt zdrenţele unui popor, zdrenţe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, şi că mahalaua Saint-Antoine şi le-ar fi aruncat acolo, la porţile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriaşă şi ar fi făcut baricadă din propria ei mizerie. Blocuri ca nişte buturugi, lanţuri smulse, pari cu colţare ca nişte spînzurători, roţi orizontale ieşind din dărîmături adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; de acolo ieşea tot ce poate să arunce un război civil în capul societăţii ; mu era o luptă, ci un paroxism ; carabinele care apărau această redută, printre care cîteva espingole[2],

---

[1] Date importante, cotituri în mersul revoluţiei din Firanta; în 17S9 a izbucnit revoluţia ; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pre gătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792 ; la 9 termidor grupul reacţionar al Conventiunii a smuls puterea din mîinile lui Robespierre ; vandemiar şi prerial sînt încercări de răsturnare a Conventiunii teimi- doriene, care pregătea directoratul (1795—1799) — una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calen darului republican ; directoratul a fost desfiinţat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

[2] Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

aruncau cioburi de faianţă, oscioare, nasturi de haină, pînă şi rotile de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase datorită aramei. Baricada aceasta era smintită ; uneori, cînd arunca o provocare armatei, forfotea şi bubuia ; arunca pînă la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte ; o încorona o grămadă de capete arzătoare ; o umplea un furnicar ; avea o creastă spinoasă de puşti, săbii, ciomege, securi, suliţe şi baionete ; un uriaş drapel roşu flutura cu plesnet în vînt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plînsete de femei şi hohotele de rîs întunecate ale flămînzilor. Era nemăsurată şi vie ; şi, ca din spinarea unui animal electrizat, ieşeau din ea vîlvătăi de fulger. Duhul revoluţiei acoperea cu norii lui creştetul baricadei, pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui dumnezeu ; o măreţie ciudată se desprindea din acest uriaş coş cu moloz. Era un maldăr de gunoi şi totodată era Siniaiul.

Aşa cum am arătat mai sus, ea ataca în numele revoluţiei, dar ce ? Revoluţia. Ea, baricada -asta, întîmplarea, dezordinea, tulburarea, neînţelegerea, necunoscutul, avea în faţa ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, naţiunea, republica ; era *Carmagnola*' care sfida *Marseieza.*

Sfidare nesăbuită, dar eroică, deoarece mahalaua asta veche e un erou.

Mahalaua şi reduta ei se ajutau una pe alta. Mahalaua se rezema pe redută, reduta se proptea pe mahala. Uriaşa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de care se sfârî-mase strategia generalilor Africii[2]. Văgăunile, ridicătu-rile, umflăturile, cocoaşele ei se strîmbau, ca să spunem

---

[1] Cîntec revoluţionar din 1792, care evoca desfiinţarea monarhiei.
Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară dectt *Marseieza*
lui Rouget de l'lsle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau
dispreţ faţă de *Marseieza,* devenită imn al monarhiei burgheze.

[2] Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înnăbuşi
In sînge insurecţia muncitorească din iunie 1848 se făcuseră cunoscuţi
în expediţiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac
fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un
înalt comandament.

aşa, şi rînjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în ea, se scufundau, se pierdeau ; ghiulelele nu izbuteau să treacă decît prin găuri ; la ce bun să tragi cu tunul în haos ? Şi regimentele, obişnuite cu cele mai fioroase privelişti ale războiului, căutau cu ochi neliniştiţi la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreţ şi uriaşă cît un munte.

La un isfert de leghe de acolo, în colţul străzii Temple, care iese în bulevard aproape de Château-d'Eau, dacă scoteai capul mai cu îndrăzneală dincolo de colţul vitrinei magazinului Dallemagne, zăreai în depărtare, dincolo de canal, pe strada pe care urca panta Belleville [1], în vîrf de tot, un zid ciudat, pînă la etajul al doilea al faţadelor, un fel de trăsură de unire între casele din dreapta şi cele din stânga, ca şi cum strada şi-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre de caldarîm. Era drept, corect, rece, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Ii lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, asta nu-i tulbura ţeapănă arhitectură. Ii ghiceai grosimea după înălţime. Cornişa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafaţa lui cenuşie deschizături aproape nevăzute, ca nişte fire negre de aţă. Aceste deschizături erau despărţite unele de altele prin spaţii egale. Strada era pustie cît vedeai eu ochii. Toate ferestrele şi toate porţile erau închise. Iar în fund se ridica acest spectacol care înfunda strada ; zid nemişcat şi liniştit ; nu vedeai acolo pe nimeni, *nu* auzeai venind de acolo nimic ; nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această privelişte cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

[1] Temple, Château-d'Eau, Belleville — puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sînt situate în est, în cartiere muncitoreşti.

Dar cum ajungeai în locul acela şi o zăreai, oricît ai fi fost de îndrăzneţ, era cu neputinţă să nu rămîi pe gîn-duri în faţa acestei apariţii misterioase. Era ceva ajustat, îmbucat, bine prins, reotiliniu, simetric şi funebru. O împletire de ştiinţă şi beznă. Simţeai că stăpînul acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea şi vorbeai în şoaptă.

Din cînd în cînd, dacă cineva — vreun soldat, vreun ofiţer sau vreun reprezentant al poporului — îndrăznea să treacă pe acel.drum singuratic, se auzea un fluierat ascuţit şi slab, şi trecătorul cădea rănit ori mort, sau, dacă scăpa teafăr, vedeai un glonţ, alteori un proiectil biscaian * înfundîndu-se într-un oblon tras, între două pietre de construcţie, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei îşi făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de ţeava de fontă, astupate la un capăt cu cîlţi şi cu lut. Nu risipeau zadarnic praful de puşcă. Mai toate proiectilele îşi atingeau ţinta. Ici-colo eîteva cadavre, şi pe stradă bălţi de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace şi încolo pe stradă. Vara îşi vedea de treabă.

In împrejurimi gangurile caselor erau înţesate de răniţi.

Te simţeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai şi simţeai că toată lungimea străzii servea drept ţintă.

îngrămădiţi îndărătul povîrnişului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldaţii coloanei de atac observau, gravi şi reculeşi, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare, de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în susul curbei podului, avîrad grijă să nu li se zărească chipiele.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada şi se înfiora. ,,Ce bine-i clădită I" spunea el unui deputat. „Nici o piatră nu iese mai în afară decît alta. Parcă e de porţelan." In acel moment, un glonţ îi sfărîmă decoraţia de pe piept, şi el căzu.

---

[1] Glonţ de calibru mare, tras de o puşcă de meterez sau de un tun.

— Laşii! spuneau unii. Să se arate odată ! Să-i vedem ! nu îndrăznesc ! Se ascund ! Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. In cea de-a patra se procedă ca la Zaacea şi la Constantine'[1], se străpunseră casele, oamenii se suiră pe acoperişuri, şi baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de laşi nu se gîndi să fugă ; fură ucişi cu toţii, afară de şeful lor, Barthelemy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcaşul tunetelor; baricada Temple era însăşi tăcerea. Diferenţa între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară ; cealaltă, o mască.

Admiţînd că răscoala uriaşă şi întunecată din iunie a fost alcătuită din mînie şi din ceva neînţeles, simţeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni, şi anume de Cournet şi de Bairthelemy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine, Barthelemy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la faţă, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneaţă, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi înfricoşătoare. Activ, energic, mînios, furtunos, el era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofiţer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că ieşea din ocean şi că venea din furtună ; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu o divinitate, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthelemy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băieţandru întunecat, care, pălmuit o dată de un gardian, îl pîndise, îl aşteptase şi-l omorîse. Astfel, la şaptespre-

[1] Localităţi din Algeria, apărate cu îndîrjire de arabi în rezistenţa lor faţă de coloniştii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

zece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.

Mai tîrziu, printr-o ciudăţenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthelemy îl ucise pe Cour-net. Fu un duel tragic. După puţin timp, prins în angrenajul uneia dintre acele misterioase aventuri în care se amesteca şi patima, catastrofe în care justiţia franceză găseşte circumstanţe atenuante, iar cea engleză nu vede decît moartea, Barthelemy fu spânzurat. Mohorîta orîn-duire socială e construită în aşa fel înot, datorită unui deznodămînt material şi mulţumită întunecării morale, acest nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligenţă sigură, poate chiar o inteligenţă mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franţa şi să sfîrşească cu spânzură-toarea în Anglia.

In orice împrejurare, Barthelemy nu arbora decît un singur drapel : drapelul negru.

II

CE POŢI FACE INTR-0 PRĂPASTIE, DACA NU SA STAI DE VORBA?

In educaţia subterană a răscoalei, şaisprezece ani contează, şi iunie 1848 ştie mai multe deoît iunie 1832. Tot aşa, baricada din strada Chanvrerie, deşi nu era decît o schiţă, un embrion faţă de cele două baricade-coloşi, despre oare am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.

Răsculaţii, sub priveghérea lui Enjolras, pentru că Marius nu se mai ocupa de nimic, se folosiseră de întunericul nopţii. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălţaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipţi în pavajul străzii, păreau lănci de pază. Tot felul de sfărîmături, adăugate şi aduse din toate părţile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută, în chip iscusit, în zid pe dinăuntru şi în desiş ţepos pe din afară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, iusese şi ea refăcută.

Văzuseră şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese prefăcută în ambulanţă, pansarea răniţilor fusese isprăvită, pulberea de puşcă risipită pe jos şi pe mese fusese adunată, gloanţele fuseseră topite, se fabricaseră cartuşe, se făcură scame, se împărţiseră armele căzute pradă, se curăţise interiorul redutei, se strînseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morţii fuseseră puşi grămadă, pe strada Mondetour, care era încă în mâinile lor. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morţi erau patru inşi din garda naţională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuil'ly folosi aceste două ore pentru a săpa o inscripţie pe zidul din faţa cîrciumii :

TRĂIASCĂ POPOARELE I

Aceste două cuvinte, săpate cu un cui în piatră, se mai puteau citi în 1848 pe acel zid.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopţii ca să se facă nevăzute, ceea ce îi făcea pe răsculaţi să respire mai în voie.

Ele găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o ca.să învecinată.

Cea mai mare parte din răniţi puteau şi încă voiau să lupte. Pe un culcuş făcut dintr-o saltea şi două grămezi de paie, în bucătăria ambulanţei, se aflau atunci cinci oameni grav răniţi, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansaţi mai întîi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, şi Javert, legat de stîlp.

■— Asta e sala morţilor, spuse Enjolras.

Aşa cum stăteau înăuntrul acestei săli abia luminate în fund de tot de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiştea omnibusului, deşi trunchiată de împuşcături, era încă în picioare, şi-ai fi putut agăţa de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spunea, atârnă de prăjină haina găurită şi însângerată a bătrânului ucis.

Nu mai era chip să mănânce. N-aveau nici pâine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de şaisprezece ceasuri de cînd erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cârciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei.* Trebuiră să primească foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, cînd în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculaţii care cereau pîine, le strigă tuturor : „De ce ? E ora trei. La patru vom fi morţi cu toţii !"

Pentru că mu mai puteau să mănânce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul şi drămui rachiul.

Găsiseră într-o pivniţă vreo cincisprezece sticle pline, astupate ermetic. Enjolras şi Combeferre le cercetară. Pe cînd urca, Combeferre spuse : „E din vechile rezerve ale lui moş Hucheloup, care a fost mai întâi băcan". „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Bine că Grantaire doarme. Dacă ar fi în picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două." In ciuda murmurelor, Enjolras nu dădu voie să se atingă nimeni de cele cincisprezece sticle şi, pentru ca nimeni să nu cuteze, ca să fie oarecum sfinţite, le puse sub masa pe care zăcea moş Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai erau treizeci şi şapte.

începea să mijească de ziuă. Stinseră torţa şi o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă şi semăna, în acea nelămurită sipaimă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mişcau încoace şi încolo, ca nişte umbre negre. Deasupra acestui înfricoşător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schiţau vinete; sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanţă fermecătoare, care e poate alb, poate albastru.

Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiş un reflex roz. La ferestruica celui de-al treilea cat, vîntul dimineţii flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sînt încîntat că am stins torţa, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Torţa asta zbuciumată de vînt mă sîcîia. Iţi făcea impresia că-i e frică. Lumina torţelor seamănă cu înţelepciunea laşilor : luminează prost pentru că tremură.

Zorii trezeau spiritele, aşa cum trezeau din somn păsările ; toţi stăteau de vorbă.

Joly, văzînd o pisică ce se tot învârtea de-a lungul unui jgheab, scoase de aici latura filozofică.

— Ce e aia o pisică ? strigă el. Un corectiv. După ce ■ l-a făcut pe şoarece, bunul dumnezeu a apus : „Uite, am făcut o prostie". Şi a făcuta pe pisică. Pisica este erata şoarecelui. Şoarecele şi apoi pisica sînt şpaltul revăzut şi corectat al creaţiunii.

Combeferre, înconjurat de studenţi şi de muncitori, vorbea despre morţi, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf şi chiar de Gabuc, şi de aspra tristeţe a lui Enjol-ras. Spunea :

— Harmodius şi Ari'stogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toţi au avut, după acţiune', o clipă de spaimă. Inima noastră e atît de sensibilă şi viaţa omenească e atît de misterioasă, încît, chiar într-o crimă civică, chiar în cazul unei crime liberatoare, dacă aşa ceva există, remuşcarea de a fi lovit un om întrece bucuria de a fi servit specia umană.

Şi iată meandrele vorbelor schimbate o clipă mai tîr-ziu, cînd versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiec-

---

[1] „Acţiunile" lor sînt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra Iui Harmodius şi Aristogiton, Brutus, Cromwell şi Charlotte Corday, vezi explicaţiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercînd apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacţionar Kotzebue, agent al Sfintei Alianţe. Fapta lui, evocată de Puşkin în poemul *Pumnalul,* a fost socotită ca un avertisment dat reac(iunii monarho-feudale de Qupă căderea lui Napoleon t.

tul, şi Combeferre compara între ei pe traducătorii *Georgicelor,* pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, arătînd pasajele traduse de Malfilâtre, mai ales minunata moarte a lui Cezar ; şi prin acest cuvînt, Cezar, conversaţia se întoarse la Brutus.

— Cezar — spunea Combeferre — a căzut pe drept
cuvînt. Cicero a fost aspru cu Cezar, şi a avut dreptate.
O astfel de asprime nu este o diatribă[1]. Gînd Zoii îl
insultă pe Homer, cînd Maevius îl insultă pe Vergiliu,
cînd Vise îl insultă pe Moliere, cînd Pope îl insultă pe
Shakespeare, cînd Freron [2] <îl insultă pe Voltaire, se ma
nifestă vechea lege a invidiei şi a urii ; geniile atrag in
jurii, oamenii mari simt mai mult sau mai puţin huiduiţi.
Dar Zoii şi Cicero nu sînt acelaşi lucru. Cicero este un
făuritor de dreptate prin gândire, aşa cum Brutus este un
făuritor de dreptate prin :spadă. Eu o înfierez pe cea din
urmă, adică spada ; antichitatea însă o îngăduia. Cezar,
care a violat Rubiconul şi a împărţit, ca şi cum ,ar fi venit
de la el, demnităţile care veneau de la popor, Cezar, care
nu se ridica în picioare la intrarea senatului, făcea, aşa
cum spune Eutropiu, lucruri regeşti şi aproape tiranice,
regia ac pene tyrannica. A fost un om mare ; cu atît mai
rău, sau cu atît mai bine ; lecţia e mai înaltă. Cele două
zeci şi trei de răni ale lui mă mişcă mai puţin decît
scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de
senatori ; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cît ocara e
mai mare, cu atît simţi mai mult divinitatea.

Bossuet, care îi domina pe vorbitori din vîrful unei grămezi de pietre, **strigă,** cu carabina în mînă :

— O, Cydathenaeum ! O, Myrrhinus ! O, Probailinthus !
O, haruri ale Aeantidei ! [3] Ah ! cine mă va face să ros
tesc versurile lui Homer, ca un grec din Latirium sau din
Edapteon * ?

---

[1] Pamflet violent,

[3] Zoii, Maevius, Vise, Pepe, Fre>on — critici răuvoitori, veninoşi, care au atacat opere şi autori de seamă.

[3] Forme latine ale numelor unor localităţi situate în diferite puncte
ale Aticii.

[4] Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale
preţioase.

III

LUMINA ŞI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaştere. Ieşise prin strada Mondetour, furişînidu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculaţii erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte mai că-i făcea să dispreţuiască de mai înalinte atacul din zorn de zi. II aşteptau zîmbind. Nu se îndoiau de izbînda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, fără îndoială că aveau să le vină ajutoare. Se bizuiau pe asta. Cu uşurinţa profetică şi biruitoare, care e una din forţele luptătorului francez, ei împărţeau ziua, care începea în trei faze sigure : la şase dimineaţa un regiment „care a fost lucrat" va da înapoi ; la amiază, răscoala întregului Paris ; la asfinţitul soarelui, revoluţia.

Se auzea clopotuil de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun ; dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, aceea a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranţele acestea treceau de la un grup la altul într-un fel de murmur vesel şi ameninţător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorita lui preumblare vulturească în întunecimea din afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu braţele încrucişate, cu o mînă la gură. Apoi, proaspăt şi îmbujorat în lumina crescîndă a dimineţii, le spuse :

— Toată armata Parisului luptă. O treime din această armată apasă asupra baricadei în care vă aflaţi. Pe deasupra mai e şi garda naţională. Am văzut chipiele celui de-al cincilea regiment de linie şi steguleţele legiunii a şasea. Intr-o oră veţi fi atacaţi. In ce priveşte poporul, a clocotit ieri ; dar în dimineaţa asta nu se clinteşte ! Nu-i nimic de aşteptat, nimic de nădăjduit. Nici o mahala şi nici un regiment. Sînteţi părăsiţi !

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor şi avură acelaşi efect pe care îl are prima picătură a fur-

tunii asupra roiului. Amuţiră cu toţii. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta [i]fu scurtă.

Din fundul grupelor întunecate un glas strigă luii Enjolras :

— Fie ! Să ridicăm baricada la o înălţime de douăzeci de picioare şi să rămînem aici. Cetăţeni, să murim aki cu toţii ! Să arătăm că, atunci cînd poporul îi părăseşte pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul !

Cuvintele acestea desprindeau gîndul tuturor din norul greu al mîhnirilor individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a ştiut niciodată numele celui care a vorbit astfel : era un muncitor, neştiut, necunoscut, uitat, un trecător erou ; un mare anonim amestecat totdeauna în crizele omeneşti, în genezele sociale, şi care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotărî tor» după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul şi pe dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărâre nestrămutată era atît de mult în atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculaţii scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat la proces : „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna ! Să ne lăsăm ucişi pînă la unul!"

După cum se vede, cele două baricade, deşi erau izolate în spaţiu, comunicau între ele.

IV

CINCI MAI PUŢIN, UNUL MAI MULT

După ce acel necunoscut, oare hotărîse „să moară acolo cu toţii", sfîrşise de vorbit şi exprimase ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulţumit şi înspăimîntător, cu un înţeles funebru şj cu un accent de biruinţă :

— Trăiască moartea f Rămînem aici" cu toţii
t
— De ce toţi ? spuse Enjolras.
— Toţi! toţi!
Enjolras vorbi din
nou :
— Poziţia e bună, baricada e frumoasă.
Ajung treizeci
de oameni. De ce să jertfim patruzeci ?
Ei îi răspunseră :
— Pentru că nici unul n-o să vrea să plece.
— Cetăţeni — strigă Enjolras, şi vocea
lui vibra
aproape mînioasă — republica nu e atît de
bogată în
oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria
uşoară e o
risipă. Dacă datoria le cere unora să plece,
să-şi îndepli
nească această datorie ca pe oricare alta.
Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricît de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.
Şef pînă în vîrful unghiilor, văzînd că ceilalţi murmură, el stărui. începu iar cu autoritate :
— Cei cărora le e frică să rămînem numai
treizeci s-o
spună !
Murmurele se înteţiră.
— De altfel •— observă o voce dintr-un grup
— e uşor
să vorbeşti de plecare. Baricada e
încercuită.
■— Dar nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Monrîe'-tour e liberă, şi prin strada Precheurs poţi ajunge în piaţa Innocents.
— Şi acolo — urmă o altă voce din grup —
te înhaţă.
O să nimereşti drept într-un post de pază al
liniei sau al
suburbiei. O să-l vadă trecînd pe unul cu
bluză şi şapcă.
Mă, de unde vii tu ? Nu cumva de la baricadă
? Şi-o să
se uite la imîinile tale. Miroşi a praf de puşcă ?
împuşcat!
Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combe-ferre, şi amîndioi intrară în sala cea scundă.
Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile şi chipiele.
— Cu uniforma asta — spuse Enjolras ■— te-
amesteci
în rînduri şi soapi. Oricum, uite, pentru
patru oameni.

Şi aruncă pe pământul jupuit de pavaj cele patru uniforme.
Stoicul auditoriu nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul : — Haideţi ! spuse el. Trebuie să vă fie puţin milă. Ştiţi voi despre ce e vorba aici ? E vorba de femei. Iată ! Există femei, da sau nu ? Copii, da sau nu ? Mame care împing leagănele cu piciorul şi oare au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu ? Cine dintre noi n-a văzut niciodată pieptul unei femei care alăptează, acela sâ ridice mîna. Aşa ! Vreţi să vă lăsaţi ucişi, asta vreau şi eu, eu, care vă vorbesc, numai că .nu vreau să simt în jurul meu stafiile femeilor i'rîngîndu-şi mâinile. Vreţi să muriţi, fie, dar nu-i faceţi şi pe alţii să moară ! Sinucideri ca aceasta care se va săvîrşi aici sînt sublime, dar sinuciderea e limitată, nu vrea să fie extinsă, şi, de îndată ce se întinde şi la cei din jurul vostru, sinuciderea devine asasinat. Gîndiţi-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ia ascultaţi ! Acum câteva minute Enjolras mi-a spus că a văzut în colţul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptând. Era ;poate mama unuia dintre voi. Ei bine, acesta să plece, să se grăbească să se ducă şi să-i spună maică-si : „Iată-mă, mamă !" Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm şi fără el. Gînd îi susţii cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici. Asta ar însemna să-ţi părăseşti familia. Şi cei care au fete, care au surori ! Vă gândiţi voi ? Lăsaţi să vă ucidă ! iată-va morţi ! Foarte bine, şi mîine ? Fete tinere care n-au ce mînca — e ceva îngrozitor ! Un bărbat mai cerşeşte, o femeie mai vinde ceva. Vai ! aceste făpturi încântătoare, atît de mlădioase, atît de blînde, cu bonete de Hori, care cântă, flecă-resc, umplu casa cu nevinovăţie, aceste făpturi care sînt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăţia fecioarelor de pe pămînt, Jeanne, Lise, sau Mimi, făpturi îneîntătoare, cinstite, care sînt binecuvîntarea şi mîndria voastră, vai, dumnezeule, lor să le fie foame ! Ce vreţi să vă mai spun ? Există un

negoţ ide carne omenească şi n-o să Ie împiedicaţi să se vîndă, cu mîinile voastre de umbre, tremurătoare. Gîndi-ţi-vă la stradă, Ia trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin faţa cărora femeile trec încoace şi încolo, decoltate şi întinate. Şi ele au fost odată neprihănite. Cei care au surorii să se gîndească la ele. Mizeria, prostituţia, sergenţii de stradă, Saint-Lazare[1], iată în ce au să cadă fetele acestea gingaşe îşi frumoase, fragile minuni de sfială, de bunăvoinţă şi de frumuseţe, mai proaspete de-cît liliacul de mai. Vai ! v-aţi lăsat ucişi ! Vai ! nu mai sînteţi ! Foarte bine ; aţi vrut să scăpaţi poporul de regalitate şi v-aţi dat fetele pe mîna poliţiei. Prieteni, luaţi seama, fie-vă milă ! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndeşte la ele ! Ne bizuim pe faptul că nu li s-a dat educaţia noastră, a bărbaţilor, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică ; Ie veţi împiedica voi, oare, diseară, să meargă la morgă şi să vă recunoască cadavrele ? Ce naiba, cei ce iau familie trebuie să fie oameni de înţeles, să ne strîngă mîna, să plece şi să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Ştiu bine că-ţi trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu oît e mai greu, cu atît meritul e mai mare. Voi ce spuneţi ? Am o puşcă, sânt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămîn ! Ce-o li >o fi, spuneţi voi la repezeală. Prieteni, există un mâine. Mîine voi nu veţi mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Şi cîte suferinţe ! Uite, un copilaş frumos, sănătos, cu obrăjorii ca nişte mere, care gîngureşte, ţipă, trăncăneşte, rîde, pe care, cînd îl săruţi, îl simţi fraged, ei bine, ştiţi voi ce se întîmplă cu el cînd îl părăsiţi ? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atît de înăltuţ. Taică-său murise. Nişte oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. II vedeai ducîndu-se lingă soba cu un coş de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilaşul desprindea cu degeţelele **lui** cîte puţin pământ dintr-ăsta şi-l rnînca. Avea răsuflarea răguşită, faţa vînătă, picioarele moi şi burta mare. Nu

[1] închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

spunea nimic. Dacă-i vorbeai, nu-ţi răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sînt printre voi **taţi,** taţi a căror fericire e să se plimbe duminica ţinînd în mina lor puternică mînuţa copilului lor, să-şi închipuie fiecare dintre ei că copilaşul acela e al lor. Ţîncul ăsta, săracul, mi-aduc aminte, ;parcă-I văd and l-au pus în pielea *goală* pe masa de anatomie, avea coastele ieşite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinţi avea cenuşă. Haide, să ne întrebăm cugetele şi să ne sfătuim cu inima noastră ! Statisticile constată că mortalitatea copiilor părăsiţi este de cincizeci şi cinci la sută. Repet, e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de ţînci. Cine vă vorbeşte despre voi ? Se ştie tune cine sînteţi ; se ştie bine că sunteţi cu toţii viteji, pentru dumnezeu ! Se ştie bine că sufletele voastre sînt .pline de bucuria şi de mîn-dria de a vă da viaţa pentru marea noastră cauză ; se ştie bine că vă simţiţi aleşi pentru o moarte folositoare şi măreaţă, şi că fiecare dintre voi vrea partea lui de glo-rie. Foarte bine. Numai că nu sînteţi singuri pe lumea asta. Mai sînt şi alţii la care trebuie să ne gîndim. Nu trebuie să fim egoişti !

Toţi îşi plecară capetele îngînduraţi.

Ciudate sînt contradicţiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime ! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. îşi aducea aminte de mamele celorlalţi şi o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist",

Marius, fiărnînd, zbuciumat, desprins, rând ,pe rînd, de orice speranţă, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, sătul de emoţii puternice şi simţind că se apropie sfîrşitul, se adîncise din ce iîn ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede întotdeauna ora fatală, acceptată de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia, asupra lui, sirnptomele în creştere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută şi clasată de ştiinţa, şi care este pentru suferinţă ceea ce. este voluptatea pentru plăcere. Dez-nădejdea îşi are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius.

Lua parte la tot ce se petrecea ca un privitor ; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate ; desluşea întregul, dar nu-şi dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace şi încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Ii iauzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuşi, scena aceasta îl mişcă. Era într-însa o emoţie care-l străpunse şi îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd, să moară, şi nu voia să se gîndeasecă la altceva ; dar, în starea asta ide întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci cînd te pierzi pe tine însuţi, nimic nu te opreşte să scapi pe un altul.

Ridică vocea :

— Enjokas şi Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile ! Mă alătur lor, şi itrebuie să ne gră bim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rînduri !

Nimeni nu se clinti.

— Bărbaţii însuraţi şi oapii de familie afară din rîn duri ! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Dacă Enjolras era şeful baricadei, Marius era cel care o salvase.

— Vă ordon ! strigă Enjolras.

— Vă rog, spuse Marius.

Atunci, zguduiţi de vorbele lui Combeferre, răscoliţi de ordinul Iui Enjolras, mişcaţi -de rugămintea lui Marius, eroii aceia începură să se denunţe unii pe alţii : „Aşa e ! spunea unul mai tînăr, altuia mai copt. Eşti tată de familie. Du-te !" „Ba mai degrabă tu — îi răspunse celălalt — ai două surori pe care le întreţii." Şi începu o luptă nemaipomenită. Se întreceau care pe care să nu se lase daţi afară din mormînt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Intr-un sfert de oră va fi prea tîrziu.

— Cetăţeni — urmă Enjolras — aici e republică şi domneşte votul universal. Arătaţi-i voi .pe aceia care tre buie să plece.

II ascultară. După cîteva minute, cinci inşi, arătaţi de toţi ceilalţi, ieşeau din rînduri.

— S;înt cinci ! strigă Marius.

Nu erau deoît patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Trebuie ca unul dintre noi să rămînă.

Se întreceau acum care să rămînă şi care să găsească motive pentru ca ceilalţi să plece. Cearta generoasă începu din nou : „Tu ai o nevastă care te iubeşte". „Tu ai o mamă bătrînă." „Tu nu mai ai părinţi, dar ce-au să se facă cei trei frăţiori ai tăi ?" „Tu eşti tatăl a cinci copii." „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme."

Aceste mari baricade revoluţionare erau locul de întîl-nire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alţii.

— Hai, repede ! repeta Courfeyraic.

Unii îi strigară, din rânduri, lui Marius :

— Numeşte-l dumneata pe cel care trebuie să rămînă !

— Da, spuseră cei cinci. Alege ! Te ascultăm !

Marius nu credea să mai poată avea emoţii. Cu toate acestea, la gîndul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morţii, tot sîngele îi năvăli spre inimă. Dacă ar fi fost cu putinţă, ar fi pălit şi mai tare.

înainta spre cei cinci care-i zîmbeau, îşi fiecare, cu ochii plini de aicea licărire care în străfundurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi strigau :

— Eu ! eu ! eu!

Şi Marius numără prosteşte ; erau mereu cinci ! Apoi privirea i se lăsă un jos, spre cele patru uniforme.

In clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauche-levent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că se informase, fie din instinct, fie din întîmplare,

H

sosea prin ulicioara Mondetour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional, trecuse cu uşurinţă.

Paza pusă <de răsculaţi pe strada Mondetour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. II lăsase să o ia pe stradă, spunîndu-şi : Poate că e o întărire, sau, în cel mai rău caz, un prizonier. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se distragă de la datorie şi de la postul său de observaţie.

In clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l observase nimeni, deoarece toate privirile erau aţintite asupra celor cinci ialeşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scosese hainele şi le aruncă ipeste grămada celorlalte.

Emoţia fu de nedesoris.

— Cine e omul acesta ? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalţi, răspunse Com-
beferre.

Marius adăugă cu o voce gravă :

— II cunosc.

Această garanţie le ajungea
tuturor. Enjolras se întoarse spre
Jean Vailjean.

— Bine-ai venit, cetăţene ! Şi adăugă : Ştii că mergem
la moarte.

Fără să răspundă, Jean Valjean 11 ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

CE SE VEDE DIN VIRFUL BARICADEI

Situaţia tuturor în acest ceas fatal şi în acest loc fără scăpare culmina în melancolia supremă a lui Enjolras.

Enjokias avea într-însul plenitudinea revoluţiei ; totuşi îi lipsea ceva, atît oît absolutului poate să-i lipsească ceva. Avea prea mult din Saint-Just şi nu destul din Anacharsis, Cloots ; totuşi, în societatea *Prietenii A.B.C.-u*-lui spiritul său suferise o oarecare influenţă a ideilor lui Combeferre; de cîtva timp părăsea încetul cu încetul

forma strînsă a dogmei şi se lăsa dus de vederile largi ale progresului ; ajunse să accepte, ca pe o evoluţie definitivă şi măreaţă, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cît despre mijloacele imediate, dată fiind o situaţie violentă, le voia violente ; aici nu admitea o abatere ; făcea parte din tăcea şcoală epică şi de temut pe care o rezumă cuvintele : o mie şapte sute nouăzeci şi trei.

Enjolras stătea în picioare pe -scara de piatră, rezemat de ţeava carabinei. Se gândea ; tresărea, ca şi cum ar fi trecut pe lîngă el duhuri; locurile unde sălăşluieşte moartea te prefac uneori în profet. In ochii lui, care priveau adînc, apăreau un fel de seînteieri mocnite. Deodată îşi ridică fruntea, şi părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă :

— Cetăţeni, vă închipuiţi voi viitorul ? Străzile oraşelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, naţiunile înfrăţite, oamenii drepţi, bătrânii binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioşii deplină egalitate, cerul drept religie, dumnezeu preot nemijlocit, conştiinţa umană altar ; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăţi cu şcoala, stima publică va servi de pedeapsă şi de răsplată ; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi ; nu se va mai vărsa s.înge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite ! Primul pas este stăpînirea materiei ; al doilea — realizarea idealului. Gîndiţi-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omeneşti vedeau cu groază trecîndu-le prin faţa ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de Ioc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur şi cu gheare de tigru ; lighioane înspăimîntătoare care-l stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul a întins curse, sfintele curse ale inteligenţei, şi a pus pînă la urmă mîna pe monştri. Am supus hidra, e vaporul de astăzi ; am supus balaurul şi l-am numit locomotivă; smtem pe cale să-l supunem şi pe zmeu,

îl avem chiar în mînă, şi-i zicem balon. I.n ziua în care această operă prometeică va fi sfîrşită şi cînd omul v-a înhăma pentru totdeauna la carul voinţei sale tripla himeră antică — hidra, balaurul şi zmeul — el va stăpâni apa, focul şi văzduhul şi va fi pentru restul creaţiunii însufleţite ceea ce erau zeităţile odinioară pentru el. Curaj, şi înainte ! încotro mergem, cetăţeni ? Spre ştiinţa devenită conducere, spre forţa lucrurilor devenită ea singură forţă publică, spre legea naturală, a cărei sancţiune şi penalitate sălăşluiesc în ea însăşi şi sînt consfinţite de evidenţă ; spre zorii adevărului, care sînt asemeni zorilor dimineţii. Mergem spre uniunea popoarelor ; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri ; nu vor mai fi paraziţi. Ceea ce este adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizaţiei se vor întinde pînă în creştetul Europei, şi, mai tîrziu, pînă ,în inima -continentelor, ca într-un mare parlament al inteligenţei. S-a mai văzut odată ceva asemănător. Amfkţioniile • ţineau două şedinţe pe an : una la Delfi, lăcaşul zeilor, alta la Termopile, lăcaşul eroilor. Europa va avea amfkţioniile ei ; globul pămîntesc va avea amficţioniile lui. Franţa poartă acest viitor sublim ân coapsele ei. Iată ce va ieşi din plămada veacului al XlX-lea. Ceea ce a fost schiţat de Grecia este vrednic de .a fi isprăvit de Franţa. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor ! Slavă ţie ! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, da, ai dreptate. Tu n-ai avut nici tată, nici mamă, Feuilly! Ţi-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, şi ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să triumfi. Cetăţeni, orice s-ar întîmpla astăzi, prin înfrîngerea sau prin victoria noastră, noi vom înfăptui o revoluţie ! Şi, aşa cum incendiile luminează un oraş -întreg, revoluţiile, la rîndul lor, luminează specia umană. Ce fel de revoluţie vom face ? Am spus-o : revoluţia Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decît un singur principiu : atotputernicia

[1] Adunări tn Grecia antică la care toate popoarele Greciei îşi trimiteau delegaţii pentru a discuta probleme de interes comun.

omului asupra lui (însuşi. Această atotputernicie a eului asupra lui însuşi se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni ,nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăşi pentru a forma dreptul comun. Cantitatea este aceeaşi pentru toţi. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva idecît ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecţie al tuturor acestor suveranităţi care se strîng laolaltă se cheamă Societate. Aceas'tă intersecţie fiind un punct de unire, punctul este un nod. De aici, ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social ; e - acelaşi lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înţelegem asupra egalităţii; căci, dacă libertatea este vîirful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetăţeni, nu este ca o vegetaţie crescută la aceeaşi înălţime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă şi din stejari pitici ; din invidii învecinate care să se mutileze unele pe altele ; din punct de vedere privat, ea înseamnă posibilităţi egale pentru toate aptitudinile ; din punct de vedere politic, vot egal, din acela al religiei, egalitate de drepturi pentru toate conştiinţele. Egalitatea are un singur organ : învăţământul gratuit şi obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Şcoala primară să fie impusă tuturor, şcoala secundară să fie deschisă tuturor, asta e legea. Din şcoli identice iese o societate egală. Da, iînvăţămînt! Lumină ! Lumină ! Totul izvorăşte din lumină şi se întoarce în lumină ! Cetăţeni, secolul al XlX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit ! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste ; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de o cucerire, de o invazie, de o uzurpare, de rivalităţi între naţiuni înarmate, de o întrerupere *a* civilizaţiei care să atîme de o căsătorie 'între regi, de apariţia tiraniilor ereditare, de

o împărţire a popoarelor făcută la un congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă dintre două religii care să se ciocnească piept în piept ca doi berbeci întunecaţi, pe puntea infinitului ; oamenii nu se vor teme ide foamete, de exploatare, ide prostituţia pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită şomajului, de eşafod şi de sabie, de războaie şi de toate tîlhăriile în-tîmplării săvârşite în codrul evenimentelor. Aproape că s-ar putea spune că nici ,nu vor mai fi evenimente. Toţi vor fi fericiţi. Specia umană îşi va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc şi le îndeplineşte pe ale lui ; se va restabili armonia între astru şi suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul acesta în care vă vorbesc e un ceas întunecat ; dar aşa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluţie e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat şi imîngîiat ! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei ? O, fraţilor, aici e locul de în-tîlnire al -celor ce gîndesc şi al celor ce suferă ; baricada asta nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier ; e făcută din două maldăre : un maldăr de idei şi un maldăr de suferinţe. Suferinţa întîlneşte aici idealul. Aici, ziua îmbrăţişează noaptea şi-i spune ; voi muri împreună cu tine şi tu vei renaşte împreună cu mine. Credinţa se naşte din îmbrăţişarea tuturor deznădejdilor. Aici suferinţele îşi aduc agonia, iar ideile, nemurirea. Agonia şi nemurirea se vor contopi şi vor plămădi moartea noastră. Fraţilor, cel ce moare aici moare în strălucirea viitorului, şi mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineţii.

Enjolras se întrerupse, nu tăcu ; buzele lui continuau să se mişte în tăcere, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, ceea ce-i făcu pe ceilalţi, care erau atenţi şi căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar şoaptele ţinură multă vreme. Cuvîntul e suflare, şi freamătul gândului seamănă cu acela al frunzelor.

VI

MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să spunem ce se petrecea în mintea lui Marius.

Amintiţi-vă de ceea -ce era în sufletul lui. Am spus că totul nu mai era pentru el decît vedenie. Judecata îi era tulbure. Marius era, şi stăruia asupra acestui fapt, umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simţea intrat în mormînt. 1 se părea că se află de cealaltă parte a zidului şi nu mai vedea feţele celor în viaţă decît cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent ? De ce era acolo ? Ce voia să facă ? Marius nu-şi puse nici una din aceste întrebări. De altfel, dat fiind că disperarea noastră se caracterizează prin faptul că-i cuprinde şi pe ceilalţi în ea o dată cu noi, lui Marius i se părea natural ca toată lumea să moară.

Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.

De altfel, domnul Fauchelevent nu[j]i vorbi, nu-l privi şi păru că nici nu aude cînd Marius ridică glasul pentru a spune : „II cunosc".

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de simţăminte, am spune că-i plăcu. Simţise întotdeauna că-i este cu neputinţă să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de cînd inu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi cumpătată a lui Marius, era încă o pricină care-i sporea această neputinţă.

Cei cinci oameni care fuseseră desemnaţi părăsiră baricada prin ulicioara Momdetour; semănau leit cu gărzile naţionale. Unul dintre ei mergea plîngînd. înainte de plecare îi îmbrăţişaseră pe cei ce rătmîneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiţi vieţii, Enjol-ras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Vrei ceva ? îl întrebă Enjolras.

— Cînd rnă veţi ucide ? răspunse Javert.

— Aşteaptă. In momentul acesta avem nevoie de toate cartuşele.

— Atunci daţi-mi ceva ide băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse chiar el un pahar cu apă şi, fiindcă Javert era legat cobză, îl ajută să bea.

— Asta-i tot ? urmă Enjolras.

— Mă simt prost la stîlp. N-aţi fost prea drăguţi lăsîndu-mă să-mi petrec noaptea aici. Legaţi-mă cum vreţi, dar aţi putea să mă culcaţi ,pe o masă, ca pe celălalt.

Şi-i arătă cu o mişcaire din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare şi lungă, pe care fuseseră topite gloanţele şi făcute cartuşele. Fiindcă toate cartuşele erau gata şi pulberea întrebuinţată, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculaţi îl dezlegară pe Javert de la stîlp. In timp ce-l dezlegau, al cincilea îi ţinea o baionetă proptită în piept. Ii lăsară mâinile legate la spate şi îi legară picioarele cu o sfoară de bici, subţire şi trainică, ce-i îngăduia să facă paşi mici de-o jumătate de metru, ca acei ce se duc la eşafod. II duseră aşa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, şi-l legară strîns de-a curmezişul trupului.

Pentru mai multă siguranţă, adăugară la sistemul ăsta de legătură, care făcea cu neputinţă orice evadare, încă un fel de legături numite în închisori hamuri, şi care, cu ajutorul unei frînghii fixate în jurul gîtului, plecau de la ceafă, se bifurcau pe burtă şi, după ce treceau printre picioare, ajungeau la mîini.

In vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărba<t îl privea din prag cu o atenţie ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii şi îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos, cu mîndrie, şi se mărgini să spună : „Fireşte !"

VII

SITUAŢIA SE ÎNRĂUTĂŢEŞTE

Ziua creştea văzând cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea, nici o uşă ; erau zorile, nu deşteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe ; părea liber şi se deschidea în faţa trecătorilor cu io linişte înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfinxul din Teba. Nici o vietate la răspântiile pe care *le* înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit **deoît** lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mişca ceva misterios. Nu mai era nici io îndoială că se apropia clipa hotărâtoare. Ca în seara din ajun, santinelele *se* .retraseră, dar de data asta toate.

Baricada era mai puternică deoît la primul atac. De la plecarea celor cinci, o înălţaseră şi mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neaşteptat prin spate, luă o hotărâre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strimt al străduţei Mondetour, care pînă atunci rămăsese liber. In acest scap scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul **cîtorva** case. In felul acesta, baricada, zidită pe trei străzi, strada Chanvrerie în faţă, strada Cygne şi Petite-Truan-derie la stînga, şi strada Mondetour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit ; dar în mod fatal erai închis în ea. Avea trei laturi, dar nici o ieşire. „Fortăreaţă, dar şi cursă de şoareci", spuse Courfeyrac rîzmd.

Enjolras grămădi <lîngă uşa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „scoşi în iplus", după cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, îmcît Enjolras îl puse din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o raţie de rachiu.

Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregăteşte de asalt. Fiecare îşi alege locul, ca la un spectacol. Se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac scaune din bolovani. Te supără colţul acesta de zid, te dai la o

parte ; te ajută peretele acesta fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stîngacii sînt - preţioşi ; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulţi se aşază aşa ca să lupte stînd jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil, ca să moară. In dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculaţi, un -straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, îşi adusese acolo un jilţ Voltaire, în care şi-a găsit moartea, nimerit de o lovitură de mitralie.

îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează ; s-a sfîr-şit cu forfoteala de la unii la alţii, s-a sfârşit cu grupurile, cu discuţiile in doi, cu cei ce se izolează de ceilalţi ; tot ce se găseşte în minţile oamenilor se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. înaintea primejdiei baricada e un haos ; în primejdie e disciplină. Primejdia aduce ordine.

îndată ce Enjolras îşi luă carabina cu două focuri şi se aşeză în dreptul unui crenel pe care şi-l rezervase, toţi ceilalţi amuţiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un ţăcănit uşor, nedesluşit, făcut de mici zgomote surde. Se încărcau puştile.

De altfel, oamenii erau mai mîndri şi mai - siguri decît oricînd ; prinosul de sacrificiu întăreşte ; nu mai nădăj-duiau, erau disperaţi. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Vergiliu. Mijloacele supreme ies din botărîrile supreme. Cîteodată, eînd te îmbarci în moarte, scapi de naufragiu, şi capacul sicriului devine seîndura salvatoare.

Ca în seara trecută, atenţia tuturor era îndreptată, pironită am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat, desluşit.

Aşteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanţuri, murmurul neliniştitor al mulţimii, un clinchet de aramă săltînd pe pietriş, un fel de zgomot asurzitor, solemn, vesteau că se apropie o mulţime înarmată şi sinistră. Tresăriră rărunchii străzilor vechi şi liniştite, croite şi clădite pentru o rod-

nică circulaţie a intereselor şi ideilor, nu pentru ca să fie străbătute crunt de roţile războiului. Privirea luptătorilor, aţintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau piesa care era în poziţie de tragere. Partea -dinainte fusese detaşată ; idol soldaţi susţineau afetul, patru erau la roţi, iar alţii veneau în urma lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc ! strigă Enjolras.

Toată baricada trase şi detunătura fu - înfricoşătoare ; un val de fum acoperi şi făcu să (dispară piesa şi oamenii ; după cîteva secunde norul se risipi, iar oamenii şi tunul apărură din nou ; servanţii apropiau tunul, încet, în faţa baricadei, corect şi fără să se grăbească. Nu era nici unul atins. Apoi conducătorul, apăsînd culasa pentru a ridica tirul, începu sa potrivească tunul cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.

— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.

Şi toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în baterie. Un bot uriaş stătea căscat asupra baricadei.

— Bravo lor! spuse Courfeyrac. Ce animal ! Intîi bobîrnacul şi după el pumnul. Armata întinde spre noi coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgîlţîită serios. Puştile pipăie, tunul ia.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Piesele astea pot exploda cum depăşeşti propor ţia de zece părţi cositor la o sută de părţi aramă. Excesul de cositor le face mai puţin rezistente. Pot să aibă atunci, în lumină, goluri şi găuri. Pentru a se ocoli această pri mejdie şi pentru a se forţa încărcătura, ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XlV-Iea, adicâ la prinderea în cercuri, la strîngerea exterioară a piesei într-o serie de cercuri de oţel nesudate, de la culasa şi pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta, vii de hac cusu rului aşa cum poţi; ajungi să-ţi dai seama unde sînt golurile şi găurile în lumina tunului cu ajutorul unei

„pisici". Un mijloc mai bun e steaua mobilă a lui Gri-beauval *.

— In veacul al XVI-lea — observă Bossuet — tunurile erau ghintuite.

— Da — răspunse Combeferre — asta măreşte forţa balistică, dar micşorează precizia tirului. Afară de asta, în tirul de mică 'distanţă traiectoria n-are precizia dorită, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi toate obiectele intermediare, ceea ce e totuşi una din necesităţile luptei, a cărei importanţă creşte o dată cu apropierea inamicului şi cu cadenţa tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului Ia tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă ; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesităţile balisticii, de conservarea afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest ■**tiran,** nu poate tot ce-ar vrea. Forţa e o slăbiciune mare. Un obuz nu face decît şase sute de leghe pe oră ; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E ca superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— încărcaţi iar armele ! spuse Enjolras. Ce avea să se întînrple cu întăriturile baricadei sub acţiunea obuzului ? Va izbuti el, oare, să facă o spărtură ? Asta era întrebarea. In timp ce răsculaţii îşi **încărcaţi** din nou armele, artileriştii încărcat tunul, înăuntrul redutei era o teamă adîncă. Ghiuleaua porni, detunătura răsună. — Prezent ! strigă un glas vesel.

In timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavrocht se năpusti înăuntru.

Sosea dinspre strada Cygne ; trecuse cu uşurinţă peste baricada mai mică ce se afla faţă în faţă cu răscrucea de la Petite-Truanderie.

Gavroche făcu mai mult efect în baricadă decît obuzul.

[1] Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din (evile armelor de foc.

Obuzul se pierduse în ş-anţul dărîrnă'turilor. Spărsese cel imult o roată de omnibus şi prefăcuse în ţăndări vechea căruţă Anceau. Baricada se puse pe ,rîs.

— Continuaţi ! le strigă Bossuet artileriştilor.

VIII

ARTILERIŞTII TREBUIE LUAŢI IN SERIOS

II înconjurară cu toţii pe Gavroche. Dar nici n-avu vreme să 'înceapă a povesti, şi Marius, tremurînd, îl trase deoparte.

— Ce cauţi aici ?

— Ei ! spuse copilul. Dar dumneata ?

Şi-l privi ţintă pe Marius, cu binecunoscuta lui seme-ţie. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă cu un ton aspru :

— Cine ţi-a spus să te întorci ? Mi-ai dus cel puţin
scrisoarea la destinaţie ?

Gavroche avea oarecare remuşcări în privinţa scrisorii. In graba lui de a se întoarce la baricadă, mai degrabă se descotorosise de ea decît o dusese la destinaţie. Era silit să-şi mărturisească că o încredinţase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse faţa. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar asta nu era de ajuns. Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se 'temea de acelea ale lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu : iminţi sifruntat.

— Cetăţene, am dat scrisoarea portarului. Doamna
dormea. Cînd se va deştepta, va avea scrisoarea.

Trimiţînd această scrisoare, Marius urmărea două scopuri : să-şi ia rămas bun de la Cosette şi să-l scape pe Gavroche. Trebui să se mulţumească cu jumătate din ceea ce voise.

Deodată, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezenţa domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. l-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche :

— II cunoşti pe omul acesta ?
— Nu, spuse Gavroche.
într-adevăr, după cum ara arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decît noaptea.
Bănuielile tulburi şi 'bolnăvicioase care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile domnului Fauchelevent ? Poate că era republican. De asta se amesteca în luptă.
Intre timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigînd : „Puşca mea !"
Courfeyrac .i-o dădu.
Gavroche îşi preveni „tovarăşii", cum îi numea el, că baricada era blocată. Venise cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Truanderie, ţinea sub observaţie aripa dinspre strada Cygne. In partea opusă, garda municipală ocupa strada Precheurs. In faţă, se afla grosul armatei.
După ce dădu aceste informaţii, Gavroche adăugă :
— Vă dau voie să le trageţi o chelfăneală zdravănă !
In vremea aceasta, Enjolras, cu urechea aţintită, pîn-
dea la crenelul său.
Asediatorii, nu prea îneîntaţi de lovitura lor de tun, n-o mai repetară.
O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldaţii scoteau pavajul de pe drum şi construiau din pietre un fel de zid scund, un fel de ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălţime şi se afla faţă în faţă cu baricada. In colţul din .stlnga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.
Enjolras, la :pîndă, păru că distinge zgomotul special pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din che-soane şi îl văzu pe şeful piesei de tun schimbînd puncta-jul şi ânclinînd uşor ţeava tunului spre stînga. Apoi <tu-narii începură să încarce piesa. Şeful apucă el însuşi şomoiogul de aprins şi-l apropie de lumină.
— Aplecaţi capetele, lipiţi-vă de perete ! strigă Enjol
ras. In genunchi cu toţii de-a lungul baricadei !

Răsculaţii, care erau împrăştiaţi în faţa ■cîrciumii şi îşi părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alţii spre baricadă ; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoşător al mitraliei. Era o lovitură !

încărcătura, ca"" fusese îndreptată asupra muchei redutei, ricoşase pe zid şi acest - ricoşeu îngrozitor lăsase doi morţi şi trei răniţi.

Dacă avea să meargă tot aşa, baricada nu mai putea să reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de uimire îngrijorată.

— Să stăvilim, totuşi, a doua lovitură, spuse Enjolras.

Şi, a:pl<ecîndu-şi carabina, îl ochi pe comandantul de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificînd şi fixînd definitiv punctajul.

Comandantul de tun era un sergent chipeş, tînăr de tot, blînd, cu faţa foarte blîndă, cu un aer inteligent, potrivit cu arma asta grozavă a viitorului, care, cu cît va deveni mai desăvîrşită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuşi războiul.

Combeferre, în picioare lîngă Enjolras, se uita la acest tînăr.

— Ce păcat ! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt măcelurile ! Ei, cînd nu vor mai fi regi, nu vor mai fi nici războaie. Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici nu te uiţi la el. Inchipuie-ţi că e un băiat îneîntător, ac tiv ; se vede că e un om care gîndeşte, tinerii ăştia din artilerie sînt foarte instruiţi ; are un tată, o mamă, o fa milie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi cinci de ani, ţi-ar putea fi frate.

— îmi şi este, spuse Enjolras.

— Da — reluă Combeferre — e şi al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă ! Ce trebuie trebuie !

Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

In acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonţul fulgeră. Artileristul se învîrti de două ori în loc, cu bra-

jele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rină, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glontul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise

Trebuiră să-l ducă ide acolo şi să-l înlocuiască. Da, câştigaseră cîteva minute.

1

IX

FOLOSIREA VECHIULUI TALENT DE BRACONIER ŞI A ÎMPUŞCĂTURII FARA GREŞ, CARE A INFLUENŢAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

înăuntrul baricadei părerile se încrucişau. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu o mitralie ca asta nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuiau neapărat să stăvilească loviturile.

— Trebuie să punem acolo o saltea ! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniţii pe ele.

Jean Vaijean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă circiumă, cu puşca între genunchi, nu luase parte pînă atunci la nimic din ctte se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculaţii care spuneau în jurul Iui : „Uite o armă care nu face nimic".

La ordinul dat de Enjolras, se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chan-vrerie o bătrînă îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanţe. Fereastra aceasta, fereastră de pod, era pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată cam în afară de baricadă. Salteaua, pusă pieziş, proptită jos în două prăjini de rufe, era susţinută de două frînghii care de departe păreau nişte sforicele şi erau prinse în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri ? întrebă Jean Vaijean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a Iui, i-o întinse.

Jean Vaijean ochi mansarda şi trase.

Una dintre cele două frînghii se rupse.

Salteaua nu mai a'tîrna decît de un fir.

Jean Vaijean trase a <doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu in stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară :

— Uite o saltea !

— Da — spuse Combeferre — dar cine se duce s-o ia ?

într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediaţi şi asediatori. Moartea sergentului de tunari scosese din sărite trupa, iar soldaţii, de cîteva clipe, se culcaseră pe burtă în spatele şirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să înlocuiască tăcerea silită a tunului care amu{ise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aştep-tînd să se reorganizeze serviciul. Răsculaţii, ca să-şi economisească muniţiile, .nu răspundeau acestor împuşcături. Gloanţele se striveau de baricadă ; dar în stradă, unde se înteţea tirul, era Îngrozitor.

Jean Vaijean ieşi prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu furtuna de gloanţe, merse spre saltea, o luă, o puse în spinare şi se întoarse la baricadă.

Puse el însuşi salteaua în deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încît să n-o vadă artileriştii.

După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.

Ea nu întîrzie. Tunul îşi vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoşa, se opri în saltea. Obţinuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetă(ene — îi spuse Enjolras lui Jean Vaijean — republica î(i mulţumeşte.

Bossuet rîdea cuprins de admiraţie.

— E imoral — strigă el — ca o saltea să aibă atîta putere ! Asta e victoria lucrului care se îndoaie asupra celui care trăsneşte. N-are a face ! Slavă saltelei care nimiceşte tunul !

X

ZORI

In clipa aceea Cosette se trezea.

Odaia ei era strimtă, curată, discretă, cu o fereastră înaltă spre răsărit, care dădea în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese -în oraş în ajun, şi apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese : „Se pare că e zarvă".

Cosette dormise numai cîteva ceasuri, dar bine. Visase frumos, poate şi datorită faptului că pătucul ei era foarte alb. Se făcea că Marius se ivea în faţa ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, şi asta o făcu să creadă la început că visul continuă.

Ieşind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simţi liniştită. Trecea acum, ca Jean Valjean cu cîteva ceasuri mai înainte, prin acea reacţie a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să ştie de ce. Apoi i se strînse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. îşi spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că ştia unde se află şi că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Şi asta cu siguranţă astăzi, poate chiar în dimineaţa asta. Se făcuse ziuă de-a binelea, dar, pentru că *razele* de lumină cădeau orizontal, ea crezu că e foarte devreme, că trebuie totuşi să se scoale, ca să-l întîmpine pe Marius.

Simţea că nu putea trăi fără Marius, că, prin urmare, asta era de ajuns şi că Marius avea să vină. Nici o obiecţie nu era cu putinţă. Toate acestea erau sigure. Era, de altfel, destul de îngrozitor că suferise trei zile. Marius lipsă vreme de trei zile era o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare venită de sus, Marius avea să vină, şi-i va aduce o veste bună. Aşa e tinereţea ; îşi şterge repede ochii ; găseşte că durerea e inutilă şi nu se-mpacă cu ea. Tinereţea este zîm-betul viitorului în faţa unui necunoscut, care e însuşi vii-

torul, şi e firesc sa fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranţă.

De altfel, Cosette nu izbutea să-şi amintească ce-i spusese Marius despre această absenţă, care nu trebuia să ţină decît o zi ; şi nici ce explicaţie îi dăduse. Toată lumea a băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care îţi cade pe jos şi cu cîtă artă ştie să se facă negăsită. Sînt unele gînduri care ne joacă acelaşi renghi : se ghemuiesc într-un ungher al creierului, şi gata, sînt pierdute; ou neputinţă pentru memorie să pună tnîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforţare zadarnică pe care o făcea memoria ei. îşi spunea că e foarte urît din partea ei şi că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat şi-şi purifică sufletul şi trupul, fă-cîndu-şi rugăciunea şi spălîndu-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nupţială, dar .nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile ; proza nu se cuvine s-o facă.

Este vorba de interiorul unei flori încă nedesfăcute, de curăţenia care stă în umbră, de celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atîta vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfîntă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea parţială căreia îi e frică de ea însăşi, piciorul alb care se adăposteşte în papuc, pieptul care se acoperă în faţa oglinzii, ca şi cum oglinda ar avea ochi, cămaşa care se grăbeşte să se aşeze ca să ascundă umerii de o mobilă care trosneşte sau de o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, şireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama îneîntătoare a mişcărilor, neliniştea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fazele succesive ale veşmîntului, tot atît de îneîntătoare ca norii dimineţii, toate acestea nu se cuvine a fi istorisite ; e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat itrebuie să fie mai cucernică în faţa unei fecioare care se ridică din pat decît în faţa unei stele care se ridică pe cer. Putinţa de a ajunge pînă la ea trebuie să se preschimbe în şi mai mult respect. Puful

piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsîrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sînt grosolane pe lîngă fecioria care nici măcar nu ştie că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră uşoară. Aici, a privi înseamnă a pîngări.

Aşadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care e deşteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa cînd se desfăcea şi că de ruşine s-a făcut rumen. Noi sîntem dintre aceia care amuţesc în faţa fecioarelor şi a florilor, pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, cînd femeile nu-şi umflam buclele şi bandourile cu pernuţe şi butoiaşe şi nu-şi puneau crinoline în păr. Deschise apoi fereastra şi-şi plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colţ de casă sau de trotuar şi să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri destul de înalte, ce nu lăsau să se vadă decît vreo cîteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sînt hidoase şi pentru prima oară în viaţa ei găsi că florile sînt urîte. Cea mai neînsemnată părticică din şanţul străzii i-ar fi fost mai de folos. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gîndit că Marius putea veni şi de acolo.

Pe neaşteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile erau întretăiate de suferinţă. Simţi nelămurit ceva îngrozitor. E adevărat că lucrurile se simt în aer. îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită ; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întîmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zîmbet neştiutor, dar plin de încredere în dumnezeu.

!

In casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăiţa portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti, fireşte, că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău ; se bizuia, însă, pe Mardus. Eclipsa unei astfel de lumina era, desigur, cu neputinţă. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduituri surde şi îşi spunea : „E ciudat că porţile se deschid şi se închid aşa de devreme". Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La câteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele ; marginea cuibului ieşea puţin în afara cornişei, în aşa fel încît puteai privi de sus în acel mic rai. înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor ; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducînd în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colţ fericit, marea poruncă „înmulţiţi-vă !" se împlinea acolo, surîzătoare şi măreaţă, şi această taină suavă se desăvîrşea în taina dimineţii. Cosette, cu pă>rul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe din afară de auroră, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gîndea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

xr

O ÎMPUŞCĂTURA CARE NU DA GREŞ, DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI

Focul asediatorilor continua. Gloanţele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a faţadei cîrciumii *Corint;* ferăstruica de la primul etaj şi mansardele de pe acoperiş, ciuruite de gloanţe şevrotine şi biscaîene, îşi pierdeau înfăţişarea

,262

încetul cii încetul. Luptătorii, care Se aşezaseră acolo, trebuiră să se retragă. De altfel, aceasta este oină dintre tacticile atacului baricadelor : sînt hărţuite îndelung, ca să se epuizeze muniţiile răsculaţilor, cînd aceştia fac greşeala să răspundă. Cînd se observă, după împuşcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanţe, nici pulbere, se dă asaltul. Enjolra.s nu căzuse în asemenea cursă ; baricada .nu răspundea de loc.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche îşi umfla obrazul cu limba, în semn de dispreţ.

— Foarte bine — spunea el — rupeţi pînza, că tot ne trebuie scame.

Courfeyrac lua la rost mitralia pentru efectul ei atît de slab, şi-i spunea tunului :

— Eşti din ce în ce mai împrăştiat, jupîne !

In luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniştească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine ştie ce incident neaşteptat şi să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întîmplă îndărătul acelui zid nepăsător care .primea loviturile fără să răspundă. Răsculaţii zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare, pe un acoperiş învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt şi părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stînjeneşte ! spuse Enjolras.

Jean Valjeain îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar ■avea la el puşca.

Fără să spună o vorbă, ţinti pompierul şi peste o clipă casca lovită de glonţ căzu cu zgomot pe stradă. înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofiţer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofiţerului după aceea a soldatului. Ofiţerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înţeles. Nu se mai

ivi nimeni pe acoperiş ; renunţară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe omul acela ? îl întrebă Bos-suet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA — PĂRTAŞA ORDINII

Bossuet şopti la urechea lui Combeferre :

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse Combeferre.

Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda .naţională din împrejurimi a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Un cîrciumar oarecare din Pantin, din Vertus sau Cunette * al cărui „local" şoma din pricina răscoalei se preschimba în leu, văzîndu-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a salva ordinea reprezentată printr-o circiumă. In epoca aceea, totodată burgheză şi eroică, în faţa ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii lor. Caracterul prozaic al ţintei nu ştirbea cu nimic măreţia mişcării. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte *Marseleza,* Omul îşi vărsa liric sîngele pentru tejghea, iar prăvălia, acest nesfîrşit diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian [2].

De fapt, s-o spunem, fondul acestor lucruri era foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care vor intra în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului corect). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba

---

[1] Localităţi din jurul Parisului.

[2] Adică spartan ; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiţi pentru spiritul lor de sacrificiu.

bătea pe neaşteptate, la comanda cutărui sau cuiărui colonel al gărzii naţionale, căruia aşa i se năzărise ; cutare căpitan mergea să lupte după inspiraţie, iar cutare soldat al gărzii naţionale se bătea pentru „idee" şi pe socoteala lui. In clipele de criză, „la zile mari", se da ascultare nu atît sfaturilor ce porneau de la şefi, cît instinctelor proprii. Armata ordinii avea adevăraţi luptători de guerilă : unii cu spada, ca Fannicot, alţii cu condeiul, ca Henri Fonfrede '.

Civilizaţia, reprezentată din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o asociere de interese decît printr-un grup de principii, era, sau se credea, în primejdie ; scotea un strigăt de alarmă, fiecare se credea singurul răspunzător, o apăra, îi dădea ajutor şi o ocrotea după capul lui ; şi primul-venit îşi lua asupră-şi salvarea societăţii.

Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naţionale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război şi judeca, şi executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizaţie de felul acesta !-a ucis pe Jean Prouvaire. Sălbatica lege a lui Lynch [2] nici un partid n-are dreptul s-o impute celorlalte, deoarece e aplicată atît în republicile Americii, cît şi în monarhiile Europei. Această lege a lui Lynch se mai complica şi cu greşeli. Intr-o zi de răscoală, un poet tînăr, anume Paul-Aime Garnier, fu urmărit pînă în Piaţa Royale cu baioneta în coastă şi nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga : „Iată încă un saint-simonist !" şi voia să-l ucidă. In realitate, poetul avea sub braţ un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon[3].

[1] Ziarist liberal din prima jumătate a 1 XlX-lea ; secolului con-re făcea o
durea ziarul *Tribuna* din Bordeaux, opoziţie iulie foaie prin ca 1830 a devenit
curajoasă regimului restauraţiei. După revoluţia clin judecător din
omul monarhiei burgheze a lui cola-lea), care a Ludovic-Filip. sugerat azi de

[2] Adică linşajul, uciderea fără către rasiştii judecată. Lynch,
niile engleze ale Americii de Nord al regentei Iui (secolul al XVII- Filip memorii,
concetătenilor săi această metodă barbară scrne cu stilul folosită şi şi procedeele
din S.U.A. împotriva negrilor.

[3] Curtean al lui Ludovic al XlV-lea şi demnitar
de Orleans (1675—1755). A lăsat nişte voluminoase
pasiune de feudal reacţionar, dar interesante prin

Un soidat din garda naţională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon şi strigase : „La moarte !"

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naţionale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie şi fiindcă aşa avea chef, îtn strada Chanvrerie. Faptul, oricît de curios ar părea, a fost constatat de instrucţia judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător şi îndrăzneţ, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat, guvernamentalist fanatic şi nesupus, n-a putut să reziste atracţiei de a deschide focul înainte de a fi nevoie şi ambiţiei de a lua baricada el singur, adică el şi compania lui. Scos din fire de apariţia succesivă a drapelului roşu şi a unei haine vechi ,pe care o luă drept drapel negru, îi înfieră sus şi tare pe generalii şi şefii de unitate care se aflau în consiliu şi nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre dînşii, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei". Cît despre el, găsind că baricada e coaptă şi că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda nişte oameni tot atît de hotărîţi ca şi el, „nişte turbaţi", după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeaşi care-l împuşc ase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. In clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai multă bunăvoinţă decît strategie, costă scump compania lui Fannicot. înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu întîmpinată de o şarjă *a* baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi, care alergau în frunte, fură trăsniţi chiar la picioarele redutei şi îndrăzneaţă gloată a gărzilor na-

---

lor artistice ; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760—1825) aparţine unei alte ramuri ale aceleiaşi familii şi începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, cînd saint-simoniştii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc şi produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza şi-l socotea subversiv. «.

ţionale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea tenacitatea militară, trebui să se retragă după oarecare şovăire, lăsînd cincisprezece cadavre pe caldarîm. Clipa de şovăire dădu timp răsculaţilor să-şi încarce armele şi o *3* doua şarjă ucigătoare atinse compania mai înainte ca ea să fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri şi mai primi şi salva tunului în baterie, care, neprimind nici un ordin, nu-şi încetase tragerea. întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborît de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decît serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii ! spuse el. îşi ucid oamenii şi ne consumă muniţiile pe degeaba."

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculaţi ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se epuizase repede, n-are de tras decît un număr oarecare de lovituri şi de cheltuit decît un număr limitat de combatanţi. O raniţă goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, avînd de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi avînd Vincennes [1] nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atîtea regimente cîţi oameni are baricada, şi atîtea arsenale cîte cartuşiere are baricada. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfîrşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor ; afară numai dacă revoluţia, izbucnind pe neaşteptate, nu vine să azvîrle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se întîmplă şi asta. Atunci totul se ridică în picioare, pietrişul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulţesc, Parisul tresaltă atotstăpî-nitor, *quid divinum*[2] se iveşte, un 10 august pluteşte în aer, un 29 iulie la fel, o lumină nemaipomenită apare, botul căscat al forţei dă înapoi şi armata, leul, vede în faţa ei, în picioare, liniştit, profetul, adică Franţa.

---

[1] In fortăreaţa cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniţii, produse ale arsenalului din acelaşi Ioc,

[2] Ceva divin, o forţa supranaturală (în limba **latina** în original).

In haosul simţărnintelor şi pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate : vitejie, tinereţe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverşunare de cartofor şi mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste nădejdi, unul dintre acele freamăte de speranţă străbătu deodată, în clipa cea mai neaşteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultaţi — strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la plndă — mi se pare că Parisul se deşteaptă !

E sigur că în -dimineaţa de 6 iunie răscoala cunoscu, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Incăpăţîna-rea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleţi unele ambiţii. Pe străzile Porier şi Gravilliers fură înjghebate cîteva baricade. în faţa porţii Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în pliriă stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe şeful escadronului şi se întoarse zicînd : „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău". Fu spintecat cu săbiile. In strada Saint-D&nis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împuşcătură se vedea cum tremură benzile storului. Un copil de paisprezece ani fu -arestat în strada Cossonnerie, cu buzunarele pline cu cartuşe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poiree focuri de armă foarte puternice şi neprevăzute în-tîmpinară un regiment de chiurasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne *. Pe strada Planche-Mibray fură azvîrlite de pe acoperişuri cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie asupra trupei ; semn rău ; cînd se raportă aceasta mareşalului Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon căzu pe gînduri, amintindu-şi

[1] Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jac-ques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Bnrbonilor, care l-au făcut Imron de Baragne şi inspector genera! al cavaleriei.

cuvintele rostite de Suchet[1] la Saragossa : *„Cînd* babele ne varsă oala de noapte în cap sîntem pierduţi".

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou **cuvîntul,** scînteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc mahalalele Parisului, toate acestea la un loc îi nelinişteră pe comandanţii militari. Ei se grăbiră să stingă aceste-începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înnăbuşirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuee, Chan-vrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele şi să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stînga, cînd încet şi cu grijă, cînd în pas grăbit de atac. Trupa forţa porţile caselor de unde se trăsese ; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor specific ciocnirilor dintre armată şi popor. Asta auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Afară de asta, văzuse în capul străzii trecînd tărgi cu răniţi şi-i spusese lui Courfeyrac : „Răniţii ăştia nu-s de la noi".

Speranţa ţinu puţin ; licărirea se stinse repede. In mai puţin de o jumătate de ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculaţii simţiră cum le cade în cap gluga de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjiţilor părăsiţi.

Mişcarea generală, care părea că se schiţase oarecum, se stinse, iar atenţia ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare. Soarele se ridica în zare. Un răsculat se adresă lui Enjolras :

---

[1] Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol ; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei ; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decît casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanţilor francezi.

— Ne e foame. O să murim aşa, pe nemîncate ?

Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul **străzii,** făcu din cap un semn de încuviinţare.

XIV

IN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lingă Enjolras, batjocorea mai departe tunul şi, de cîte ori trecea, cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie îl înitîmpina zeflemitor :

— Iţi spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Asta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui rîdeau.

Courfeyrac şi Bossuet, a căror bună dispoziţie vitejească creştea o dată ou primejdia, înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume' şi, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. îndrăzneala lui mă minunează. Trăieşte singur, asta-l face puţin cam trist; Enjolras se plînge de măreţia lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăştialalţi avem, de bine, de rău, cîte o iubită care ne înnebuneşte, adică ne face să fim curajoşi. Cînd eşti îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te baţi ca un leu. E şi asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuţele noastre. Roland s-a dus la moarte ca s-o întărite pe Angelica [2]. Toate vitejiile

---

[1] Francoise d'Aubigne, viitoarea soţie morganatică a lui Ludovic al XlV-lea, sub numele de marchiza de Mainlenon, fusese măritată în tinere(e cu poetul Paul Scarron, **ţintuit** în pat de un reumatism defor mant. Menajul ducea mari lipsuri şi totuşi casa soţilor Scarron **era** foarte frecventată în anii 1650—1660, oaspeţii fiind atraşi nu de ban chete, ci de spiritele fine şi buna dispoziţie a gazdelor. Ceva mai mult, obişnuiţii casei aduceau ei înşişi băutură şi mîncare la acele sindrofii.

[2] Aluzie Ia un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovic Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epica franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dra gostei pentru o cochetă, Angelica.

ne vin de la femei. Un bărbat fără femeîe e ca un pistol fără cocoş ; femeia îl pune pe bărbat în mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheaţa şi îndrăzneţ ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el, l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas : „Patria".

Bossuet mai rîdea încă atunci cînd Courfeyrac strigă : — Ceva nou ! Şi luîndu-şi o voce de portărel care vesteşte, adăugă : Mă cheamă piesa de opt!

într-adevăr, un personaj nou intrase în scenă. Era a doua gură de foc.

Artileriştii făcură la repezeală o manevră forţată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintîi.

Acest lucru indica deznodămîntul. După cîteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută ; focul puternic al trupelor de linie susţinea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanţă. In timp ce amîndouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubry-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry. Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic. Cîinii întunecaţi ai războiului lătrau unii la alţii. Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie trăgeau — una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încît ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i sfărîma pietrele, care cădeau peste răsculaţi în sfărimă-turi de mitralie.

Procedeul acesta de tir avea de scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei ; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniţi din vîrîul baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cîrciurnii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, şi strigă : Foc asupra artileriştilor !

Erau gata cu toţii. Baricada care tăcea -de atîta vreme deschise focul în neştire ; şapte sau opt şarje se succedară cu furie şi bucurie ; strada se umplu de un fum orbitor şi după cîteva minute se putu zări tulbure, prin pîcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau Ia pămînt, sub roţile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras.
Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea şi răspunse :

— încă un sfert de ceas de noroc de-ăsta şi n-o să mai avem nici zece cartuşe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV

GAVROCHE AFARA

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanţe.

Gavroche luase din circiumă un coş pentru sticle, ieşise prin deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naţionali, ucişi sub povîrnişul redutei, în coşul cu care venise.

— Ce faci acolo ? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul :

— Cetăţene, îmi umplu coşul.

— Tu nu vezi mitralia ?

— Plouă, foarte bine ! Ei şi ? răspunse Gavroche.

Courfeyrac strigă :
— înapoi !
— Numaidecît, zise
Gavroche.
Şi, dintr-o săritură, fu în
stradă.
Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se, lăsase în urma ei o seamă de cadavre.
Vreo douăzeci de morţi zăceau ici şi colo pe caldarîm, pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.
In stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte, între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rînduri întunecate ale caselor. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alţii de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.
Pîcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.
Sub faldurile acestui văl de fum, mulţumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cartuşiere fără prea mare primejdie.
Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinţi, se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea raniţa sau cartuşiera aşa cum o maimuţă ar fi desfăcut o nucă.
Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenţia celorlalţi asupra .lui.
Pe cadavru! unui caporal găsi un corn cu
pulbere.
— Bun cînd ţi-e sete, spuse el vîrîndu-l în
buzunar.
Tot imergînd înainte, ajunse în locul unde
ceaţa împuş
căturilor devenea străvezie.
Trăgătorii de linie, înşiruiţi şi la pîndă îndărătul ridi-căturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masaţi la colţul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

In clipa în care Gavroche descotorosea de cartuşe un sergent ce zăcea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonţ.

— Fir-ar să fie ! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morţii !

Un al doilea glonţ scînteie pe pietriş, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coşul.

Gavroche se uită şi văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în **vîrrt,** cu mîinile în şolduri, cu privirea aţintită asupra guarzilor naţionali care trăgeau, şi începu să cînte :

„De eşti urît la
Nanterre, De vină e
doar Voltaire, De eşti
prost la Palaiseau, De
vină e doar
Rousseau."

îşi ridică apoi coşul de pe jos şi, fără să piardă vreunul, îşi puse înapoî -toate cartuşele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau şi se apucă să golească o altă cartuşieră. Acolo, nici al patrulea glonţ nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar :

„Dacă azi nu sînt rentier, De vină e doar Voltaire, Dacă mă iau toţi cu huo, De vină e doar Rousseau."

Un al cincilea glonţ nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet:

„Sînt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sînt îmbrăcat mişto,
De vină e doar
Rousseau."

Şi asta merse aşa **cîtva** timp.

Priveliştea era înfiorătoare şi plină de farmec. Gavroche, în care ţinteau, îi necăjea pe cei ce trăgeau. Pă-

rea că face un haz nespus. Era ca o vrabie care ar ciuguli vînătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. II ocheau într-una şi dădeau greş de fiecare dată. Gărzile naţionale şi soldaţii rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porţi, ţîşnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea ^mitraliei cu tifl a şi, fără încetare, prăda cartuşe, golea cartuşiere şi-şi umplea coşul. Răsculaţii, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura ; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat : era un spiriduş ştrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanţele alergau după el, dar el era mai uşor decît ele. Juca nu ştiu ce joc groaznic de-a v-aţi ascunselea cu moartea ; de cîte ori se apropia de el faţa rînjită a morţii, copilul îi dădea un bobîrnac.

Totuşi, un glonţ mai bine ţintit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstruşnic. II văzură pe Gavroche clătinîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt ; dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu'; ştrengarul acesta, cînd atingea cal-darîmul, era ca uriaşul cînd atingea pămîntul ; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor ; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonţul şi începu să cînte :

„De-am căzut, nu-i un
mister, De vină e doar
Voltaire, Am dat cu nasul
de..."

Nu isprăvi. Al doilea glonţ al aceluiaşi puşcaş îl opri scurt. De data asta căzu cu faţa la pămînt şi nu mai mişcă. Un suflet mare îşi luase zborul.

---

[1] Personaj mitologic : un uriaş, care de cîte ori atingea pămîntul dobîndea forţe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în braţe şi apoi l-a doborît.

XVI

CUM DIN FRATE POŢI AJUNGE TATA

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului — căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni — doi copii se ţineau de mînă. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite ; cel mare îl conducea pe cel mic ; erau zdrenţăroşi şi palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea : „Tare mi-e foame". Cel mare, ajuns trrtru-cîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ţinea un beţigaş.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porţile închise, ca măsură poliţienească, din pricina răscoalei. Trupele care îşi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceştia acolo ? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat ; poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanada Observatorului *, sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie : *Invenerunt parvulum pannis involutum*[2], se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră ; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul inspectorilor de grădină, la ora închiderii, şi să fi petrecut noaptea într-unui din chioşcurile în care se citesc ziare ? Fapt e că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii pribeag şi să pari liber înseamnează să fii pierdut. Aşa şi era : copiii aceştia erau pierduţi.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Capiii soţilor The-nardier, găzduiţi la Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vînt.

Veşmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte faţă de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrenţe.

---

[1] **Puncte din sudul Parisului.**

[!] **Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine** ascunsă **(In limba latină In** original).

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „Copiilor pierduţi", pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe străzile Parisului.

Trebuia să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice ; cu toate acestea, lumea ar trebui să se gîndească : sînt copii şi au dreptul la flori.

Aceştia se aflau acolo mulţumită porţilor închise. Erau în contravenţie. Se strecuraseră în grădină şi rămăseseră acolo. Porţile închise nu dau concediu inspectorilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie şi se odihneşte ; inspectorii, tulburaţi şi ei de încordarea generală şi preocupaţi mai mult de ce se întîmpla afară de-cît înăuntru, nu se mai uitară în grădină şi nu-i văzură pe cei doi delicvenţi.

In ajun, şi chiar în dimineaţa aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie a plîns. Vara pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

In acel moment al solstiţiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se aşază şi se suprapune pe suprafaţa pămîntului, ca şi cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă ; ploaia e băută la iuţeală. Dimineaţa toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.

Nimic mai încîntător decît verdeaţa spălată de ploaie şi ştearsă de soare ; e o frăgezime caldă. Grădinile şi cîmpiile, cînd au apă la rădăcină şi soare în flori, se schimbă în cădelniţe cu tămîie şi înalţă toate miresmele deodată. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simţi uşor ameţit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sînt unele făpturi care nu cer mai mult ; fiinţe care, dacă au albastrul cerului, spun că e destul ; visători care, absorbiţi în nemărginire, sorb din contemplarea naturii nepăsare faţă de bine şi rău, contemplatori ai cosmosu-

lui, care se smulg cu încîntare cie la tot ce e omenesc, care nu pricep că alţii se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocîrjat al unui copilaş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrenţele fetelor zgribulite de frig, atunci cînd pot să viseze sub copaci ; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrăţişările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu putinţă progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea faţă în faţă cu nesfîrşitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viaţa lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătăţit; *în* ea nu intră totul ; adevărul tot rămîne în afară ; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt ? Omul suferă, se prea poate ; dar ia uitaţi-vă, că se ridică astrul Aldebaran '! O mamă nu are lapte, îi moare copilaşul abia născut; nu vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face miezul trunchiului de brad retezat cînd îl priveşti atent la microscop ! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gînditori uită să iubească. Zodiile îi preocupă atît de mult, încît uită să se întoarcă spre copilaşul care plînge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. Ei formează o familie de spirite, mici şi mari totodată. Aşa erau Hora-ţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine ; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron ; cărora soarele le ascunde rugul ; care ar privi cum cineva e ghilotinat, ar căuta în scena asta efecte de lumină ; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atîta vreme cît vor fi deasupra capului lor nori de purpură şi aur, şi care sînt

---

[1] Stea din coijstejafia Taurului, care răspîndeşf? o vie lumină rp-şietică.

Sortiţi să fie fericiţi atîta timp cît nu vor dispare strălucirea stelelor şi cîntul păsărilor.

Oamenii aceştia sînt nişte fericiţi întunecaţi. Ei nu bă-nuie că sînt de plîns. Şi fără îndoială că sînt. Cine nu plînge nu vede. Trebuie să-i admirăm şi să-i plîngem, aşa cum am plînge şi am admira o făptură care ar fi în acelaşi timp noapte şi zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi şi care în mijlocul frunţii ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gînditori ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este şi infirmitate. Poţi fi nemuritor, dar şchiop ; ca dovadă, Vulcan. Poţi fi mai mult decît ora şi mai puţin. Nedesavîrşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb ?

Dar atunci cui să te încredinţezi ? *Solemquies dicere falsum audeat ?* • Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi ? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe părnînt, atîta lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc ? Nu e deznădăjduitor ? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui ? Dumnezeirea.

In ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineaţa, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrăţişeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se căţărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarţei. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor ; parfumul cel mai nobil e acela care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrînele ciori ale Măriei de Medicis[2] se iubeau prin copacii înalţi. Soa-

[1] Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător ? (In original în limba latină.)

[2] Aceste păsări au o viaţă foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele viejuiau tocmai de pe vremea cînd s-a clădit palatul Luxembourg şi cînd s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Măria de Medicis, văduva lui Henric al IV-Iea,

rele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sînt altceva decît toate varietăţile flăcării prefăcute în flori. In jurul straturilor cu lalele se învîrteau albinele, ca nişte scîntei ale acestor îlăcări-flori. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia ; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi ca-prifoiul, nu avea nimic neliniştitor ; rîndunelele te ameninţau graţios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire ; viaţa mirosea frumos ; din toată natura se desprindea nevinovăţie, ajutorare, atenţie, paternitate, mîngîiere, zori de zi. Gîndurile care cădeau din cer erau blînde ca o mînă de copil pe care o săruţi.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină ; zeităţile erau zdrenţuite de soare ; de toate părţile le atîrnau raze. In jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars. Vîntul ridica ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părînd că se joacă.

Risipa de lumină avea în ea ceva liniştitor. Viaţă, sevă, căldură, efluvii din belşug; simţeai îndărătul creaţiunii cît de uriaş îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrîngeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simţeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseţii, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe dumnezeu, acest milionar în Sitele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de noroi; datorită ploii, nu era nici un fi r de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pămînt în formă de floare era fără prihană. Toată această măreţie era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuibu-rilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş ; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită ; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia ; cîteva flori erau în-tîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu ; avangarda

fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariergarda fluturilor albi de mai. Plantele îşi schimbau pielea. Vîntul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentînd arma şi în mare ţinută".

Toată natura prînzea ; creaţiunea era la masă ; era ceasul; marea faţă de masă albastră era pusă pe cer şi marea faţă de masă verde, pe pămînt. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sămkiţă de cînepă, vrabia găsea grăunţe de mei, sticletele găsea rocoţel, prigoarea găsea viermuşori, albina găsea flori, musca — infuzorii, şi vrabia — muşte. Se mîncau niţeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiţi ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburaţi întrucîtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în faţa măreţiei, fie ea şi impersonală ; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit ţipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decît împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceştia păreau că nu aud zgomote. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas : „Mi-e foame".

Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mînă un omuleţ de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omuleţul de şase ani ţinea în mînă un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau cîte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduinţă a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur din acele case,

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul"'" şi se ascunseră şi mai mult.

Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceaţa iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lîngă acelaşi mare bazin „să se ferească de excese". Părea politicos şi mîndru şi avea o gură care părea că zîmbeşte pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puţină piele, arată mai degrabă dinţii decît sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea părea sătul. Fiindcă ena răzmeriţă, băiatul purta uniforma gărzii naţionale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudenţă.

Tatăl şi fiul se opriseră lîngă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admiraţie specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.

In clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea **lor** principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuţi ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înţeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului :

— Omul înţelept se mulţumeşte cu puţin. Uită-te la mine, fiule ! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur şi cu pietre scumpe ; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adinei care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopote şi zarvă.

— Ce e asta ? întrebă copilul.

— Saturnale', răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe cei doi copilaşi zdrenţăroşi, nemişcaţi în dosul căsuţei verzi a lebedelor :

— Iată începutul! spuse el. Şi după o clipă de tăcere adăugă : In grădina asta pătrunde anarhia.

In acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plîngă.

— De ce plîngi ? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

In antichitate, sărbători în cinstea zeului Saturn.

Zîmbetul tatălui se lărgi.
— Nu e .nevoie să-ţi fie foame ca să mănînci o prăji
tură.
— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.
— N-o mai vrei ?
— Nu.
Tatăl îi arătă lebedele.
— Arunc-o acestor palmipede.
Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitură, dar nici nu se-indura s-o dea.
— Fii uman ! urmă tatăl. Trebuie să-ţi fie milă de ani
male.
Şi, luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.
Prăjitura căzu destul de aproape de margine.
Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozanăcelul.
Burghezul, simţind că prăjitura putea să se piardă, mişcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel şi chip de gesturi şi atrase, în sfîrşit, atenţia lebedelor.
Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca nişte corăbii ce sînt şi se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreţie ferice care se potriveşte atît de bine unor animale albe.
— Lebedele pricep semnele *, spuse burghezul, bucu
ros că face un spirit.
In acea clipă vuietul îndepărtat se înteţi din nou, pe neaşteptate. Dar de data asta fu grozav. Sînt unele adieri de vînt care vorbesc mai limpede deoît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, focuri vii şi răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă şi ale tunului. Şi, în acelaşi timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele.

[1] Joc de cuvinte : în limba francezi, *cyone* (lpbftdă) sînt omonime. *signe* (semn)

Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă ! spuse tatăl. Sînt atacate Tuileriile.
Apucă din nou mîna băiatului şi apoi urmă : De la Tui-
lerii la Luxembourg e tocmai distanţa care desparte re
galitatea de nobilime ; adică nu e mult. Privi norul. Şi
poate că are să plouă şi cu ploaie ; se mai amestecă şi
cerul ; ramura cadetă e condamnată. Să ne întoarcem
acasă repede !

— Aş vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul,
spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuinţă, îi răspunse tatăl.

Şi-l luă cu el pe micuţul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.

In vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uita la prăjitură, iar cel mai mare la burghezul care se depărta. Tatăl şi fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desişului dinspre strada Madame.

De îndată ce **nu-i** mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţi-nîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mîna dreaptă beţi-gaşul spre prăjitură. Lebedele, văzînd duşmanul, se grăbiră şi, grăfoindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micuţuilui pescar ; apa, despicîndu-se în faţa lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre beţigaşul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, beţigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi beţigaşul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Prăjitura era udă ; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărţi cozonăcelul în două : într-o bucată mare şi alta mică ; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frăţiorului său şi-i spuse ;

— Dă-i drumu pe gît !

XVII

MORTUUS PATER F1LIUM MORITURUM EXPECTAT'

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea tîrziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe ; Marius aduse copilul.

„Vai — îşi spunea el — fac acum pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata !" Numai că Thenardier îl adusese pe taicăʲsău viu ; el îl aducea pe copil mort.

Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe braţe, avea, ca şi copilul, faţa plină de sînge.

In clipa în care se aplecase săil ridice pe Gavroche, un glonţ îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea.

II puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amîndouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn şi pentru copil.

Combeferre împărţi cartuşele din coşul pe care îl adusese.

In total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.

Cînd Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.

— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse
Combefenre, încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a nu
se bate în baricadă.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă :

— E de alt soi decît moş Mabeuf.

Trebuie să ţinem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrt încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre Luptători spunîndu-i, în mijlocul îm-

---

Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (în original în limba latină).

puşcăturilor : „Sîntem ca la un chef între băieţi". Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripeţiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziţia ei din primejdioasă devenise ameninţătoare şi din ameninţătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situaţia se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tînăr spartan care-şi închina spada goală în faţa geniului întunecat Epidotas.

Combeferre, cu şorţul dinainte, pansa răniţii ; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; şi Bossuet îi spunea lui Feuilly : „Vom lua în curînd diligenta spre o altă planetă" ; Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care şi le păstrase lîngă Enjolras, îşi potrivea şi îşi rînduia un întreg arsenal, un baston cu şiş, o puşcă, două pistoale de oblînc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care ipune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul din faţa lui. Un muncitor îşi lega pe cap cu o sforicică o pălărie mare de pai de-a mătuşii Hucheloup, „ca să-l apere de soare", spunea el. Tinerii din Cougourde d'Aix sporovăiau vesel între ei, ca şi cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, îşi cerceta limba. Cîţiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăţi de pîine aproape mucedă, le mîncau cu lăcomie. Marius era neliniştit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII

VULTURUL A AJUNS PRADA

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează acest surprinzător război de stradă.

Oricum ar fi ciudata linişte interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuşi pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

într-un război civil este ceva apocaliptic, pîcla necunoscutului este amestecată cu o strălucire sălbatică ; revoluţiile sî.nt ca un sfinx, şi cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simţi el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea ; e mai mult, dar ţi mai puţin decît viaţa. După ce ai ieşit dintr-o baricadă, nu mai ştii ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ţi dai seama. Ai fost înconjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omeneşti ; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate şi strigoi în picioare. Ceaiurile erau nesfîrşite şi păreau ceasuri ale veşniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau ? Ai văzut imîini pătate de sînge ; era un zgomot înfricoşător, dar şi o linişte groaznică ; guri căscate care strigau şi alte guri căscate care tăceau ; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adîncurilor necunoscute ; te uiţi la ceva roşu care ţi-a rămas sub unghii. Nu-ţi mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem la strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

—' E amiază, spuse Combeferre.

Nici nu sfîrşise de bătut douăsprezece, că Enjolras sări în picioare şi scoase, din vîrful baricadei, acest strigăt răsunător :

— Căraţi pietre în casă ! Puneţi-le pe pervazul ferestrei şi mansardelor! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre ! Nici o clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decît capul unei coloane ; dar al cărei coloane ? Fireşte, al unei coloane de atac ; pompierii însărcinaţi să dărîme o baricadă merg întotdeauna înaintea soldaţilor însărcinaţi s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clenmont-Tonnerre[1] o numea în 1822 „lovitura cea mare".

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două rîmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. In mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cîrciumii *Corint* fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Cîteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această înarmare a ferestrelor putu să se facă cu atît mai uşor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu obuze împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt. ■ Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa unde se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea ? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru uşa cîrciumii, noaptea, fură puşi la îndemînă.

Fortăreaţa era desăvîrşită. Baricada era zidul fortificat, iar cîrciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sînt întotdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decît în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de

---

[1] Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restauraţiei şi ministru al marinei în 1822, cînd reactiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziţiei liberale din Cameră şi împotriva libertăţilor cetăţeneşti.

atac se fac întotdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, de vreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Ii spuse lui Marius :

— Noi sîntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămîi afară şi observă.

Marius se aşeză în observaţie pe creasta baricadei. Enjotlras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanţa.

— Să nu-i atingă nimic pe răniţi, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă — repede, dar liniştit. Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:

— La primul etaj să aveţi pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem ?

— Da, răspunse **Feuilly.**

— **Cîte** ?

— Două securi şi un topor.

— Bine. Sîntem douăzeci şi şase de luptători. Cîte puşti avem ?

— Treizeci şi patru.

— Opt în plus. Puştile acestea să fie încărcate, la fel ca celelalte, şi puse la îndemînă. La centiron săbiile şi pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunşi la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să des chidă focul asupra duşmanului, prin spaţiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sîn. Acum, peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se arunce la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziţii, se întoarse spre Javert şi-i spuse :

— Nu te uit. Şi punînd un pistol pe masă, adăugă : Ultimul care va ieşi de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici ? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre.
Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Monde-
tour. Nu are decît patru picioare înălţime. Omul e legat
cobză. Va fi dus acolo şi executat.

In clipa aceea era cineva şi mai nepăsător decît En-jolras : Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaţilor. Ieşi dintre rînduri şi-i spuse lui Enjolras :

— Dumneata eşti comandantul ?

— Da.

— Mi-ai mulţumit acum cîteva minute.

— In numele republicii. Baricada a fost salvată de doi
oameni : de Marius Pontmercy şi de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată ?

— Fireşte.

— Atunci, cer una.

— Anume ?

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mişcare uşoară şi spuse :

— E drept să fie aşa.

Enjolras începuse să-şi încarce carabina ; îşi plimbă privirile în jurul lui :

— N-are nimeni nimic de zis ? Apoi se întoarse spre
Jean Valjean : Ia-l pe spion 1

Fără să mai aştepte, Jean Valjean puse stăpînire pe Javert, aşezîndu-se pe marginea mesei. Luă pistolul şi un clinchet slab vesti **că-l** încărcase.

Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.

— Alarmă ! strigă Marius [i]din vîrful baricadei.

Javert începu să rîdă, cu ace! rîs fără zgomot care îi
era caracteristic, şi, privindu-i ţintă pe răsculaţi, le spuse :

— Nu vă merge mai bine decît mie.

— Afară cu toţii ! strigă Enjolras.

Răsculaţii se aruncară în iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert:

— Pe curînd !

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNA

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean îi desfăcu frîn-ghia care îl înlănţuia pe prizonier pe după mijloc şi al cărei nod era sub masă. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorităţii înlănţuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgîndu-l după el, ieşi clin cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît paşi foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în **mînă.**

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculaţii, preocupaţi de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Numai Marius, care stătea în partea stingă a baricadei, îl văzu trecînd. Grupul osînditului şi al călăului îi apăru în lumina funerară pe care o avea în suflet.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondetour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Unghiul caselor îi ascundea de privirea răsculaţilor. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la cîţiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

In maldărul de morţi se putea deosebi o faţă vînătă, un păr desfăcut, o mînă străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Eponine.

Javert se uită pieziş la moartă şi spuse cu voce scăzută, foarte liniştit :

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braţ şi-şi aţinti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe pentru a spune : „Javert, eu sînt".

— **Răzbună-te** ! răspunse Javert.

Jean Vaijean scoase un briceag din buzunar şi îl deschise.
— Un cuţit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ţi se po
triveşte mai bine.
Jean Vaijean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea ila încheieturile mîinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicîndu-se, îi spuse :
— Eşti liber 1
Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stapîn era pe sine, se emoţiona. Rămase cu gura căscată, nemişcat.
Jean Vaijean urmă :
~ Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întîmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauche-levent în strada rHomme-Arme, la numărul 7.
Javert se zbîrli ca un tigru. întredeschise gura strîmb şi şopti printre dinţi :
— Ia seama !
— Pleacă ! spuse Jean Vaijean.
— Cum ai spus ? întrebă Javert. Fauchelevent, strada
rHomme-Arme ?
— Numărul 7.
Javert repetă cu jumătate **glas** :
— Numărul 7.
îşi încheie redingota, îşi înţepeni iar umerii, milită-reşte, se întoarse în loc, încrucişa braţele, ţinîndu-şi bărbia într-o mînă, şi porni spre Hale. Jean Vaijean îl urmă-rea cu privirea. După cîţiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Vaijean :
— Mă sîcîi dumneata. Mai bine ucide-mă !
Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Vaijean.
— Pleacă ! spuse Jean Vaijean.
Javert se îndepărtă cu paşi înceţi. Peste o clipă cotea pe strada Prâcheurs.
După ce Javert pieri, Jean Vaijean descarcă pistolul în aer.
Apoi se întoarse la baricadă şi spuse :

— S-a făcut !

Intre timp iată ce se întîmplase :

Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenţie pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă ; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.

Amintirea aceasta era totuşi înceţoşată şi tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu făcea o afirmaţie, îşi punea numai o întrebare : „Nu e oare inspectorul de poliţie care mi-a spus că-l cheamă Javert ?"

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să ştie dacă era într-adevăr Javert. Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei :

— Enjolras !

— Ce e?

— Curn îl cheamă pe omul acesta ?

— Pe care ?

— Agentul de poliţie. Nu ştii cum îl cheamă ?

— Fireşte că da. Ne-a spus-o.

— Cum îl cheamă ?

— Javert.

Marius se ridică.

In clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă : „S-a făcut !" Un fior de gheaţă străbătu inima lui Marius.

XX

A1ORŢII AU DREPTATE ŞI CEI VII NU SE ÎNŞALA

Agonia baricadei avea să înceapă. Totul lua parte la măreţia tragică a acestei clipe supreme ; mii de zgomote tainice în aer, suflul maselor

înarmate, puse în mişcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mişcare, focurile susţinute şi canonadele care se încrucişau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperişurilor, cîte un ţipăt îndepărtat, nedesluşit, înspăimîntător, ameninţări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare şi de nori, frumuseţea zilei şi îngrozitoarea tăcere a caselor.

într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri ; ziduri fioroase ; porţi închise, ferestre închise, obloane închise.

Ia vremurile acelea, atît de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrşească cu o situaţie care ţinuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o ţară legală, cînd mînia generală îmbiba atmosfera, cînd oraşul consimţea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească şoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunşi de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreaţa improvizată, care se bizuia pe ea. Dar cînd situaţia nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimţită, cînd masele nu voiau să-şi însuşească mişcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, oraşul se preschimba în deşert în jurul revoltei, sufletele îngheţau, adăposturile se ferecau şi strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poţi face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decît vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă ! Un popor nu se lasă dus. In asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculaţii devin ciumaţi. O casă e un povîrniş rîpos, o poartă e un refuz, o faţadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă şi să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te priveşte şi te osîndeşte. Ce lucru întunecat e o casă închisă 1 Pare moartă, deşi e vie. Viaţa ei pare

suspendată, şi totuşi continuă. De douăzeci şi patru de ore n-a ieşit nimeni din ea, dar nimeni nu lipseşte dinăuntru. In interiorul acestei stînci oamenii umblă, se culcă, se scoală ; sînt în familie ; beau şi mănîncă ; le e frică, lucru groaznic ! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate ; circumstanţa ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut şi asta, frica se schimbă în patimă ; spaima se poate schimba în furie, ca prudenţa în turbare ; de unde şi zicala atît de adîncă : „Turbaţii aceia de moderaţi". Sînt unele vîlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mînia. „Ce vor oamenii aceştia ? Nu sînt niciodată mulţumiţi. Ii compromit pe cei liniştiţi. Ca şi cum n-am fi sătui de revoluţii de-astea ! Ce caută aici ? Să se descurce singuri ! Cu atît mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decît ceea ce merită. Nu ne priveşte pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanţe ! O ceată de golani. Nu deschideţi uşa !" Şi casa ia o înfăţişare de mormînt. Răsculatul trage să moară în faţa acestei uşi ; vede cum se apropie mitralia şi săbiile scoase din teacă, ştie că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni ; sînt aici ziduri care l-ar putea apăra, sînt aici oameni care l-ar putea scăpa, şi zidurile acestea au urechi de carne, şi oamenii aceştia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze ?

Pe nimeni şi pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, şi din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas'. Utopia care n-are răbdare şi se preschimbă în răscoală ştie ce o aşteaptă ; vine întotdeauna prea devreme. Atunci se resemnează şi primeşte cu stoicism prăbuşirea în locul triumfului. Ii slujeşte pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, şi chiar dezvinovăţindu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunţe. E .neclintită în faţă piedicilor şi blîndă în faţa nerecunoştinţei.

---

[1] Cele două aspecte ale aceleiaşi zeiţe din mitologia jjreco-romană : înţelepciunea şi războiul. Minerva este numeie latin al zeiţei j Pallas-Athena cel elen.

Dar e, oare, vorba de nerecunoştinţa ?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viaţa speciei umane, în general, se cheamă progres. Păşirea laolaltă a omenirii se numeşte progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească şi pămînteasca, spre ceresc şi divin ; îşi are popasurile lui, în care îşi adună turma întîrziată ; îşi are opririle, cînd meditează în prezenţa unui minunat Canaan ' oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul ; îşi are nopţile lui, cînd doarme ; şi una dintre cele mai dureroase nelinişti ale gînditorului se naşte atunci cînd sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că dumnezeu a murit", îi spunea într-o zi Ge-rard de Nerval[2] celui ce scrie aceste rînduri, confundînd progresul cu dumnezeu şi luînd întreruperea mişcării drept moartea fiinţei supreme.

Cel ce deznădăjduieşte se înşală. Progresul se trezeşte fără doar şi poate şi, Ia urma urmei, s-ar putea spune chiar că şi prin somn a mers, pentru că a crescut. Cînd îl vezi din nou în picioare, îl găseşti mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veşnic liniştit ; nu ridicaţi zăgazuri, nu prăvăliţi stînci în drumul lui ; obstacolul face să spumege apa şi să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuşi o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia şi unitatea vor domni, progresul va avea revoluţiile drept etape.

Ce este progresul ? Am spus-o. Este viaţa permanentă a popoarelor.

Se întîmplă însă, uneori, ca viaţa indivizilor la un mo-

---

[1] Pămîntul făgăduinţei ; In Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.

[2] Poet romantic francez (1808—1855). De la inspiraţia patriotică şf populară din tinereţe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică şi mistică, pe placul simboliştilor, care au văzut tn el un precursor.

ment dat să se împotrivească vieţii eterne a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul îşi are interesul său limpede şi are dreptul să-l susţină, fără să păgubească pe altul, şi să şi-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism ; clipa de faţă are drepturile ei şi nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generaţia care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-şi scurteze trecerea pentru generaţiile — de altfel, egale cu ea — ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toţi. Sînt tînăr şi sînt îndrăgostit, sînt bătrîn şi vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă şi copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsaţi-mă în pace I" Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ine înţelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acţionează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. îşi complică eroismul cu o silnicie de care se cuvine să fie răspunzătoare ; silnicie întîmplătoare şi expedient, contrară principiilor, şi pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mînă ; împuşcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă fiinţe vii şi le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujeşte de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forţa ei de nebănuit şi neprihănită. Ea izbeşte cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăişuri ; cine răneşte cu unul se răneşte cu celălalt.

Cu această rezervă şi cu toată asprimea, ne este însă cu neputinţă să nu-i admirăm pe glorioşii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrînţi sînt vrednici de slavă, şi poate că învinşi au şi mai multă măreţie. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului ; o înfrîngere eroică merită, în schimb, compătimirea lui Una e mă-

reaţă, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, şi Pisacane mai mare decît Garibaldi'.

Trebuie .neapărat ca cineva să ţină cu învinşii.

Lumea e nedreaptă cu aceşti mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.

Revoluţionarii sînt acuzaţi că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intenţiile lor, şi conştiinţa lor este pusă la îndoială. Sînt mustraţi că ridică, construiesc şi îngrămădesc, împotriva stării sociale, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăţi, de uri, de deznădejdi şi că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor şi a lupta. Li se strigă : „Stricaţi pardoseala iadului !" Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenţii bune".

Desigur, cea mai bună soluţie este cea pacifică. In definitiv, să ne înţelegem, cînd vezi piatra te gîndeşti la urs [2] şi societatea e neliniştită tocmai din pricina acestei bunăvoinţe. Dar mîntuirea societăţii depinde de ea însăşi ; noi apelăm tocmai la bunăvoinţa ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prieteneşte, să se constate şi să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinşi, mai ales învinşi, sînt măreţi oamenii care, în toate colţurile lumii, cu ochiul aţintit asupra Franţei, luptă pentru ţelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului ; care îşi dăruiesc viaţa pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeaşi dezinteresare cu care un actor şi-ar da replica. Ei primesc şi lupta deznădăjduită, şi dispariţia stoică, pentru a împinge măreaţa mişcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele şi supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincţiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol ; există răzvrătiri

[1] Cunoscut luptător pentru unitatea Italiei (1807—1882),

[2] Aluzie la fabula lui La Fontaine, în care morala e: mai bine un duşman deştept, decît un prieten prost.

acceptate, care se numesc revoluţii, şi revoluţii respinse, care se numesc mişcări. O răscoală care izbucneşte este o idee care îşi dă examenul în faţa poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o harţă.

Popoarele nu intră în război la orice somaţie şi ori de cîte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi şi de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie ; de aici se ajunge Ia arme. Dar orice răscoală care ţinteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi sităruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calităţile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluţie ; nimeni nu^l ura. Dar ei atacau **în** Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică ; iar în Franţa, prin răsturnarea regalităţii, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoţi. Aşa judecau ei. Scopul lor era, desigur, îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în faţa efortului ; era, însă, mare.

Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificaţi, **sînt** aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranţa omenească. Răsculaţii poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice, îmbătaţi de ce au să facă. Cine ştie ? Poate că vor izbuti. Sînt în minoritate ; au împotriva lor o armată întreagă ; dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea fiecăruia asupra lui însuşi, necunoscînd abdicarea, justiţia, adevărul şi la nevoie murind cu toţii ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quichotte, ci la Leonida. Merg înainte şi, o dată porniţi, nu dau înapoi; se aruncă cu capul plecat, nă-

dăjdutnd o victorie nemaipomenită... revoluţia completă, progresul repus în libertate, sporirea speciei umane, eliberarea universală ; şi, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută, şi am spus pentru ce. Mulţimea este potrivnică exerciţiilor cavalereşti.

De altfel, să nu uităm, mai există şi interesele prea puţin prietene cu idealul şi cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreţia şi frumuseţea Franţei constau în faptul că Franţa e mai **puţin** pîntecoasă decît alte popoare ; îşi strînge cureaua mai uşor. E prima care se trezeşte şi ultima care se culcă. Merge înainte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decît punctul culminant al logicii, aşa cum frumosul nu este altceva decît culmea adevărului. Popoarele artiste **sînt** totodată popoare înţelepte. A iubi frumosul înseamnează a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizaţia, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franţei. Divine popoare pioniere ! *Vitae lampada tradunt.*[1]

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizaţie se măsoară după cantitatea de imaginaţie. Numai un popor civilizator trebuie să rămînă un popor viril. Corintul, da ; Sybaris, nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos ; trebuie să fii artist. In materie de civilizaţie nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiţia asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă şi mijloacele lui în ştiinţă. Numai prin ştiinţă se va realiza viziunea superioară a poeţilor : frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A + B. In stadiul în care a ajuns civilizaţia, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, şi sentimentul artistic nu numai că este servit,

---

[1] Poartă făclia vieţii (în original în limba latină).

dar şi completat prin ştiinţa ; visul trebuie să calculeze. Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de sprijin ştiinţa, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern are geniul Greciei, care are drept vehicul geniul Indiei ; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de cîştig nu pot sta la conducerea civilizaţiei. îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voinţa în acţiune Contemplaţia sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzîndu-i nivelul şi-i retrag înţelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează naţiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopţii grele a veacurilor, aureole de civilizaţie.

Franţa are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreţie. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decît alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici este marea primejdie pentru cei ce aleargă cînd ea nu vrea decît să umble, sau care umblă cînd ea vrea să se oprească. Franţa are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreţia franceză şi sînt mari cît Missouri sau Carolina de Sud '. Ce e de făcut ? Uriaşa se joacă de-a pitica ; uriaşa Franţă face nazuri de ţînc.

N-ai ce-^i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sînt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistenţa eului.

Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormîntul în exil sînt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezin-

State din America de Nord.

teresarea. Fie, cei părăsiţi să se lase părăsiţi, exilaţii să se lase exilaţi, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la raţiune, să se alunece prea mult pe povîrniş.

Materia există, clipa există, interesele există, pîntecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înţelepciune. Viaţa din clipa asta îşi are dreptul ei, fără doar şi poate, dar viaţa permanentă şi-l are pe al ei. Vai ! Faptul că te-ai urca.t nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decît am vrea. O naţiune e vestită ; ea gustă din ideal, apoi muşcă din noroi şi zice că e bun ; şi dacă o întrebi cum de-l înlocuieşte pe Socrate cu Falstaff, îţi răspunde : „Pentru că îmi plac oamenii de stat".

încă un cuvînt, înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decît o convulsiune spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios şi are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întâlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act şi antract totodată, ale acestei drame care se învîrteşte în jurul unui condamnat social şi al cărui nume adevărat este „Progresul".

Progresul !

Acest strigăt pe care îl scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg ; şi în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conţine are de trecut prin mai multe încercări, ne este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm văluil, cel puţin să lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate şi în amănunt, oricare ar fi întreruperile şi scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conştiinţă, de la putreziciune la viaţă, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la dumnezeu. Punctul de plecare : materia ; capătul : sufletul. La început balaurul, la sfîrşit îngerul.

XXI

EROII

Deodată toba anunţă asaltul.

Atacul fu ca o furtună. In ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca şarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputinţă ; de altfel, forţa fusese dezvăluită, tunul începuse să ragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naţionale şi municipale pedestre, susţinută de mari mulţimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunind din goarnă, cu baionetele sus, cu geniştii în frunte şi, nepăsătoare sub proiectile, ajunse drept în faţa baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid.

Zidul rezistă bine.

Răsculaţii traseră din plin. Baricada asaltată părea că are o coarnă de fulgere. Asaltul fu atît de sălbatic, încît la un moment dat fu inundată de invadatori ; dar se scutură de soldaţi aşa cum leul se scutură de cîini, şi nu se lăsă cuprinsă de către asediatori decît ca stînca de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriaşă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, şi răspunse redutei prin focuri de armă înfricoşătoare. Cine a văzut focuri de artificii îşi aminteşte de jerba pe care o face o încrucişare de scîn-teieri şi care se numeşte buchet. Să-şi închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrful fiecărei dîre de foc cîte un glonţ, o şevrotină sau un biscaian şi pur-tînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărîrea era aceeaşi de amîndouă părţile. Vitejia era aproape barbară şi se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. Era în epoca în care un guard naţionail se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrşească ;

răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinereţe şi î,n plină sănătate face din curaj o beţie. In această încăierare fiecare avea măreţia ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras, care avea toată baricada în spinare, se păstra pentru mai tîrziu şi se adăpostea ; trei soldaţi căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut ; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o ţintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrful redutei. Nu există risipitor mai mare decît un avar care îşi face de cap ; nu e om mai înfricoşător în acţiune decît un visător. Marius era nemaipomenit şi gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ai fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.

Cartuşele asediaţilor erau pe sfîrşite ; dar nu şi ironiile lor usturătoare. In acest vîrtej al morţii în care se aflau le ardea de rîs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ţi-e pălăria ? îl întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse :

— Au tras cu tunul în ea !

Sau vorbeau lucruri grave :

— Poate cineva să-i înţeleagă — striga Feuilly cu amărăciune — pe oamenii aceştia (şi da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne lasă în plata domnului !

Combeferre se mulţumea să răspundă, cu zîmbet grav :

— Sîn.t oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecţi stelele, hăt, de departe.

Interioruil baricadei era atît de semănat cu cartuşe sfă-rîmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii erau numeroşi ; poziţia răsculaţilor era însă bună. Erau în vîrful unui zid şi-i fulgerau din plin pe soldaţii care se împleticeau printre morţi şi răniţi şi se izbeau de un povîrniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziţii în

care un pumn de oameni ţin pe loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărind,u-se la număr sub ploaia de gloanţe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranţă, armata strîngea baricada aşa cum strînge şurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creştea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrenţăroşi, istoviţi, care nu mîncaseră de douăzeci şi patru de ceasuri, care nu dormiseră, care nu mai aveau decît vreo cîteva gloanţe de tras, care îşi pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartuşe, mai toţi răniţi, care aveau capul sau braţul bandajat cu o rufă înroşită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmaţi, cu puşti proaste şi cu săbii vechi, ciuntite, se preschimbară în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu .putu fi luată.

Pentru a-şi face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-şi închipuie că un mănunchi de vitejii uriaşe luase foc şi că priveşte acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieşea foc şi pară ; feţele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputinţă ; luptătorii ardeau în flăcări şi era îngrozitor să vezi cum se mişcau în fumul roşu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive şi simultane ale acelui măcel măreţ. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoşătoare dintre cele şaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*[1] îl numeşte „Pădurea săbiilor".

Luptau corp la corp, picior la picior, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperişul casei, de la ferestrele cîr-ciumii, de la ferestruicile pivniţei, unde se strecuraseră

[1] Serie de cărţi sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri şi formule religioase brahmane: numele lor colectiv înseamnă ..ştiinţă" ; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

20 305

cîţiva. Era unu contra şaizeci. Faţada *Corintului,* pe jumătate prăbuşită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanţe îşi pierduse geamurile şi cercevelele şi ,nu mai era decît o gaură fără formă, aistupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis ; Feuilly fu ucis; Gourfeyrac fu ucis; Joly fu ucis ; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă în piept, în clipa în care ridica un luptător rănit, abia avu vreme **Să-şi** întoarcă privirile spre cer, şi-şi dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atît de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît faţa Iui nu se mai vedea sub sînge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie.

Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta şi în stînga, şi cîte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Fran-cisc I la Marignan *.

Homer spune : „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia în fericita Arisba ; Euryale, fiul Mecisteei, î;l răpune pe Dresos, pe Ophelitios, Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desă-vîrşitul Bucolin ; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa ; Antiloo, pe Abler ; Polypaetes, pe Astyal ; Polydamas, pe Otos din Cyllene şi Teucer, pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliţă pe care i le dă Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în oraşul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois." [2] In vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliţă de foc, iar acesta se apără, ucigîndu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce muraile ni-i arată pe cei doi duci de Bretania şi Burbon, cu arme, armoarii şi chimvale, în război, călare, întîlnindu-se cu securea în mînă, cu măşti de fier, cu în-

---

[1] Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franţei a participat efectiv
la luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milan,
teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de
Ludovic al Xll-lea,

[2] Actele de eroism evocate de Victor Hugo sînt povestite tn *Itiarta.*

călţăminte de fier, cu mânuşi de fier, unui înveşmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru ; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale, Burbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la cozoroc. Dar ca să fii falnic nu e numaidecît nevoie să porţi, ca Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca Esplandian, o flacără vie, s-au să fi adus din Epir, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă, dar de la regele Euphet ; este destul să-ţi dai viaţa pentru o convingere sau din loialitate. Luaţi soldăţelul naiv pînă mai ieri, ţăran din Bauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuţa la şold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, şi studentul tînăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărţi, adolescent blond care îşi tunde barba cu foarfecele, insuflaţi-le spiritul datoriei, puneţi-i faţă în faţă la răspîntia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, aşa ca unul să lup-te pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru pa-trie ; lupta va fi uriaşă, iar umbra pe care soldatul şi studentul încăieraţi o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax, egalul zeilor.

XXII

PIEPT LA PIEPT

Cînd nu mai existară alţi conducători în viaţă afară de Enjolras şi Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susţinuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly şi Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei ; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele şi se prăvălise ; sfărîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, în-grămădiseră de cele două părţi ale barajului două povîr-nişuri, unul dincoace de el, altul dincolo. Povîrnişul din afară punea la îndemîna asaltului un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe -acest povîrniş, şi izbuti. Puzderia zbîrlită a baionetelor, aruncată în pas gimnastic, sosi fără să-i stea ceva în cale, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnişului. De data aceasta se sîîrşise. Grupul răsculaţilor care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

In clipa aceea întunecata dragoste de viaţă se trezi în unii dintre ei. Ochiţi de aproape de această pădure de puşti, mulţi nu voiră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipiţi ide casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa .aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case, întredeschisă brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viaţa pentru aceşti disperaţi. îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. începură să bată ;în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigînd, implorînd, împre-unînd mîinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius şi încă alţi şapte sau opt, adunaţi în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalţi. Enjolras le strigase soldaţilor : „Nu înaintaţi I" şi ucisese un ofiţer care inu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curtioica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint,* cu sabia într-o mînă, cu carabina în cealaltă, ţinînd deschisă uşa cîrciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperaţi : „Nu e decît o singură uşă deschisă. Asta 1" Şi acoperindu-i cu trupul său, făcînd faţă numai el singur batalionului, îi ajută să treacă prin spatele lui. Toţi se îmbulziră. Enjolras, executînd cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce spe-cialiştii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul", doborî baionetele din jurul şi din faţa lui şi intră cel de pe urmă ; fu o clipă îngrozitoare, în care soldaţii voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculaţii voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violenţă atît de mare, încît, atunci cînd se îmbucă

în cadrul ei, lăsă să se vadă, tăiate şi lipite de pervazul ei, cele cinci degete ale unui soldat care se încleştase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonţ îi spărsese clavicula ; simţea că leşină şi cade. In clipa aceea, cu ochii închişi, simţi cum îl apucă o rnînă puternică, şi leşinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-şi spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei : „Sînt prizonier. Voi fi împuşcat."

Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se re-fugiaseră, crezu acelaşi lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul uşii, o zăvori şi o închise de două ori cu cheia şi cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldaţii cu patul puştii, geniştii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul uşii. începea acum asediul cîrciumii.

Soldaţii, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire şi apoi, ceea ce era şi mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculaţii îi mutilau pe prizonieri şi că în cîrciumă se afla cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile şi un asemenea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă uşa, Enjolras le spuse celorlalţi :

— Să ne vindem scump pielea !

Se apropie apoi de masa pe care erau întinşi Mabeuf şi Gavroche. Sub cearşaful cel negru se vedeau formele drepte şi ţepene, una mare, alta mică, şi cele două feţe se desenau uşor sub cutele reci ale iinţoliului. O mînă ieşea de sub giulgiu şi atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se pleci şi sărută mîna vrednică de cinste, **aşa** cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viaţa lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă **a** Tebei, iar circiuma se **luptă** ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistenţe sînt crunte. Nici o îndurare. Nici un **Sol** de la o **tabără** la alta. Toţi vor să moară, cu condiţia

să ucidă. Cînd Suchet spune: „Capitulaţi!", Pala fox' îi răspunde : „După lupta cu tunul, Iupt**a** cu cuţitul". Nimic nu lipsi de la asaltul cîrciumii Hucheloup : nici pietrele care plouau de la fereastră şi de pe acoperiş în capul asediatorilor, scoţîndu-i pe soldaţi din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împuşcăturile din **pivniţă** şi mansarde, nici furia atacului, iniei înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, cînd uşa fu înfundată, nebunia dezlănţuită a măcelului. Asediatorii se năpustiră în cîrciumă, împiedi-cîndu-se de seîndurile uşii forţate şi date la pămînt, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Cîţiva răniţi îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă **cartuşe.** După ce fură arse, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanţe, luară, fiecare, în mînă, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ţinură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai ! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede[2], iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard [3]. Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stîr.jenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigaşe. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi şi fumegînde. Zgomotul era de nedescris ; un fum îmbîcsit şi fierbinte întuneca bătălia.

---

[1] Duce al Saragossei, care a apărat eroic Saragossa în 1809.

[2] Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Siciiia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetăţii (212 î.e.n.), incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

[3] Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expediţiile regilor Franţei în Italia (sfîrşitul secolului al XV-Iea şl începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărera li se turna de sus lichidul vîscos şi fierbinte

Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct. In lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care iluptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decît cu Homer. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile. Era un eroism monstruos.

XXIII

ORESTE FLAMIND ŞI PILADE BEAT

In cele din urmă unii care rezistau, vreo douăzeci de asediatori, soldaţi, guarzi naţionali, guarzi municipali, de-a valma, căţărîndu-se unul pe altul, ajutîndu-se de scheletul scării, aninîndu-se de ziduri, agăţîndu-se de tavan, sfîşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimîn-tătoare, orbiţi de sînge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decît ,un singur om în picioare : Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, ne-maiavînd în mînă decît ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi pînă în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mînă, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică :

— Uite şeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a
ales locul, să stea acolo. Să rămînă acolo. Să-l împuşcăm
pe loc !

— Impuşcaţi-mă ! zise Enjolras.

Şi, aruncînd bucata fărîmată de carabină, îşi încrucişa braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. îndată ce Enjolras îşi încrucişa braţele, primin-du-şi sfîrşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat

şi dezarmat, atîrnă greu deasupra **tumultului,** că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîn-**dru,** însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era aici rănit, după cele douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un martor, în faţa consiliului de război : „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau ApoJlon". Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjolras, lăsă arma jos, spunînd : „Mi se pare că aş împuşca o floare".

în colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă :

— La umăr 1

Un ofiţer îi opri :

— Aşteptaţi ! Şi adresîndu-se lui Enjolras : Vrei să te
leg la ochi ?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de
artilerie ?

— Da.

Grantaire se trezise de cîteva clipe.

Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cîrciumii, aşezat pe un scaun şi prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei : era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Ii lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în aeea.stă poziţie, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe braţe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorţit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase : nici împuşcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din cînd în cînd, îi răspundea numai tunu-

lui cu cîte un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonţ şi să-l cruţe de osteneala de a se trezi. In jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adînc al morţii.

Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudăţenie a fost observată de multe ori. Amorţeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul **lui** ; prăbuşirea îl legăna. In schimb, întreruperea larmei în fata lui fu o puternică lovitură pentru acel somn adînc. într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse braţele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înţelese.

Beţia care sfârşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ee-ţi ascunde ea. Totul se înfăţişează dintr-o dată memoriei ; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ceasuri încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate ; beţia se împrăştie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realităţii. Soldaţii, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriseră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un **colţ,** ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr !", cînd, deodată, auziră o voce puternică care striga Jîngă ei :

— Trăiască republica ! Şi eu sînt cu ea !

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care .lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a beţivului transfigurat.

Repetă : „Trăiască republica !", străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în faţa puştilor, alături de Enjolras.

— Sfîrşiţi cu doi dintr-o împuşcătură ! spuse el. Şi întorcîndu-se cu blîndeţe spre Enjolras, îi spuse : îmi dai voie ?

Enjolras îi strînse mîna, zîmbind.

Nici nu zîmbise bine, că şi izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanţe, rămase proptit de

perete, ca şi cum gloanţele **,l-ar** fi ţintuit acolo. îşi aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste cîteva clipe, soldaţii îi izgoneau pe ultimii răsculaţi, adăpostiţi în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin nişte zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiş. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreţi, care încercau să ridice ornnibusul sîărîmat, fură ucişi cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă ; acum horcăia pe pămînt. Un solda.t şi un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnişul de ţiglă al acoperişului şi, nevrînd să-şi dea drumul **«nul** altuia, cădeau înlănţuiţi într-o îmbrăţişare sălbatică. O luptă la fel, în pivniţă. Strigăte, focuri de armă, călcare în picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldaţii începură să caute prin casele din jur şi să-i urmărească pe fugari.

XXIV

PRIZONIER

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mîna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, şi pe care o simţise pe .cînd îşi pierdea cunoştinţa era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decît punîndu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s^ar fi gîndit la răniţi. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providenţă, cei care cădeau -erau ridicaţi, transportaţi în sala cea scundă şi piansaţi. In intervale, repara baricada. Dar nu făcu cu rnîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea şi sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrieturi. Gloanţele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce îşi dorise în clipa cînd in-

trase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privinţă. Dar ne îndoim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

In ceaţa deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius ; de fapt, nu-l slăbise din ochi. Cînd Ma-rius fu doborît la pămînt de un glonţ, Jean Valjean ţîşni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi şi îl luă cu el.

In clipa aceea, vîrtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras şi asupra uşii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în braţe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei şi pierise îndărătul colţului casei *Corint.*

Cititorul îşi aminteşte că acest colţ făcea un fel de in-trînd în stradă şi ferea de gloanţe, de mitralie şi de priviri o palmă de loc. Uneori, într-un incendiu, scapă de foc o odaie, şi în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găseşti un colţişor liniştit. In această cotitură a trapezului interior al baricadei îşi dăduse duhul Eponine.

Jean Valjean se opri, îl lăsă pe Marius să alunece la pămînt, se lipi de zid şi privi în jurul lui.

Situaţia era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau 'trei minute, această fîşie de zid mai constituia încă un adăpost ; dar cum să iasă din acest măcel ? îşi amintea cît de înspăimîntat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, şi în ce fel izbutise să scape ; atunci fusese greu, azi era cu neputinţă. Avea în faţa lui această casă surdă, cu şase etaje, neînduplecată, care nu părea locuită decît de omul mort aplecat la fereastră ; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie ; acest obstacol părea uşor de (trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vîrfuri de baionete. Era trupa de **linie** postată dincolo de baricadă, la pîndă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanţele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălţimea zidului de pietre ar fi servit drept ţintă pentru şaizeci de

puşti. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colţul casei se afla moartea.

Ce era de făcut ?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărîre. Ceilalţi se băteau la cîţiva paşi de el ; din fericire, toţi se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşii cîreiumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfîrşit.

Jean Valjean privi casa din faţa lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolţit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pămînt cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pămînt lucrul dorit. Zări la cîţiva paşi de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit şi pîndit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătraţi. Rama de pietre cubice care îl susţinea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu burlanul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forţa unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Markts pe umeri, ţeapăn ca un mort, şi, ajutîndu-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puţul din fericire puţin adine, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafaţă pietruită, la trei metri sub pămînt. Făcu toate astea în cîteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adîncă, linişte desăvîrşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mănăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATANULUI[1]

I

PAMINTUL SĂRĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci şi cinci de milioane pe an. Nu e o **metaforă.** Gum şi în ce fel ? Zi şi noapte. In ce scop ? Fără nici un scop. Cu ce gînd ? Fără să se gîn-dească. Pentru ce ? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin ? **Canalul.**

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai cumpănită dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşămîn-tul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşămîntul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Nici un ţăran chinez — ne-o spune Eckeberg — nu se duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie." Datorită îngrăşămîntului omenesc, pă-mîntul Chinei este astăzi tot atît de tînăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grîu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînţa dintru început. Nici un guano[2] nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav bă-ligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor, izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e bă-ligar, în schimb băligarul nostru e aur.

[1] Monstru despre care pomeneşte Biblia.

[1] Injjrăşămînt compus din excremente de pasăre.

Dar ce se face cu acest aur-băligar ? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sînt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului • şi a pinguinilor, iar nesfîrşitul izvor de bogăţie pe care-l avem la îndemînă este trimis în mare. Dacă tot îngrăşămîntul omenesc şi animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Ş.tiţi ce sînt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilităţii, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii ? Sînt cîmpii înflorite, iarbă verde, merişor, cimbru, s.alvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci, seara, fîn bine mirositor, grîu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viaţă. Aşa vrea creaţiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare şi în ceruri transfigurare. Daţi-le înapoi marelui creuzet ; din ele va ieşi belşugul vostru. Hrana eîm-piilor e hrana oamenilor.

Sînteţi liberi să risipiţi această bogăţie şi să mă găsiţi şi caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neştiin-ţei voastre.

Statisticile au calculat că numai Franţa face în fiecare an un vărsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului, prin gura fluviilor ei. Notaţi bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusinţa omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gîrlă. însăşi măduva poporului e dusă, picătură cu pică>tură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, şi de uriaşa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate : pămîntul sărăcit şi apa împuţită. Din brazdă iese foamea, şi din fluvii, boala.

Se ştie, de pildă, că în clipa de faţă Tarnisa otrăveşte Londra.

Pasăre de mare, palmipedă.

In ce priveşte Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval, dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape şi ecluze aspiratoare şi respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînii omului, şi care funcţionează, de altfel, în multe localităţi din Anglia, pentru a aduce în oraşele noastre apa curată din cîmpii şi pentru a trimite cîmpiilor apa bogată a oraşelor. Acest du-te-vino uşor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndeşte la altceva.

Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenţia este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăţă oraşul, dar se stinge populaţia. Un canal este o neînţelegere. Când drenajul, cu dubla lui funcţiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind şi va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit şi problema mizeriei va fi simţitor atenuată. Adăugaţi suprimarea paraziţilor şi problema va fi rezolvată.

Pînă atunci, bogăţia publică se duce pe gîrlă şi păgubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cît despre Franţa, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci şi cincea parte din populaţia totală a Franţei şi dacă îngrăşămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm la mai puţin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci şi cinci de milioane, din jumătatea de miliard pe care Franţa o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci şi cinci de milioane, dacă ar fi întrebuinţate pentru asistenţa socială şi pentru sărbători, ar creşte măreţia Parisului. Oraşul însă le cheltuieşte în haznale în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui â la Beaujon \ orgia lui, revăr-

[1] Financiar francez din secolul al XVlII-lfia, vestit prin risipa şi prin viaţa de desîrîu pe care o ducea ; se îmbogăţise speculînd as'jpra griului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă şi azi numele.

sarea lui de aur din plin, fastul lui, măreţia lui nu sînt altceva decît canalele lui.

Orbiţi de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de rîpă şi să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud ' pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel : Parisul este un sac cu fundul spart.

Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, piatrie augustă a iniţiativei, a imboldului şi a experienţei, centru şi lăcaş al minţilor luminate, acest **oraş-inaţiune,** stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-I<ian să ridice din umeri.

Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.

De altfel, Parisul imi.tă el însuşi această risipă străveche şi nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi ; nu e vorba de **o** prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei — spune Liebig — au supt toată bunăstarea ţăranului roman." După ce cîmpiile Romei au fost sleite de canalurile romane, Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua (aceasta voia să soarbă cetatea şi universul : *Urbi et orbi.* Oraş veşnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.

Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris ; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, pieţele, fundăturile, arterele şi circulaţia 'lui, făcut din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

[1] La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, iniei chiar un mare popor ; acolo unde se află tot, mîrşăvia stă alături de sublim ; iar Parisul cuprinde în el Atena, oraşul luminii, cuprinde Tyrul, oraşul puterii, Sparta, oraşul virtuţii, Ninive, oraşul-minune, dar mai cuprinde în el şi Luteţia, oraşul de noroi.

De altfel, şi aici găsim pecetea puterii lui, şi uriaşa hazna a Parisului realizează, printre monumente, acelaşi ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire cîţiva oameni ca Machiavel, Bacon[1] şi Mirabeau : josnicia măreaţă.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfăţişarea unui uriaş madrepor. Un burete nu are mai multe găuri şi coridoare decîit bulgărele de pămînt de şase leghe jur împrejur, pe care se odihneşte străvechiul mare oraş. Fără a mai vorbi de catacombe, care sînt o pivniţă separată, fără a mai vorbi de încîlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuţiei de apă potabilă, care se sfîrşeşte cu fîntînile ; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriaşă reţea întunecată ; un labirint căruia înclinarea îi serveşte drept fir conducător.

Acolo, în ceaţa umedă, se iveşte şobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Inchipuiţi-vă că Parisul ar fi ridicat ca un capac şi că reţeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două ţărmuri un fel de ramură mare, altoită pe

---

[1] Bacon (1561—1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez şi. în general, al ştiinţelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atît de venal, îneît parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

fluviu. Pe malul drept, carnalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, şi fundăturile ar fi rărnurelele.

Imaginea aceasta este sumară şi numai pe jumătate exactă, deoarece unghiul drept, care este unghiul obişnuit al acestui fel de ramificaţii subterane, se găseşte foarte rar în lumea vegetală.

Veţi putea a"ea o imagine mai asemănătoare a acestui ciudat plan geometric dacă vă închipuiţi că aţi vedea culcat pe un fond întunecat un alfabet oriental, ciudat, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, cînd la colţuri, cînd la extremităţi, într-un tal-meş-balmeş aparent şi la prima vedere întîmplător.

Haznalele şi canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit şi în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoţii. Mulţimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcuşurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morţii. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puţin ameţitoare decît groapa cu lei din Babilon. ' După spusele cărţilor rabinice, Teglath-Phalasar[2] nu jură decît pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda [3] scotea din canalurilc de la Miinster falsa lui lună, şi Mokannâ [4], confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puţul-hazna din Kekhscheb.

---

[1] Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman şi maho medan din centrul Indiei de nord ; călătorii europeni din secolul al XlX-lea îi admirau numeroasele pagode şi moschee, dar insistau tot odată asupra murdăriei mulţimii de fachiri şi pelerini. După legenda biblică, în timpul captivităţii babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile şi înşelătoriile curtenilor şi preoţilor păgîni.

[2] Rege asirian din secolul al VUI-lea î.e.n.

[3] Mistic şi reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Miinster (Westfalia), unde a încercat să înfiinţeze, în 1533, o republică egalitară, avînd în vedere apropiatul „sfîrşit al lumii".

* Şef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIIHea.

Istoria oamenilor se oglindeşte în istoria haznalelor. Gemoiiiiile ' spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mor-mînt şi de azil. Crima, inteligenţa, protestul social, libertatea de conştiinţă, gîndirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omeneşti s-a ascuns în această gaură : bătăuşii veacului al XlV-lea, pungaşii veacului al XV-lea, hughenoţii celui de-al XVI-lea, iluminaţii lui Morin [2] în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecaţi printre revoluţionari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoţul care se simţea încolţit; pădurea are peşterile ei. Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această *picareria* [3] galică, .luau canalul drept o sucursală a Curţii Miracolelor'[1], şi seara puşlamale şi sălbatici intrau sub canalul Maubuee ca într-un culcuş.

Era firesc ca cei care „lucrau" zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge[5] să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chernin-Vert sau de la Hure-poix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele acestea singuratice sînt bîntuite de tot felul de strigoi ; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo cîte o ferestruică, la care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

In Parisul de altădată, canalul era locul de întîlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.

Canalul este conştiinţa oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. In acest loc livid e întuneric,

---

[1] Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a muntelui Capitolin ; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuşi chinurilor, mai înainte de a fi aruncaţi în Tibru.

[2] Mistic persecutat de biserica catolică ; a pierit ars pe rug în 1663. Citiva discipoli fanatici („iluminaţii lui Morin") i-au mai pro povăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfîrşit al lumii.

[3] Termen spaniol care însemnează ,,golănimea" ; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind întruna spre a i se pierde urma.

[4] Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de neno rociţi infirmi.

[5] In romîneşte : Goleşte-Punga şi Taie-Beregata.

dar în schimb nu sînt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfăţişare sau cel puţin înfăţişarea .lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile \ dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvit cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin[2]. Toate murdăriile civilizaţiei, după ce au ieşit din circulaţie, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge pînă la urmă uriaşa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sînt puse la vedere. Acest italmeş-balmeş este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparenţe, adăugirile de prisos JIU mai sînt cu putinţă, murdăria îşi scoate cămaşa, goliciunea e desăvîrşită, iluziile şi vedeniile se împrăştie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu trista înfăţişare a celor ce se sfîrşesc. Realitate şi dispariţie. Colo, un fund de sticlă trădează beţia, un mî-ner de coş îţi vorbeşte de gospodărie ; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr şi atît. Efigia unui gologan se acoperă făţiş cu un strat verde-cenuşiu, scuipatul lui Caiafa se întîlneşte cu vărsătura Lui Falstaff[3], galbenul ieşit din tripou se izbeşte de cuiul' de care atînnă frînghia spînzuratului, fetusul vî-năt se rostogoleşte înfăşurat în paietele care au dănţuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o itocă, după ce a judecai aitîţia oameni, se întinde lîngă o zdreanţă care a fost odată fusta Margotonei ; aici e mai mult decît înfrăţire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altă-

---

[1] Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais : masca
îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascun
dea un ipocrit venal.

[2] **Tip** de valet isteţ din comedia clasică italiană şi franceză, care
înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci şi printr-un nas enorm.

[3] După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cind
acesta a fost adus în faţa **Iul** spre judecată. Falstaff, personaj din
Nevestele venele din Windsor de Sliakespeare, avea greţuri şi vomitări,
atît din pricina abuzului de băutură şi mîncare, cît şi în urma unei
băi în Tamisa, într-un coş **cu** rufe murdare, consecinţă a **aventuri
lor** sale.

dată aici se mîzgăleşte. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihneşte sufletul. Cînd ţi-ai pierdut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care ţi le dă raţiunea de stat, jurămîn-tul, înţelepciunea politică, dreptatea omenească, cinstea profesională, cerinţele severe ale situaţiei, robele incoruptibile, te simţi uşurat cînd intri într-un carnal şi vezi pleava care se împacă bine.

In acelaşi timp e şi o învăţătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopţile sfîntului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre, înlăuntrul lor. Marile asasinate publice, măcelurile politice şi religioase străbat această subterană a civilizaţiei şi îşi împing cadavrele în ea. Pentru privirea iunui visător, toţi criminalii istoriei sînt aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fîşie din propriul lor linţoliu drept şorţ, ştergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al Xl-lea e aici cu Trista,n ' Francisc I cu Duprat[2], Carol al IX-lea cu maică-sa [3], Richelieu cu Ludovic al XlII-lea, Louvois, Letelliier[4], Hebert şi Maillard[5], sînt toţi, zgî-riind pietrele şi încereînd să facă să piară urma celor să-vîrşite de ei. Sub bolţi se aude foşnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor

[1] Om de încredere al lui Ludovic al Xl-lea, şef al politiei salej
a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feu
dalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

[2] Cancelar al Franţei sub Francisc I, a lucrat cu mult zel pentru
întărirea absolutismului, strîngînd totodată şi o avere fabuloasă prin
vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

[3] Este vorba de Catherine de Medicis, regentă în timpul minori
tăţii lui Carol al IX-lea şi inspiratoare a politicii anticalvinis!e a
Curţii, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

[4] Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al
XlV-lea, a fost tată! marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeaşi
demnitate.

[5] Revoluţionari de la 1789. (Despre Hebert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte Ia asaltul Bastiliei ; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris şi. în sfirşit, unul din judecătorii populari care au condamnat. în septembrie 1792, pe nobilii şi preoţii întemniţaţi pentru intrigile lor reacţionare.

sociale. Prin colţuri vezi sclipiri roşietice. Acolo curge o apă groaznică, în **care** s-au spălat **mîini** însîngerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din 'laboratorul .lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar **ei** nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codeşti. Ce latură a ta arăţi atunci cînd te codeşti ? Latura ruşinoasă. Filozofia urmăreşte răul -cu privirea ei cinstită şi nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea ştie să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micşorează şi se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanţă, şi femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraş cu .ajutorul haznalei ; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaşte diferenţa care separă ev-reimea din Judengasse de aceea din ghetto ' după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăseşte în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, răul, falsul, adevărul, pata de sînge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peşteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentaţiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituţiei în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea şi urma braţului Messalinei pe haina hamalilor Romei[2].

HI

BRUNESEAU

In evul mediu canalul Parisului era legendar. In veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu

---

[1] In oraşele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o *luden-gasse,* stradă centrală locuită de evreii bogaţi, şi un *ghetto,* cartier mărginaş, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rînd.

[2] Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Juvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soţie a împăratului Claudiu, de a se îi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

izbuti. Mercier' certifică că, acum mai puţin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Aşa era vechiul Paris, .lăsat p.radă certurilor, nehotă-rîrilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai tîrziu, 1789 a arătat cum se înţelepţesc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap ; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile. Totul era o piedică, totul o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş ; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat ; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor ; Dedal îl dubla pe Babei[2].

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut ou vederea s-ar fi înfuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gîtlejul ora-şului, şi Parisul simţea gustul noroiului Lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment foarte rău privit de altfel ; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi ,nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine !

Inundaţia din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Noroiul s-a răspîndit în cruce, în Piaţa Victoire, unde se află statuia lui Ludovic al XlV-lea ; a intrat pe strada Saint-Honore prin cele două guri de canal din Champs-Ely-sees, pe strada Salut-Florentin prin canalul Saint-Floren-tin, pe strada Pierre-â-Poisson prin canalul Sannerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada

[1] Autorul unui istoric asupra Parisului.

[2] Dedal, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta,
palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al
insulei, închisese minotaurul. Babei, turnul uriaş pe care — după
legenda biblică — oamenii I-ar fi construit în urma potopului spre a se
adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

Roquette prin canalul din strada Lappe ; a acoperit pietrişul străzii Champs-EIysees pînă la o înălţime de treizeci şi cinci de centimetri; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea .funcţiunea în sens invers, în străzile Mazarine, Echaude şi Marais, unde s-.a oprit la o sută nouă metri, la cîţiva paşi de casa unde locuise Racine, respectîndu-l pe poet în veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălţimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci şi opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul .nu poate avea .niciodată un renume bun ; aici, însă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul ştia în chip nedesluşit că are sub el o pivniţă grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaştină a Tebei, unde furnicau scolqpendre de cincisprezece picioare lungime şi în care s-ar fi putut îmbăia Behemot[1]. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreţinerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu (trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vîrful cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Crequi[2], erau descărcate pur şi simplu în canal. Curăţirea lor era încredinţată ploilor, care mai mult le înfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei şi o numea Gemonie ; Parisul o insulta pe a lui şi-i spunea Gaura Puturoasă. Ştiinţa şi superstiţia erau de acord în privinţa scîrbei. Gaura Puturoasă .respingea igiena şi legenda. Moine Bourru a răsărit de sub bolta împuţită a

---

[1] Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

[2] Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIIl-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane şi comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreţ vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

canalului Mouffetard ; cadavrele marmuseţilor' au fost azvîrlite în canalul Barillerie ; Eagon[2] pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în faţa firmei *Mesagerul galant,* pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieşea dinăuntru ; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuţite, asemenea unui şirag de dinţi, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginaţia populară semăna întunecata beznă pariziană cu nu ştiu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul[3]. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin mintea poliţiei. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis ? Era înfricoşător. Şi totuşi cineva se oferi s-o facă. Cloaca îşi avu un Cristofor Columb.

Intr-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decres sau Cretet[4] oarecare, veni ,să fie de faţă la toaleta stăpînului său. In Carrousel se auzea cum se tîrau săbiile tuturor :acelor soldaţi extraordinari ai marii republici şi ai marelui imperiu ; eroii se înghesuiau la uşa Lui Napoleon ; oamenii de pe Rin, Escaut, Adige şi Nil ; camarazi ai **.lui** Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kle-bert; aerostieri[5] de-ai lui Fleurus, grenadieri din Ma-ienţa, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artilerişti pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, chiurasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în

---

[1] Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al Vl-lea (sfîrşitul secolului
al xiV-lea), administratori capabili, numiţi astfel din gelozie de parti
dul marilor feudali care le disputa puterea. Cînd Carol al Vl-lea fu
atins de alienaţie mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia,
îl domină complet şi-i alungă pe marmuseţi, dintre care unii fură
ucişi.

[2] Autorul unui istoric asupra Parisului.

[3] Prăpastie în care atenienii îşi aruncau criminalii.

[4] Miniştri ai lui Napoleon I.

[5] Soldaţi însărcinaţi cu manevra aerostatelor militare.

Zuidersee ; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alţii îl întovărăşiseră pe Murat în tranşeele de la Mantua, alţii trecuseră de Lannes pe drumul povîrnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată prinţr-o grupă sau un pluton şi păzind odihna lui Napoleon ; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul şi înaintea ei Austerlitzul. „Sire — îi spuse ministrul de interne Lui Napoleon — ara văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru." „Cine e acest om — întrebă repede împăratul — şi ce-a făcut ?" „Vrea să facă un lucru, sire..." „Ce anume ?" „Să cerceteze canalele Parisului." Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea aceasta a avut loc. A fost o campanie îndrăzneaţă ; o bătălie nocturnă împotriva ciumei şi a asfixiei. In acelaşi timp a fost o călătorie de descoperiri. Unul dintre supravieţuitorii acestei explorări, un muncitor deştept, foarte tînăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo cîţiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliţie, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulaţii ale reţelei subpămîntene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operaţia era grea ; cercetarea presupunea curăţire ; trebuia să se cureţe şi în acelaşi timp să se măsoare ; să noteze intrările de apă, să numere grilajele şi gurile, să cerceteze în amănunt ramificaţiile, să indice curentele pe puncte de partaj, să identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să sondeze canalele mici legate de canalul principal, să măsoare înălţimea interioară a fiecărui coridor şi lărgimea lui atît la începutul boitelor, cît şi la

temelia lor, în **sfîrşit,** să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fi e de la baza canalului, fie de la suprafaţa străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborît .intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din cînd în cînd, era scos afară cîte un muncitor leşinat. In unele locuri, *o* prăpastie. Pămînitul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase în puţ fără fund ; nu mai dădeai de loc solid ; la un moment dat un om pieri înăuntru ; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy [1], din distanţă în distanţă în locurile destul de curăţate, se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu cîlţi îmbibaţi în răşină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureţi diformi ca **.nişte** tumori ; pînă şi piatra părea bolnavă în locul acesta înnăbuşitor.

In explorarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din G.rand-Hurleur descifra pe o piatră ieşită în afară data anului 1550 ; această piatră arăta limita la ca.re se oprise Philibert Delorme [2], însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea sub-pămînteană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului .al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi mîna de lucru a veacului al XVII-lea în conducta de la Ponceau şi din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 şi 1650, şi mîna de lucru a veacului al XVIII-lea în secţiunea de apus a canalului colector, închisă şi boltită în 1740. Aceste două boite, mai ales cea mai puţin veche, cea din 1740, erau mai crăpate şi în stare mai proastă decît zidăria canalului de centură, oare data din 1412, epocă la care pî-răul ou apă curgătoare de la Menilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui ţăran care ar deveni valet al regelui ; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel[3].

[1] Chimist din timpul revoluţiei şi al imperiului ; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice şi la organizarea unui învătămînt nou.

[2] Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

[!] însemnează camerist prostănac şi grosolan transformat în valet stilat.

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiţie, li se părură că descoperă firidele vechilor temniţe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace* '. Intr-una dintre celule atîrna un lanţ de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariţie care a fost probabil în legătură cu faimoasa şi netăgăduita apariţie a diavolului în strada Bernardins în ultimul an ial veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfîrşit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară <un coş de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte preţioase, de bijuterii de aur şi argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaş care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăţia veacurilor. La bifurcarea celor două branşamente din strada Temple şi din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată monedă hughenotă, de aramă, avînd pe una din părţi un porc cu pălărie de cardinal şi ,pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Intîlnirea cea mai neaşteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj **din** care nu mai rămăseseră decît ţî-ţînile. De una dintre aceste **ţîţîni** atîrna un fel de zdreanţă fără «ici o formă, murdară, care desigur că se agăţase acolo în trecere, fîMîia *m* umbră şi se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna şi o cercetă. Era din-tr-o ţesătură de in foarte fină, şi la unul din colţurile mai ■puţin joase'se putea desluşi urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a şapte litere : LAVBESP. Coroana era de marchiz şi cele şapte litere însemnau *Laubespine.* Se constată că aveau în faţa ochilor o bucată din linţoliul lui Marat. Marat, în tinereţea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d'Artois, în ca-

---

[1] Formulă latinească prin care inchiziţia spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închişi pînă la moarte unii condamnaţi ; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creştini*

litaite de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o .doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearşaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pînză fină la el acasă şi fu îngropat în ea. Cîteva femei bătrîne îl înfăşurară pe tragicul Prieten al poporului în cearşaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanţă aceasta unde era : nu o smulseră. Din dispreţ sau din respect ? Marat le merita pe amin două. Şi apoi, soarta îşi lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparţin mor-mîntului să fie lăsate în locul pe care şi l-au ales. In sfîrşit, rămăşiţa era ciudată. O marchiză dormise în-tr-însa ; Marat putrezise în ea ; străbătuse Pa.ntheonul pentru a da de şobolanii cainalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar fi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ţinu şapte ani, de la 1805 la 1812. In drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrşit lucrări însemnate ; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, crea peste tot linii noi şi aduse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pî.nă la fîntîna Innocents ; în 1810, sub strada Froidmanteau şi sub Salpetriere; *m* 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Peres, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piaţa Royale; în 1812, sub strada la Paix şi sub şoseaua d'Antln. In acelaşi timp, dezinfecta şi asana toată reţeaua. Incepînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

In felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci îşi curaţi dedesubturile şi făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curăţire adevărată.

Aşa era, văzut retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaştini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcînd şi coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi şi cu răni pe pereţi, îngrozitor. Ramificaţii în toate direcţiile, încrucişări de

tranşee, branşamente, întretăieri, stele ca în tranşee, fundături, bolti acoperite cu silitră, bălţi infecte, scurgeri împuţite pe pereţi, picături care cădeau din -tavan, beznă ; nimic mai groaznic decît această veche crip-tă-hazna, aparat digestiv babilonian, peşteră, groapă, abis străpuns de străzi, muşuroi titanic în care minţii i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriaşa cîrtiţă oarbă care este trecutul. Aşa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

PROGRESUL ACTUAL

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înţelege în Anglia prin „respectabil". E îngrijit şi cenuşiu ; liniar şi, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu om negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpămîntene atît de obişnuite în vechime şi atît de folositoare ■monarhilor şi principilor cînd voiau să fugă, în vremurile de altădată, cînd „poporul îi iubea pe regi". Canalul de astăzi este un canal frumos ; stilul lui e curat ; clasicul alexandrin recti-liniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi boite întunecate şi alburii ; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă ; strada Rivoli continuă pînă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva la locul ei, e desigur în tranşeea cu murdării a unui mare oraş. Aici totul este în funcţie de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfăţişare oficială. Chiar .rapoartele de poliţie, al căror obiect este cîte-odată, sînt respectuoase faţă de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sînt cuviincioase şi demne. Ceea ce se numea altădată un maţ se cheamă acum galerie ; ce era altădată o gaură se cheamă acum

deschizătură. Villon nu şi-ar mai recunoaşte antica ascunzătoare. Reţeaua aceasta de pivniţe are mai departe populaţia ei străveche de rozătoare mai .numeroasă ca oricînd; uneori iun şobolan veteran îndrăzneşte să-şi scoată capul prin fereastra canalului şi se uită la parizieni ; spurcăciunile acestea se domesticesc şi ele, în-cîntate de palatul lor subpaminteau. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, oare murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuşi, să nu vă bizuiţi pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decît nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliţiei şi comisia de salubritate. In ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspîndeşte un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să .ne înţelegem. La urma urmei, curăţenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizaţiei şi, după cum, din punctul acesta de vedere, conştiinţa lui Tar-tuffe e un progres faţă de staulul lui Augias, fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătăţit.

Dar e mai mult decît un progres ; e o schimbare. între vechiul canal şi cel de astăzi s-a întîmplat o revoluţie. Cine a făcut-o ?

Rmneseau, omul pe care toată lumea îl uită şi despre care am vorbit.

VI

PROGRESUL VIITOR

Săpatul canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă uşoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul, într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creşterii Parisului. E ca o caracatiţă afurisită cu mii de braţe care creşte în pămînt pe măsură ce oraşul se întinde deasupra. Ori de cîte ori oraşul taie o stradă, canalul întinde un braţ. Vechea monarhie nu construise decît douăzeci şi trei de mii de metri de canal ; aceasta era situaţia Parisului

la 1 ianuarie 1806. Incepînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată şi continuată în chip folositor şi energic ; Napoleon a construit — cifrele sînt ciudate — patru mii opt sute **pateu** metri ; Ludovic al XVIII-Iea, cinci mii şapte sute nouă ; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci şi şase ; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci ; republica din 1848, douăzeci şi trei de mii trei sute optzeci şi unu; actualul regim, şaptezeci de mii cinci sute ; cu totul, în clipa de faţă, două sute douăzeci şi şase de mii şase sute zece metri ; şaizeci de leghe de canaturi de scurgere ; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificaţie întunecoasă mereu în lucru ; construcţie necunoscută şi imensă.

După cum se vede, labirintul subpămintean al Parisului este azi mai mult decît înzeci.tul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ,ne putem închipui cită stăruinţă şi sforţări au trebuit pentru a .aduce această cloacă la starea de (relativă desăvîrşire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administraţie monarhică şi, în 'Ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluţionară, să sape cele cinci leghe de can-aluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecăţile populaţiei muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la *cazma,* la .tîrnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns şi de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris ; de îndată ce, sub o formă oarecare, munca porneşte şi se aventurează în această pătură de aluviuni, forţele subpămîntene ce se opun apar din belşug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmp arate, de rocile tari, de acele nămoluri moi şi adînci pe care ştiinţa le numeşte muştaruri. Tîrnăcopul răzbeşte greu prin straturile cal-caroase întretăiate de fîşii de humă foarte subţiri şi de pături chistoase ale căror foi sînt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrăiaş sparge bolta începută şi se revarsă asupra

muncitorilor ; sau un şuvoi de marnă ţîşneşte şi se pră-vale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe nişte bucăţi de sticlă cele mai groase grinzi de susţinere. Nu demult, cînd a .trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Mar.tin, fără ca să se întrerupă navigaţia şi fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, şi apa a năvălit dintr-o dată în şantierul subteran, depăşind capacitatea de scurgere a pompelor; a .trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strimtă a marelui bazin şi s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părţi, în apropierea Senei şi chiar destul de departe de fluviu, ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Luniere, întâlnim nisipuri fără fund în care te împotmoleşti şi în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii. Adăugaţi asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbuşirile neaşteptate. Adăugaţi tifosul de care muncitorii sînt cu-p-rinşi încetul cu încetul. In zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susţine o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un şanţ, la zece metri adîncime, după ce *&* boltit pîrăul Bievre de la bulevardul l'Hopital pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, şi al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi şi noapte, la o adîncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torenţiale din Montmartre şi pentru a crea o scurgere acestei bălţi fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, şi, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Bar.re-du-Bec, fără să sape un şanţ, la şase metri adîncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele oraşului, din strada Traversiere-Saint-Antoine pînă în strada l'Ourcine ; după ce a degajat de inundaţiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branşamentul Arbalete ; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră şi beton în .nisipuri

curgătoare ; după ce a condus înfricoşătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branşamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prosteşti de pe cîmpurile de luptă.

In 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sînt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta reconstrucţie care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o pante din canalul de centura, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneţia, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit oraşul Paris în caseta lui cele două sute şaizeci şi şase de mii optzeci de franci şi şase centime necesare pentru acoperirea acestei ruşini. Cele trei puţuri absorbante de la Combat, de la Cunette şi de la Saint-Mande, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu şanţurile lor colectoare şi ou branşamentele lor purificatoare, nu datează decît din 1836. Reţeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul înnoită şi, aşa cum am mai spus, mai mult decît înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 şi 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci şosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povîrnişurile unor străzi s>au ale unor răspîntii, nişte mari grătare pătrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecuşul paşilor mulţimii, periculoasă şi alunecoasă pentru trăsuri şi care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri şi şosele dădea acestor margini de pantă şi acestor grătare denumirea expresivă de *cassis.* In 1832, într-o mulţime de străzi, pe strada Etoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-du-Nazareth, pe strada Folie-Mericourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-aux-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Martin, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-

Baiteliere, pe Champs-Elysees, pe strada Iacob, pe strada Tourno.n, băitrîna cloacă gotică îşi mai arăta încă cinic gurile ei. Erau nişte leneşe căscaturi enorme de piatră, cîteodată înconjurate cu stîlpi, cu o neruşinare monumentală.

In 1806, Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663 ; cinci mii trei sute douăzeci şi opt toaze' de canal. După Bruneseau, Ia 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii (trei sute de metri. Din 1806 pînă în **1831** s-au construit anual, în medie, şap.te sute cincizeci de metri ; de atunci s-.au construit în fiecare an opt şi chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic pe .temelie „de beton. La două sute de franci metrul, cele şaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci şi opt de milioane.

In >afara progresului economic pe cane l-am indicat, probleme grave de igienă obştească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare : canalul Parisului.

Parisul se află între două pături : o pătură de apă şi o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pîuă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta şi calcarul jurasic ; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci şi cinci de leghe ; o mulţime de >rîuri şi de pîraie se preling în el ; într-un pahar de apă din fîntîna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne şi Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer şi apoi din pămînt ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respiraţia oraşului ; de aici mirosul acela urît. S-a constatat ştiinţific că aerul captat deasupra unei gunoişti este mai curat ca aerul capitat deasupra Parisului. Intr-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecţionîndu-se mecanismele şi făcîndu-se lumină, se va întrebuinţa pătura de apă pentru curăţirea păturii de aer, adică la spălarea

Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

canalului. Se ştie că prin spălarea canalului înţelegem : noroiul să fie î.napoiat pămîntului, gunoiul să fie reîntors solului şi îngraşamintele **cimpiilor.** Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micşorare a mizeriei şi o creşitere a sănătăţii. In ceasul de faţă bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe an jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei **roţi** pestilenţiale.

S-ar p.utea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care oraşul îl are în sî.nge. Lnstinctul popular inu s-a înşelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curăţitor de canale era altădată **tot** atît de periculoasă şi poate tot atît de dezgustătoare în ochii poporului ca şi meseria de parla-giu, **atît** de multă vreme tratată cu scîrbă şi lăsată în seama călăului. Un zidar .trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste <adîncuri rău mirositoare; scara fîntînarului şovăia să se cufunde ; se spunea proverbial : „A coborî în canal înseamnă a **intra** în groapă" ; şi tot felul de legende hidoase, după cum ara mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere ; temut recepitacol de lături, care poantă urmele revoluţiilor globului, ca şi ale .revoluţiilor oamenilor, şi în care se găsesc rămăşiţele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanţă lui Marat.

CARTEA A TREIA

INTRE SUFLET ŞI MOCIRLA

I

CLOACA ŞI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca şi în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deşi în mijlocul oraşului, Jean Valjean ieşise din oraş ; şi -cît ai clipi din ochi, numai cît ai -ridica un capac şi l-ai pune. la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopţii, de la vuietul asurzitor la linişte, din virtejul tunetelor în încremenirea mormîntului şi, prin-tr-o întîmplare mai fericită decît cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea rnai desăvîrşită siguranţă.

Să cazi pe neaşteptate într-o pivniţă, să te faci nevăzut în temniţa subterană a Parisului, să părăseşti strada unde te pîndeşte moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormîn-t unde te aşteaptă viaţa era ceva puţin obişnuit. Cîtva timp rămase ca năucit, ascultînd cu -uimire. Capcana salvării se deschisese deoda.tă sub el. Bunătatea cerească pusese mîna pe el oarecum pe la spate. Minunate viclenii ale providenţei ! Numai că rănitul nu mişca de loc şi Jean Valjean nu ştia dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintîi senzaţie a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu -nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morţii, ce se dezlănţuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care

îl despărţea de ea, decît aşa, ca un zgomot stins şi nedesluşit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simţea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult ; dar era de ajuns. întinse un braţ, apoi pe celălalt şi de amîndouă părţile atinse peretele ; îşi dădu seama că galeria era îngustă ; alunecă şi îşi dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de *o* groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior ; îşi dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înştiinţa de locul unde se afla.

După cîteva clipe nu mai era orb. Venea puţină lumină de la ferestruica prin care se strecurase el şi ochii i se deprinseseră în această pivniţă. începu *a* desluşi cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca In pămînt — nici un alt cuvînt nu e atît de potrivit — era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numeşte branşamente. înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina ferestruicii se pierdea la zece sau doisprezece paşi de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîţiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea şi deasă ; părea îngrozitor să pătrunzi în ea ; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuşi trece prin acest perete de întuneric şi trebuia să o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut şi de soldaţi şi că totul atîrna de această întîmplare. Şi ei puteau coborî în puţul acesta şi-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pămînt ; îl culese de pe jos — acesta e euvîntul potrivit -* îl luă din nou în spinare şi porni. Intră hotărît în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de «alt soi, dar tot atît de mari, îi pîndeau poate. După vîrtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor şi a capcanelor ; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de paşi, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrşea într-o altă ga-

lerie, pe care o îmtîlnea de-a curmezişul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să-l apuce ? Să o ia k stînga sau la dreapta ? Cum să se îndrumeze în acest negru labirint ? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fi r : panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.

Jea,n Valjean înţelese îndată acest lucru.

îşi spuse că se afla pesemne în canalul Halelor ; că, dacă ar lua-o la stînga şi <ar urma panta, ar ajunge în mai puţin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-aiu-Change şi Pont-Neuf, s-ar arăita deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal a vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pămînt, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenţilor de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi arestat înainte de-a ieşi. Alai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieşire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi şi o luă la dreapta.

După ce trecu de colţul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el şi orbi din nou. înainta, itotuşi, cît putu mai repede. Braţele lui Marius erau petrecute în jurul gîtului său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mînă ţinea braţele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său şi, însîngerat cum era, se lipea de el. Simţea curgînd pe el şi pătrunzîndu-i sub haine un pîrăiaş călduţ care venea de la Marius. Totuşi, căldura umedă pe care o simţea la urechea lui, care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viaţă. Guloarul pe care mergea acum Jean Val'jean era mai puţin îngust decît cel dinţii. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă şi făceau un mic şuvoi în mijlocul canalului, aşa încît era silit să meargă lipit de perate ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile de noapte pipăind nevăzutul, pierdute sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că nişte ferestruici îndepărtate trimiteau puţină lumină, ce plutea în această ceaţă deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou desluşit şi să-şi dea seama cînd de zidul pe care îl atingea, cînd de bol<ta pe sub care trecea. Pupila se măreşte noaptea şi ajunge să vadă ca ziua, după cum sufletul se măreşte în nenorocire şi ajunge să-l găsească acolo pe dumnezeu.

Era greu să-şi găsească drumul.

Reţeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem aşa, reţeaua suprapusă a străzilor. în Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Inchipuiţi-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numeşte canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că reţeaua actuală, mulţumită activităţii deosebite a -ultimilor treizeci de ani, nu are mai puţin de şaizeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înşelă. Crezu că se afla sub strada Saint-Denis şi, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găseşte un vechi carnal[1] de piatră, de pe vremea lui Ludovic al Xlll-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcînd un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curţi *<a* Miracolelor şi avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru braţe ale sale ce se întretaie în oruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lingă circiuma *Corint,* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis ; ea ajungea la canalul Momtmartre şi pe el apucase Jean Valjean. Şi aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortocheate canale ale vechii reţele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele ; dar avea să întîl-nească încă mulite lucruri care să-l pună în încurcătură şi destule colţuri de stradă — căci străzi sînt şi acelea — aveau să-i iasă în cale ca nişte puncte de întrebare în întuneric ; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtriere, un fel de joc chinezesc, întkizîndu-se cu văl-măşagul său haotic de T-uri şi Z-uri pe sub palatul poşte-

lor şi sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrşeşte în formă de Y ; în al doilea rînd, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinţi ai săi care sînt tot atîtea înfundături ; în al treilea, la stînga sa, ramificaţia Mail, despărţită chiar de la intrare într-un fel de furcă şi ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă de scurgere ia Luvrului, truncheată şi despicată în toate părţile ; în sfîrşit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeâneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a **străzii** Saint-Denis. în locul vechii pietre de construcţie, în locul arhitecturiii de altădată, trufaşă şi regească pînă şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stînjenul, ar fi simţit sub degete ieîtinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra poroasă cu baie de mortar hidraulic peste baza de heton care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine" ; dar el nu ştia nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întîmplării, adică în mina providenţei.

Incet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucişările lui te ameţesc. E înfiorător lucru să te simţi prins în acest Paris a,l beznei. Jean Valjean era silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. In necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici ? Va găsi ieşirea ? O va găsi la timp ? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns ? Va intîlni vreun neaşteptat nod de întuneric ? Va ajunge la un loc dincolo

de care nu va putea trece ? Marius va muri din pricina pierderii de sînge, iar el va muri de foame ? Vor pieri aici amî.ndoi şi vor ajunge două schelete într-un colţ al acestei bezne ? Nu ştia nimic. îşi punea toate aceste întrebări, dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sînt o **prăpastie.** Ca şi profetul, se afla în pîntecele dihaniei.'

Deodată, rămase uimit. Cînd se aştepta mai puţin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce ? Va ajunge pe neaşteptate la Sena ? Primejdia era mare, dar ar fi fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o pante în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărţire a apelor închipuie o ilinie foarte întortocheaită. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărţire al scurgerilor, e, în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în ca.nalul Luvrului, lîngă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lî.ngă Hale. In acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură ; era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie.

De cîte ori întîlnea cîte o .ramificaţie, îi pipăia colţurile, şi, dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strîmtă decît coridorul în care se găisea, ,nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decît să-l îndepărteze de ţintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulaţia,

---

[1] Aluzie Ia legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghiţit de o balenă, în pîntecele cSreia ar fi stat **trei zile.**

şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca ide tunet, depărtat dar continuu. Erau roţile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puţin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gîndise încă să se odihnească. Schimbase numai mina ca.re-l ţinea pe Marius. întunericul era mai adine ca oricînd, dar adîn-cimea aceasta îl linişte a.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedeslușită, care înroşea puţin podeaua de la picioarele sale şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stînga sa pe cei doi pereţi lipicioşi ai coridorului. Uimit, se întoarse.

In spatele lui, în partea din coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrşită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-I priveşte.

întunecata stea a poliţiei răsărea în canal.

înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedeslușite, îngrozitoare.

II

LĂMURIRE

In ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teamă ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi ; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil ; aceste două lucrări strîns unite cereau o îndoită strategie a forţei publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliţie. Trei plutoane de agenţi şi de canalagii răs-colîră reţeaua subterană a Parisului : primul malul drept, al doilea malul stîng şi al treilea în Cite.

Agenţii erau înarmaţi cu carabine, cu bastoane de cauciuc, cu săbii şi pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna pairului de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfîrşise de cercetat galeria curbă şi cele itrei fundături de sub strad.a Cadran. In timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strimtă decît coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliţiei li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de centură. Erau în adevăr paşii Iui Jean Valjean. Sergentul-şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toţi îşi îndreptară privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu
se .poarte descrie.

Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi pierdut în întunecimea ce stăpînea locul.

Se lipi de perete şi se opri.

De altfel, inu-şi da seama de ceea oe se mişca acolo în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoţiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie şi în jurul ei nişte stafii. Ce era ? Nu înţelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul
încetase.

Oamenii poliţiei ascultau şi .nu auzeau nimic, priveau şi nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest p.unot al canalului Mont-martre era un fel de răspîntie aşa-zisă „de serviciu", care a fost desfiinţată de atunci din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvălea în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspîntie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară şi începură a vorbi pe şoptite.

încheierea la care ajunse acest sfat, ţinut de cîinii de pază, fu că se înşelaseră, că nu se auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul

de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Merry, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun *bousingot*', în cartierul acela trebuia căutat.

Din cînd în cînd, partidele îşi înnoiesc vorbele de ocară învechite. In 1832 cuvintul „bousingot" ţinea locul între cuvîntul „iacobin", care se învechise, şi cuvântul „demagog", pe vremea aceea aproape -neîntrebuinţat şi care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre po-vîrnişul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule şi să meargă în amîn,două părţile, Jean Valjean ar fi fost p.rins. De acest fir de păr atîrna. Pesemne că instrucţiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculaţi, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Acesta porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mişcare, Jean Valjean nu prinse idecît eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-o dată. înainte de a pleca, pentru ca poliţia să aibă conştiinţa împăcată, sergentul îşi descarcă puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca bolboroseala acestui intestin uriaş. O bucată ide tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîţiva paşi de Jean Valjean, îi dădu de ştire că glonţul nimerise bolta, deasupra capului său.

Paşi măsuraţi şi rari răsunară cîtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau ; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab vîrful boitei, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte, rămase mult timp lipit de perete, cu auzul aţintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.

Tînăr romantic, (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

III

OMUL „FILAT"

Trebuie să recunoaştem poliţiei de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieţii publice, ea îşi împlinea datoria de supraveghere a căilor publice fără să se clintească. O răscoală nu era pentru ea un prilej -de a lăsa frîu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societăţii, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări -neprevăzute, fără a fi stingherită de acestea din urmă. In timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub ameninţarea unei revoluţii, un aigent, fără a .se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila" pe un hoţ.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povîrnişul malului drep-t, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo nici un povîrniş. înfăţişarea locurilor s-a schimbai

Pe povîrnişjjl acesta, doi oameni, la o anumită distanţă unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca şi cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul tovarăşului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte o pradă, fără să pară că o face anume. P.rada era vicleană şi se apăra.

Distanţa dintre fiinţa asta vicleană urmărită şi copoiul care urmăreşte era păstrată. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o faţă gălbejită ; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, avea înfăţişarea aspră, şi o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintîi, simţindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie ; cine l-ar fi putut privi ar

fi văzut în ochii lui vrăjmăşia întunecată a fugii şi toată ameninţarea care e cuprinsă în (teamă.

Malul[1] era pustiu ; nici urmă de trecător ; nici măcar vreun luntraş sau hamal în şlepurile legate la mal ici şi colo.

Aceşti doi oameni nu puteau fi văzuţi bine decît de pe cheiul din faţă, şi, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfăţişarea unei fiinţe zbîrlite, zdrenţă.roase, prefăcute şi neliniştite, tremurî.nd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare şi oficiale, purtînd redingota sităpînirii, încheiată pînă la gît.

Cititorul ar recunoaşte, poate, pe aceşti doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ţinta celui din urmă ?

Pesemne să izbutească a îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase.

Cînd un om îmbrăcat în hainele statului urmăreşte pe unul în zdrenţe, este ca să facă şi din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru ; să fii îmbrăcat în roşu e neplăcut.

Exisită o purpură a săracului.

Se vede că de o neplăcere şi de o purpură de acest fel dorea .să scape cel dintîi.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui şi nu punea încă mîna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîinire însemnată şi la vreo gaşcă întreagă bună de înhăţat. Această lucrare gingaşă se numeşte „filare".

Ceea ce în-tăreşte această bănuială este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zărind de pe povîrniş o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului ; birjarul înţelese ; îşi dădu seama, fără doar şi poate, cu cine are de-a face, întoarse şi se luă la pas, de pe înălţimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect şi zdrenţăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul şirului de copaci de pe Champs-Elysees. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mină.

Una din instrucţiunile secrete, date de poliţie agenţilor săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la în-demînă o trăsură de piaţă, pentru orice împrejurare".

Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desă-vîrşită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei pînă la apă şi care îngăduia birjarilor ce veneau dinspre Passy să-şi adape caii la rîu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desfiinţată de atunci încoace, caii orapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi aşteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape pe Champs-Elysees, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenţii poliţiei, şi unde celălalt ar fi avut cu uşurinţă ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I *, Un corp de gardă se află şi el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pîndea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înainta mai departe pe povîrniş, de-a lungul cheiului.

Poziţia sa devenea vădit primejdioasă.

Afară numai dacă nu voia să se arunce în Sena ; ce putea face ?

De-acum înainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o aîţă rampă şi nici vreo scară ; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul lena, şi unc'- povîrnişul, din ce în ce mai îngust, se sfîrşeşte într-o limbă subţire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, rîu la stînga

---

' Moret, orăşel Ia sud de Fontalnebleau. Localitatea poseda !n secolul trecut multe case din secolele al XV-lea şl al XVI-lea, fearte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspîndise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărî-mate şi reconstruite întocmai la Paris.

şi în faţă şi înapoia sa autoritatea ce se ţinea scai după el.

E adevărat că acest capăt al povîrnişului era ascuns de o movilă înaltă de şase-şapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decît s-o ocolească ? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndea la asta. Naivitatea hoţilor nu merge pînă acolo.

Grămada de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălţime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Acesta, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu a merge foarte repede. In cîteva clipe fu la grămada de dărîmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.

Omul cu bluză de lucrător dispăruse fără urme.

Dincolo de mormanul de moloz, povîrnişul malului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el ?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnişului şi rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînşi, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse în locul unde se sfîrşea pămîntul şi începea apa un grilaj de fier lat şi scund, boltit cu o broască zdravănă şi trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atit în apă, cît şi pe povîrniş. Un pîrăiaş negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii lui grei şi ruginiţi se zărea un fel de coridor boltit şi întunecos.

Omul încrucişa braţele şi privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă ; îl zgudui, dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese

deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj aşa de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Aceasta însemna că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.

Acest lucru, limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul şi îi smulse această exclamaţie indignată :

— Asta e culmea ! O cheie de-a stăpînirii !

Apoi, liniştindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice în această năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură :

— Ei ! ei ! ei ! ei !

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieşind, fie să vadă pe alţii intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rîndul ei, birja care îşi potrivea pasul după mersul lui se opri şi ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, aşa de cunoscut parizienilor, cărora — fie spus în treacăt — stăpînirea li-l pune şi lor uneori. Puţinii trecători de pe podul lena întorceau capul înainte de a se depărta, pentru a privi o clipă aceste două amănunte ale priveliştii, amîndouă nemişcate : omul pe povîrnişul malului, birja pe chei.

IV

ŞI EL IŞI POARTA CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolţilor nu e peste tot la fel ; înălţimea lor e în mijlociu de cinci picioare şi şase degete ' şi a fost socotită după înălţimea

---

Pied (picior), măsură veche de 0,3248 m. împărţită In 12 *pouces* (degete).

unui om. Jean Valjean era nevoit să se piece pentru a nu izbi pe Marius de boltă ; la fiecare clipă trebuia să se aplece, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mînă, fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a ferestruicilor nu se arăta decît foarte rar şi era aşa de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. încolo, totul era ceaţă, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete ; mai cu seamă sete ; şi acolo era ca şi la mare, un loc plin de apă din care nu poţi bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puţin scăzută cu vîrsta, datorită vieţii sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea şi puterea lui în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrnă trupurile neînsufleţite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încît pieptul să-i fie slobod şi respiraţia să se poată face cî,t mai bine cu putinţă. Simţea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.

In primul rînd fu mirat de lărgirea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie pe care n-o mal putea atinge pînă la cei doi pereţi ai săi, cu mîinile întinse, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are în adevăr o lărgime de opt picioare şi o înălţime de şapte.

In punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Ca.nal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence şi cea a Abatorului, vin şi ele să facă o răspîntie. Intre aceste patru drumuri o minte mai puţin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea : să coboare sau să urce ? El se gîndi că situaţia nu mai

suferă întîrziere şi că trebuie, cu orice risc, să ajungă acum la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga, şi bine făcu. Căci ar fi o greşeală să se creadă că, aşa cum îl arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, şi că are două ieşiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrău Menilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Menilmantant. El nu are nici o legătură directă cu ramificaţia care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, şi care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificaţie, care întregeşte canalul colector, e despărţită de el, chiar sub strada Menil-montant, printr-o construcţie ce hotărniceşte locul de despărţire al apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luait-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforţări, sfîrşist de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcîndu-se puţin înapoi şi intrînd în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiţia să nu fi şovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Boucherat, luînd-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta şi lăsînd în urmă galeria Saint-Sebastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, şi de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit cumva într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieşirea pe Sena, lingă Arsenal. Dar pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificaţiile şi în toate deschiderile lui buretele uriaş al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu ştia nimic despre această înspăimântătoare reţea de drumuri pe care o străbătea şi, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se află, ar fi răspuns : în întuneric.

Instinctul îl sluji bine. într-adevăr singura scăpare cu putinţă era să coboare.

Lăsă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte şi strada Saint-Georges şi coridorul'lung şi bifurcat al şoselei d'Antin.

După ce trecu de un ai'luent, care era pesemne ramificaţia Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mişcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, aşeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însînge-rat al lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închişi, şuviţele de păr lipite de tîmple ca nişte pensule uscate în vopsea roşie, mîinile atîrnînd fără viaţă, braţele şi picioarele reci, sînge închegat la colţul buzelor. Un cheag de sînge se strînsese în nodul cravatei ; cămaşa intra în răni, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mîna pe piept: inima bătea încă. îşi sfîşie cămaşa, legă rănile cît putu mai bine şi opri sîngele care curgea ; apoi, aplecîndu-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoştinţă şi aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dînd la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri : pîinea uitată din ajun şi carnetul lui Marius. Mîneă pîinea şi deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim :

,,Mă numesc Marius Pontmercy. Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Cal-vaire nr. 6, la Marais."

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rînduri şi rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet : strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise ; îl luă iar pe Marius în cîrcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept şi porni să coboare canalul.

Marele Canal, îndreptat după povîmişul văii Menil-montant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pă-mînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimk nu-i spunea

nîcl ce parte a oraşului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină, pe care le întîlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele trecea de pe pavaj şi că lumina se va stinge în curînd ; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar şi apoi încetă aproape cu totul, el înţelese că nu se mai afla sub centrul Parisului şi că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea oraşului. Acolo unde sînt mai puţine case şi mai puţine străzi, canalul are mai puţine guri de lumină. întunericul se îngroşa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă. Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

NISIPUL, CA ŞI FEMEIA, ARE VICLENII ÎNŞELĂTOARE

Simţi că intra în apă şi că sub picioare nu mai avea pavaj, ci .nămol.

Se întîmplă, uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoţiei, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de ţărm, să-şi dea seama deodată că de cîteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale ; talpa se lipeşte de ea ; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîrşire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul, de altfel, nu a observat nici o schimbare ; plaja nemărginită e netedă şi liniştită ; nisipul are aceeaşi înfăţişare peste tot, nimic nu deosebeşte pămîntul sănătos de cel care nu mai e ; norişorul vesel al purecilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul îşi urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniştit. De ce ar fi neliniştit ? Numai că simte ceva, ca şi cum greutatea picioarelor i-ar creşte cu fiecare pas pe care îl face. Pe neaşteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete.

Cu siguranţă că nu se află pe drumul bun, se opreşte pentru a se orienta. Deodată priveşte spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. îşi scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, porneşte înapoi ; se scufundă şi mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci îşi dă seama, cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisip mişcător şi că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peştele nu poate înota. îşi azvîrle povara, dacă poartă vreuna, cum îşi aruncă, în valuri, încărcătura o corabie în iprimejdie ; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista : nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult ; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, dacă prin împrejurimi nu se află nici un erou, s-a sfîrşit, e osîndit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputinţă de întîrziat sau de grăbit, ce ţine ore întregi, ce nu se mai sfîrşeşte, ce te prinde în picioare, liber şi sănătos, ce te tîrăşte în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforţare pe care o încerci, Ia fiecare strigăt pe care îl scoţi, ce pare că vrea să-ţi pedepsească împotrivirea printr-o îmbrăţişare mai atrînsă şi-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de ,pe mare, păsările care zboară şi cîntă, soarele, cerul. înecul în nisip e mormîntul care se preface în talaz şi care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viaţă. Fiecare minut e un cioclu necruţător. Nenorocitul încearcă să se aşeze, să se culce, să se tî-rască ; orice mişcare pe care o face îl înmormîntează ; se ridică, se scufundă ; se simte înghiţit, urlă, se roagă, strigă spre cer, îşi frînge mîinile, e disperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece ; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete cumplite, zgîrie nisipul cu unghiile, vrea să se ţină de această

cenuşă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelişul acesta moale, plînge cu hohote ; nisipul se urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai faţa i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple : tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide : noapte. Apoi fruntea descreşte, cîteva şuviţe flutură pe deasupra nisipului ; o mînă iese, găurind faţa plajei, se mişcă, se zbate şi se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmoleşte călăreţul cu cal cu tot, alteori se împotmoleşte căruţaşul cu căruţa ; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decît în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie şi se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.

O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani şi în canalul Parisului.

înaintea marilor lucrări începute în 1833, reţeaua subterană a Parisului era supusă prăbuşirilor neaşteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt, mai sfărîmicioase ; podeaua, fie că era de piatră, cum era în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, cum era în galeriile cele noi, nemaiavînd nici un punct de sprijin, se lăsa. O cută într-o podea de acest fel e o spărtură ; spărtură înseamnă surparea. Podeaua se prăbuşea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis.* Ce este un fontis ? E nisipul mişcător al ţărmurilor de mar« întîlnit deodată sub pămînt; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale sînt în suspensie într-un mediu moale ; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată ; dacă predomină pămîntul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

îşi poate cineva închipui o astfel de moarte ? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fî în cloacă ? In loc să fie în aer liber, ziua, pe lumină, în

locul zărilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belşugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeţilor întîmplători, al ajutorului cu putinţă pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb şi surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aştepte moartea în nămol, sub un copac, înnăbuşirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia îşi deschide gheara în noroi şi te strînge de gît; duhoarea amestecată cu horcăitul ; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului ! Şi să strigi, să scrîşneşti din dinţi, să te zvîrcoleşti, să te zbaţi, să-ţi dai sufletul, deasupra capului cu oraşul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea îşi răscumpără uneori cruzimea ei printr-un fel de măreţie cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poţi fi mare ; în mijlocul flăcărilor, ca şi în mijlocul valurilor, semeţia e cu putinţă ; te înalţi pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ţi dai sufletul. Cea din urmă privelişte ce-ţi pluteşte înaintea ochilor e netrebnică. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urît, ruşinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence [1], sau în groapa cu lături, ca Escoubleau [2], e îngrozitor. E dezgustător să te zbaţi acolo ; în timp ce-ţi dai sufletul, te bălăceşti. E atît de întuneric, încît ar putea fi iadul, şi atîta noroi, încît ar putea să nu fie decît o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu ştie dacă va ajunge stafie sau broască.

Oriunde în altă parte mormîntul e groaznic : aici e respingător.

[1] Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua Jumătale a secolului al XV-lea) : ducele Gcorge de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare faţă de acesta, fu condamnat Ia moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osînditul obţinu să fie înecat într-un butoi cu *v'm.*

[2] Autorul însuşi relatează puţin mai departe amănuntele acestui sfîrşit tragic.

Adîncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felu-fită, după starea mai mult sau mai puţin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adîncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid. In fontisul Luniere i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phelippeaux l-ar fi înghiţit în cinci minute. Nămolul te ţine mai mult sau mai puţin, după cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simţea suindu-se pămîntul sub el, îşi arunca mai întîi sacul cu unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.

Fontisuriie aveau felurite cauze : pămîntul fărîmicios, vreo prăbuşire la o adîncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolţile galeriilor subterane şi le făcea să se năruie, ori se întîmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Pantheonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivniţele de pe dealul Sainte-Genevieve. Cînd un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinţii de ferăstrău, în pavaj ; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea boitei crăpate, şi atunci, cum răul era la vedere, el putea fi numai-decît lecuit. Dar se întâmpla altădată că stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii ! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîţiva săpători de canale îngropaţi astfel în fontisuri. Ele dau mai multe nume ; între altele, cel al lucrătorului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Careme-Prenant, un anumit Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaţilor, din 1785, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tînărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului Lerida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verişoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Cînd i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri şi, tot trăgînd pe nas, uită să mai plîngă. In astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască ; cloaca o stinge. Hero ar refuza să spele cadavrul lui Leandru. Thisbe şi-ar astupa nasul şi ar zice : „Puah I" în faţa lui Pyram '.

VI

FONTISUL

Jean Valjean se afla în faţa unui fontis.

Surpări de acest fel se întîmplau adesea pe atunci în straturile de pămînt de sub Champs-Elysees, straturi care din pricina fluidităţii prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice şi primejduiau construcţiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistenţă a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă derit prin temelii de beton, şi pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanaţii din cartierul Martyrs, aşa de moi, încît trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decît cu ajutorul unui tub de fontă. In 1836, cînd vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrînd acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mişcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Elysees pînă la Sena, a împiedicat aşa de mult lucrarea, încît ea a ţinut aproape şase luni, stîrnind indignarea locuitorilor şi mai cu seamă a locuitorilor cu palate şi căleşti. Lucrările au fost mai mult

' Hero şi Leandru, ThisbĂ şi Pyram — perechi de îndrăgostiţi din literaturile greacă şi latină.

decît grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ţinut şi ele patru luni şi jumătate şi că Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întîinit de Jeaa Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a pavajului, slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infi ltraţia o dată făcută, urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanţă ? Cine ar fi putut spune ? Bezna era acolo mai adîncă decît oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peşteră de întuneric.

Jean Valjean simţi că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă ; în fund, noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputinţă. Marius era pe moarte şi Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă ? Jean Valjean înainta. La primii paşi surpătura nici nu păru prea adîncă. Dar, cu cît înainta, cu a-tît picioarele *A* se scufundau. Curînd, noroiul îi ajunse pînă la pulpe şi apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicînd cu amîndouă braţele pe Marius, cît putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi şi apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se cufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să ţină doi. Marius şi Jean Valjean ar fi putut scăpa fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind pe acest muribund care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese pînă la subsuori ; simţea că se duce la fund, abia se mai putea mişca în adîncimea mlaştinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ţinea era în acelaşi timp şi o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforţare nemaipomenită, înainta ; dar se scufunda. Ii rămăsese numai capul afară din apă şi braţele care-l ridkau pe Marius. In picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridieîndu-şi astfel pruncul.

Se scufundă mai adînc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă şi să poată răsufla ; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric ; nedesluşit, zărea deasupra lui atîr-

nind capul cu faţa vînătă a lui Marius ; făcu o sforţare deznădăjduită, îşi aruncă piciorul înainte ; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era şi vremea.

Se ridică, se suci şi se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viaţă.

Punctul acesta de sprijin întîlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie şi care, sub apă, se în-doise ca o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă şi sînt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă şi, o dată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniş şi ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieşind din apă, se izbi de o piatră şi căzu în genunchi. Găsi că era drept şi rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul şi cu gîndul la dumnezeu.

Se ridică, tremurînd, îngheţat, respingător, încovoiat sub greutatea acestui muribund pe care îi tîra, cu noroiul şiroind de pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEŞTI CHIAR LA MAL

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-şi lăsase viaţa în fontis, părea că-şi lăsase acolo puterea. Sforţarea aceasta din urmă îl sleise. Era aşa de obosit, încît la fiecare trei-patru paşi era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se aşeze pe marginea pavajului pentru a schimba poziţia lui Marius şi crezu că acolo va rămîne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăşi.

Merse cu deznădejde, aproape repede ; făcu astfel vreo sută de paşi fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, şi deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalu-

lui şi, sosind la colţ, ou capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii şi la capătul subteranei, în fund, în faţa lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimîntătoare, era lumina cea bună şi albă. Era-lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieşirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieşire a iadului, ar simţi ceea ce simţea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simţi oboseală, nu mai simţi greutatea lui Marius, îşi regăsi pulpele de oţel ; mai mult alerga decît mergea. Cu cît se apropia, ieşirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decît bolta canalului care se lăsa pe nesimţite şi mai puţin lată decît galeria care îşi apropia şi ea pereţii o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrşea în formă de pîlnie ; îngustare greşită, la fel cu ferestruicile de temniţă, care-şi are locul într-o închisoare, nu într-un canal, şi care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunse la ieşire.

Acolo se opri.

Era ieşirea, dar nu se putea ieşi.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic şi grilajul, care după înfăţişare se mişca rar pe ţîţînile lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roşie de rugină, care părea o cărămidă uriaşă. Se vedea gura cheii şi zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui (ie fier. Cheia se vedea că era întoarsă de două ori. Era una din acele broaşte de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, rîul, poteca de pe mal, foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poţi pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poţi ascunde aşa de uşor, zarea largă, libertatea. La dreapta în josul apei, se vedea podul lena, la stînga, în susul ei, podul Invalizilor ; locul ar fi fost prielnic să aştepţi acolo noaptea şi apoi să evadezi. Era unul din locurile

cele mai pustii ale Parisului : malul din faţa lui Gros-Caillou. Muştele intrau şi ieşeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt şi jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui, pe partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj şi-şi încleşta pumnii de drugii de fier. Ii zgudui din răisputeri, dar fără să-i clintească. Grilajul nu se mişcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai şubred şi să-şi facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să sfărîme broasca. Nici un drug nu se clinti. Nici dinţii unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic. Piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfârşitul ? Ce era de făcut ? Ce avea să se întîmple ? Să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimîntător pe care îl făcuse o dată nu mai avea putere. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase, ca prin minune ? Şi după mocirlă, nu era oare rondul de inspecţie al poliţiei, de care cu siguranţă nu putea scăpa de două ori ? Şi apoi, unde să se ducă ? încotro s-o ia ? Urmînd panta, nu-şi putea ajunge ţinta. Chiar dacă ar ajunge Ia altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieşirile erau încuiate în felul acesta. Intîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniţă-

Se sfîrşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrîngere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie.

Erau prinşi, şi unul şi altul, în întunecata şi nemărginita pînză a morţii, şi Jean Valjean simţea cum aleargă păianjenul înspăimîntător pe firele negre ce tremurau în beznă.

întoarse spatele grilajului şi căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimţire ; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbuşit la pămînt decît aşezat.

Nici o ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinţei lui.

La cine se gîradea în clipa aceasta de adîncă deznădejde ? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gîndea la Cosette.

VIII

BUCATA DIN HAINA SFIŞIATA

In nenorocirea aceasta, o mînă i se puse pe umăr şi un glas îi spuse în şoaptă :

— Pe din două.

Era cineva în noaptea aceasta ? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de paşi. Era cu putinţă ? Ridică ochii.

In faţa lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător ; avea picioarele goale : în mîna stingă îşi ţinea pantofii ; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neaşteptată ar fi fost întîlnirea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thenardier. Deşi sărise din somn, cum s-ar zice, Jean Valjean, obişnuit cu spaima, deprins cu loviturile neaşteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-şi pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăţi ; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depăşită şi nici măcar Thenardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de aşteptare.

Thenardier, ridicîndu-şi mîna dreaptă la înălţimea frunţii, îşi făcu din ea streaşină ochilor, apoi clipi încrun-tînd din sprîncene în timp ce strîngea puţin din buze, dovedind astfel atenţia încordată a unui om care încearcă să recunoască pe un altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină şi era, de altfel, aşa de schimbat, aşa de plin de noroi şi de sînge, încît şi în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dim-

potrivă, Thenardier, cu faţa spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniţă, e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată, cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această nepotrivire de împrejurări era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întîietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni şi între cele două stări. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe fa{ă şi Thenardier cu faţa descoperită. Jean Valjean înţelese numaidecît că Thenardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thenardier rupse cel dintîi tăcerea :

— Cum ai să faci ca să
ieşi ?

Jean Valjean nu răspunse.

Thenardier urmă :

— Cu cîrligul nu se deschide poarta. Şi trebuie totuşi
să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui ?

— Tu l-ai ucis ; treaba ta. Eu am cheia. Thenardier
arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă : Nu te cunosc,
dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noştri.

Jean Valjean începu a înţelege. Thenardier îl lua drept un ucigaş. Thenardier urmă :

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorît tu pe ăsta fără **să-i**
scotoceşti prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îţi deschid
poarta. Şi scoţînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza
ferfeniţă, adăugă : Vrei să vezi cum e făcută cheia
raiului • ? Uite !

Jean Valjean „rămase tîmpit" — cuvîntul e al bătrînu-lui Corneille — pînă într-atît, încît nu-i venea să-şi creadă ochilor. Era providenţa sub o înfăţişare dezgustătoare îngerul păzitor ieşind din **părnînt** cu chipul lui Thenardier

---

[1] In original : *la ctef des champs. Prendre la ele! des chatnps* a o şterge, a fugi.

Thenardier îşi vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frînghie şi o întinse lui Jean Valjean.
— Ţine — zise el — îţi dau şi frînghia pe deasupra.
— Ce să fac cu frînghia ?
— Iţi trebuie şi un bolovan, dar ai să-l găseşti afară.
E colo un morman întreg de moloz.
— Ce sa fac cu bolovanul ?
— Dobitocule, ai să-ţi arunci doar parizianul ' în rîu.
Pentru asta îţi trebuie o piatră şi o frînghie, altfel iese
deasupra.
Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viaţă ceva, aşa, fără să se gîndească.
Thenardier pocni din degete, cum faci cînd îţi vine deodată în minte ceva neaşteptat :
— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din
surpătură ? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii ! Da urît
miroşi ! După o clipă adăugă : Eu te tot întreb, dar bine
faci că nu-mi răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de
minut din faţa judecătorului de instrucţie. Şi pe urmă,
dacă nu vorbeşti de loc, nu eşti în primejdie să vorbeşti
prea tare. N-are a face, dacă nu-ţi văd mutra şi nu-ţi ştiu
numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Cunoaş
tem noi la marfă. L-ai stîlcit niţel pe domnişorul ăsta ;
acum ai vrea să-l pui bine undeva. Ai nevoie de rîu, cel
mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din
încurcătură. îmi place să dau o mînă de ajutor unui băiat
bun, la ananghie.
Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. II împinse de umăr, încercînd să-l vadă dintr-o parte, şi exclamă fără a ridica totuşi glasul mai sus decît pînă atunci :
— Fiindcă veni vorba de surpătoare, mare dobitoc ai
fost! De ce nu l-ai aruncat acolo ?
Jean Valjean tăcea mereu.
Thenardier urmă ridicîndu-şi pînă la gîtlej zdreanţă care-i ţinea loc de cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate :

Panîre, pantinois — parizian.

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa.
Lucrătorii care au să vină mîine să astupe gaura ar fi
dat cu siguranţă peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu
fir, dintr-una într-alta, ţi s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi
ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine ? Pe
unde a ieşit ? A fost văzut ieşind ? Poliţia e dibace. Ca
nalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru
rar, atrage atenţia, puţini folosesc canalul pentru trebu
rile lor, pe cînd rîul e al tuturor. Rîul e mormîntul adevă
rat. Peste o lună ţi-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei şi ?
Un stîrv, acolo! Cine l-a ucis ? Parisul. Şi justiţia nici
măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cît Thenardier era mai vorbăreţ, cu atît Jean Valjean era mai tăcut. Thenardier îl scutură iarăşi de umăr.

— Acum să încheiem afacerea. Să împărţim 1 Tu mi-ai
văzut cheia, să-ţi văd şi eu banii.

Thenardier avea o înfăţişare rătăcită, sălbatică, în doi peri, ameninţătoare şi totuşi prietenoasă.

Un lucru era ciudat: mişcările lui Thenardier nu erau fireşti ; nu părea că se simte chiar în largul lui; fără a părea că tăinuieşte ceva, vorbea încet; din cînd în cînd îşi ducea degetul la buze şi şoptea : „St!" Era greu de ghicit de ce. Nu erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alţi tîlhari erau ascunşi poate în vreun ungher şi că Thenardier n-ar fi vrut de loc să împartă cu ei.

Thenardier zise iar:

— Să isprăvim ! Cît avea cetăţeanul prin buzunare ?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obişnuia să aibă totdeauna bani la el. Viaţa grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osîndit îl silise să facă din aceasta o lege. Acum, totuşi, fusese luat pe nepregătite. Imbrăoîndu-se în seara din ajun cu uniforma de guard naţional, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-şi ia portofelul. N-avea decît ceva mărunţiş în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. îşi întoarse pe dos buzunarul plin de noroi şi înşiră pe marginea podelei o monedă de aur, două piese de cinci franci şi cinci sau şase gologani de cîte zece centime.

Thenardier îşi răsfrînse buza de jos, sucindu-şi gîtul cu înţeles.

— L-ai omorît cam ieftin, zise el.

începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean şi pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămîie cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblînd cu haina lui Marius, Thenardier, cu o îndemînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără oa Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis şi pe ucigaş. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva.

— Adevărat — spuse el — amîndoi la un loc nu aveţi
decît atît.
Şi, uitîndu-şi vorba „pe din două", luă tot.
Stătu puţin la îndoială în faţa gologanilor.
După ce se gîndi, îi luă şi pe ăştia,
bombănind :

— Oricum ! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru
o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză.
Acuma, prietene, trebuie să ieşi. Aici e ca la Mici, plăteşti
la ieşire. Ai plătit, ieşi.

Şi începu să rîdă.

Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut şi făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat şi dezinteresat de a scăpa pe un ucigaş ? Sîntem îndreptăţiţi să ne îndoim.

Thenardier ajută lui Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrful picioarelor Iui desculţe, spre grilaj, făcînd lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze şi rămase cîteva clipe parcă nehotărât; după ce-şi sfîrşi cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă şi poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrţîi. Merse foarte uşor. Se cunoştea că grilajul şi balamalele acestea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît şi-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare ; simţeai cum se strecoară pe furiş, cum intră şi ies pe tăcute oamenii nopţii şi auzeai paşii de fiară ai crimei. Canalul era, se

vedea bine, părtaşul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoţi.

Thenardier întredeschise poarta, atît numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse le două ori cheia în broască şi se scufundă iarăşi în întuneric, nefăoînd mai mult zgomot decît o adiere uşoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providenţă hîda pierise iarăşi în întuneric.

Jean Valjean era în sfîrşit afară.

I

IX

MARIUS E LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA

Dădu încet drumul lui Alarius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară !

Miasmele, întunericul, groaza erau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt şi înviorător, pe care-l poţi respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot, în jurul Iui, tăcere ; tăcerea fermecătoare a soarelui asfinţit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ajungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-şi spuneau „bună seara" în ulmii de pe Champs-Elysees. Cîteva stele, înţepînd uşor albastrul şters al cerului, văzute doar de cei deprinşi să viseze, de abia se zăreau ca nişte puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrşit. Seara desfăşura deasupra capului Iui Jean Valjean toată liniştea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărîtă şi minunată, care nu-ţi spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poţi pierde la o mică depărtare şi era încă lumină destulă ca să te poţi recunoaşte de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covirşit de această seninătate măreaţă şi mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea ; suferinţa nu se mai ţine scai de cel nenorocit; totul se şterge din minte ; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, şi în amurgul plin de raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă şi străvezie de deasupra lui ; îngîn-durat, în măreaţa tăcere a cerului veşnic, se cufundă în extaz şi rugăciune. Apoi, ca şi cum simţămîntul unei datorii i s-ar fi deşteptat în suflet, se plecă repede spre Marius şi, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe faţă. Pleoapele lui Marius rămaseră închise ; totuşi gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-şi vîre încă o dată mîna în apa rîului, cînd deodată simţi un fel de nelinişte, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaşte oricine.

Se întoarse.

Ca şi adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele **lui.**

Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu braţele încrucişate, ţinînd în mîna dreaptă o măciucă cu măciulia de plumb, sta în picioare la cîţiva paşi în spatele lui Jean Valjean, ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thenardier nu era altul decît Javert. Acesta, după ieşirea lui neaşteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliţiei ; într-o scurtă audienţă, raportase verbal, prefectului în persoană, apoi îşi reluase neîntîrziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Ely-sees, punct care, de cîtva timp, ţinea încordată atenţia poliţiei. Acolo îl găsise pe Thenardier şi se luase după el. Ce a urmat se ştie.

înteiegefn, de asemenea, ca grilajul deschis cu atîta bunăvoinţă înaintea lui Jean Vaijean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thenardier. Thenardier îşi da seama că Javert era tot acolo ; omul pîndit are un simţ care nu-l înşală ; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaş, ce noroc ! Era jertfa menită focului şi care nu poate fi cruţată. Thenardier da poliţiei o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru aşteptarea sa, ceea ce măguleşte totdeauna pe un spion, cîştiga treizeci de franci şi, cît despre el, socotea să poată fugi cu ajutorul acestei noi întîmplări.

Jean Vaijean căzuse din lac în puţ.

Aceste două întîlniri, una după alta, după Thenardier să dai peste Javert, nu erau uşor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Vaijean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuşi. Rămase cu braţele încrucişate, cu o mişcare nesimţită strînse mai bine măciuca în mînă şi zise scurt şi liniştit:

— Cine eşti dumneata ?

— Eu.

— Cine, eu ?

— Jean Vaijean.

Javert îşi luă măciuca între dinţi, îndoi genunchii, se aplecă, îşi puse amîndouă mâinile puternice pe umerii lui Jean Vaijean, prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Feţele lor mai că se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimântătoare.

Jean Vaijean rămase nemişcat sub strînsoarea Uii Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert — spuse el — ai pus mîna pe
mine ! De altfel, de azi-dimineaţă mă socotesc prizonierul
dumitale. Nu ţi-am dat adresa mea ca să încerc să fug.
Ia-mă ! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii ţinta Ia Jean Vaijean. Bărbia lui încreţită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. In sfîrşit, dădu drumul lui Jean Vaijean, se ridică dintr-o

dată, apucă iarăşi cu mîna strînsă măciuca şi, ca într-un vis, şoptind mai mult decît vorbind, îl întrebă :

— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta ?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert:

— Tocmai de el voiam să-ţi vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îţi cer.

Chipul lui Javert se zgîrci, cum i se întîmpla de cîte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi, nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă şi şterse fruntea însîngerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost Ia baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mîna întîi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe cînd credea că îl aşteaptă moartea ; care pîndise chiar în agonie şi care îşi făcuse însemnările cu cotul pe prima treaptă a mormîntuilui.

Apucă mîna lui Marius, cercetîndu-i pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert.

Jean Valjean răspunse :

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă ? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjeain, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă :

— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Cal-vaire, la bunicul său... Nu mai ştiu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi. Javert, de altfel, avea în ochi fosforescenţa felină a păsă-

rilor de noapte. El desluşi cele cîteva rînduri scrise de Marius şi mormăi :

— Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, numărul 6. Apoi strigă : Birjar !

Ne-aducem aminte de birja care aştepta acolo, pentru orice întîmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborîtă pe rampa adăpătoarei se afla lîngă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lîngă Jean Valjean pe bancheta din fată.

Cum închiseră uşa, birja se depărta repede, luînd-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. In trăsură, o tăcere de gheaţă. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de coltul din fund, cu capul căzut în piept, cu braţele atîrnînd şi picioarele ţepene, părea că nu aşteaptă decît sicriul ; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră ; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de cîte ori trecea prin fata unui felinar era scăldată într-o lumină pală de fulger întrerupt, întîmplarea adunase şi pusese parcă faţă în faţă, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice : cadavrul, spectru] şi statuia.

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR CU VIAŢA SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd birja ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porţii şi, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir şi un tªP ce stau faţă în faţă, lovi cu putere. Un canat se întredeschise

şi Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o luminare în mînă.

Toată casa dormea. In cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriţă. Acest cartier bătrîn şi cumsecade, înspăimîntat de revoluţie, se adăposteşte în somn, aşa cum fac copiii care îşi ascund repede capul sub plapumă cînd aud pe moşul venind.

Intre timp, Jean Vaijean şi birjarul bătrîn îl scoteau pe Marius'din trăsură, Jean Vaijean ţinîndu-l de subsuori şi birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel pe Ma-rius, Jean Vaijean îşi strecură mîna sub hainele sfîşiate, pipăi pieptul şi se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărişor, ca şi cînd mişcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viaţă.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbeşte către portarul unui răsculat.

— Locuieşte aici cineva care se numeşte Gillenormand ?

— Da. Aici. Ce aveţi cu el ?

— Ii aducem fiul înapoi.

— Fiul ? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Vaijean, care mergea, zdrenţuit şi murdar, după Javert şi la care portarul se uita cu un amestec de scîrbă şi teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înţeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Vaijean.

Javert urmă :

— A fost pe baricadă, şi **uite-l** acum.

— Pe baricadă ! exclamă portarul.

— Şi-a căutat singur moartea. Du-te şi scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mişca.

— Hai, du-te ! reluă Javert. Şi adăugă : Mîine o să aveţi o înmormîntare.

Pentru Javert întâmplările obişnuite pe drumurile publice erau împărţite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii şi al supravegherii, şi orice întîmplare cu putinţă îşi avea compartimentul său. Faptele ce se puteau întîmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieşeau,

după împrejurare, în cantităţi felurite; pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmarmîntare.

Portarul se mărgini sa-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette ; Nicolette trezi pe mătuşa GiJlenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme.

II urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părţi ale casei să prindă de veste, şi îl aşezară pe o canapea veche în săliţa de lîngă camera domnului Gillenormand, şi, în timp ce Basque se ducea sa caute un doctor şi Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjeain simţi pe Javert atingîndu-i umărul, înţelese şi coborî urmat de paşii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, înspăi-mîntat şi pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în birjă, şi vizitiul se urcă şi el pe capră.

— Inspectore Javert — zise Jean Valjean — îngă-
duie-mi încă un lucru.

— Ce ? întrebă aspru Javert.

— Lasă'iriă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu
mine ce vrei.

Javert rămase tăcut oîteva secunde cu bărbia vîrîtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din faţă.

— Birjar — spuse el — strada rHomme-Arme, nümă
rul 7.

XI

SE CUTREMURA TĂRIILE

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean ? Să sfîrşească ce începuse ; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, să-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi puiuţ, cele din urmă hotărîri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfîrşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea ; într-o împrejurare ca asta, un

altul decît el s-ar fi gîndit, poate, în treacăt, la frînghîa pe care i-o dase Thenardier şi la zăbrelele primei temniţe în care ar intra ; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în faţa oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptară asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputinţă pentru Jean Valjean.

La începutul străzii I'Homme-Arme, birja se opri, strada fiind prea strimtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector" că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sîngele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înţelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată, scoţîndu-şi din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel".

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea vizitiul şi zise :

— Cît vrei cu totul, şi pentru cursă şi pentru aşteptare ?

— Sînt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era
nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru monede de aur şi dădu drumul birjarului.

Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux, sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape.

O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustie. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Uşa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te ! Cu o expresie ciudată pe
faţă şi ca şi cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel,
adăugă : Te aştept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta era puţin obişnuit la Javert. Totuşi, hotărît cum era să se predea şi să sfîrşească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere dispreţuitoare pe

care î-o arata acum Javert, încrederea pisicii care acordă şoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

împinse uşa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase şi care-i deschisese trăgînd cordonul din pat: „Eu sînt 1" şi urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar îşi are popasurile sale. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vederea la stradă. Felinarul străzii, aşezat tocmai în faţă, arunca astfel puţină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-şi dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc : nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII

BUNICUL

Basque şi portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemişcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătuşa Gille-nonmand se sculase.

Mătuşa Gillenormand umbla încoace şi încolo, înspăi-mîntată, frîngîndu-şi mîinile şi fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-una : „Doamne, cum e cu putinţă ?" Din cînd în cînd, adăuga : „O să se umple tot de sînge !" După ce prima spaimă trecu, oarecare înţelegere a situaţiei pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame : „Trebuia să sfîrşească aşa !" Nu merse însă pînă la : „Am spus-o eu I" cum se obişnuia în astfel de împrejurări.

La cererea medicului, un pat de campanie fusese aşezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius şi, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept şi că sîngele de la colţul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la acelaşi nivel cu trupul şi chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca

să poată respira mai uşor. Domnişoara Gillenormand, văzînd că-l dezbracă pe Marius, ieşi din odaie. Se duse în camera ei şi începu să-şi înşire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonţ, oprit de portofoliu, îşi schimbase drumul şi trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, şi, deci, neprimejdioasa. Drumul lung pe sub pămînt ajutase şi el la ieşirea claviculei rupie de la locul ei şi asta era ceva îngrijorător. Braţele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi sluţise însă faţa. Dar ţeasta îi era parcă brăzdată ; cum or fi oare rănile astea de la cap ? Se opreau la piele ? De sub păr ajunseseră oare la ţeastă ? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leşinul, şi din leşinuri de acestea nu te trezeşti totdeauna. Pierderea de sînge îl sleise şi ea. De la brîu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque şi Nicolette sfîşiau rufe şi pregăteau bandaje. Nicnlette Ie cosea şi Basque le înfăşură. Cum nu aveau la îndemînă scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucăţi de vată. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia ou instrumente deschisă, ardeau trei lumînări. Medicul spălă cu apă rece faţa şi părul lui Marius. O găleată întreagă se înroşi într-o clipă. Portarul, cu luminarea în mînă, lumina.

Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca şi cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce şi-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuşi.

In clipa cînd medicul îi ştergea faţa şi îi atingea uşor, cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală aţipise.

Bătrînii au somnul uşor; camera domnului Gillenor-mand era lîngă salon şi, cu toată grija de a nu fi trezit, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dase jos din pat şi venise bîjbîind.

Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mînă pe clanţă, cu capul tremurînd şi puţin ^plecat înainte, cu trupul strîns într-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu ; părea o stafie ce priveşte într-un mormînt.

Zări patul şi pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu şi plin de răni purpurii, nemişcat sub lumina mare.

Bunicul se înfiora din cap pînă în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor îngălbenit de bătrînete îi căpătă un fel de luciu sticlos, faţa îi luă într-o clipă forma colţuroasă şi pămîntie a unei hîrci de schelet, braţele îi căzură şi rămaseră atîrnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele ; îşi arăta uimirea răşchirînd degetele mîinilor lui bătrîne şi tremurătoare, genunchii î se îndoiră lăsînd să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti :

— Marius !

— Domnule — zise Basque — l-au adus pe domnişorul.
A fost la baricadă şi...

— A murit I strigă bătrînul cu o voce înspăimîntătoare.
Ah 1 Tîlharul ! Apoi, ca înviat din morţi, bătrînul acesta
de o sută de ani se înălţă deodată, drept ca un tînar.
Domnule — zise el — dumneata eşti medicul. Spune-mi
întîi un lucru. A murit, nu-i aşa ?
Doctorul, în culmea neliniştii, tăcu. Domnul Gillenormand îşi frînse mîinile, Izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător :

— A murit ! A murit! S-a dus să moară pe baricade !
Din ură .pentru mine I Ca să mă lovească pe mine a făcut
asta ! Ah ! Vampirul 1 Aşa se întoarce ! Nenorocirea vieţii
mele ! A murit!

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca şi cînd s-ar fi înnăbuşit, şi în picioare, în faţa întunericului, începu «ă vorbească nopţii din stradă.

— Străpuns de gloanţe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîr-
tecat, făcut în bucăţi ! Uitaţi-vă la el, ticălosul ! Ştia bine
că-l aştept, că îi pregătisem odaia şi că la căpătîiul patu
lui îmi pusesem portretul lui de cînd era copil mititel.
Ştia bine că n-ave-, decît să se întoarcă, că de ani întregi
îl chemam şi că seara şedeam lîngă foc, cu mîinile pe
genunchi, neputînd să fac nimic, prostit! Ştiai bine că
h-aveai decît să vii acasă şi să spui : „Eu sînt", şi ai fi
fost stăpînul casei ; şi că aş fi ascultat de tine, că ai fi
făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta bătrîn şi zaharisit I
Ştiai bine, şi ai spus : „Nu, e regalist, n-am să mă duc |”
Şi din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răz
buni de ce-ţi spusesem despre domnul duce de Berry!
Asta e mişelie ! Culcă-te şi dormi liniştit dacă poţi ! A
murit ! Iată ce mă aştepta la sculare !

Medicul, care începea să fie îngrijorat şi pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gil-lenormand şi îl apucă de braţ. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari şi injectaţi, şi îi spuse cu nepăsare :

— Domnule, îţi mulţumesc. Sînt liniştit, sînt un băr
bat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împreju
rările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor : cînd
te gîndeşti că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veţi fi
avînd voi mulţi care să scrie, să vorbească, avocaţi ora-
tovi, tribune, discuţii, progres, lumină, drepturile omului,
libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah ! Ma
rius ! E cumplit ! Ucis ! Mort înaintea mea I O baricadă !
Ah, tîlharul ! Doctor^ locuieşti pe-aproape, mi se pare !
Te cunosc bine. De la fereastră îţi văd trăsurica trecînd.
Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poţi supăra
pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am
crescut. Eram bătrîn de mult cînd el era încă mic de tot.
Se juca în grădina Tuileries cu lopăţica şi cu scăunaşul
lui şi, ca să nu bombăne inspectorii, astupam cu basto
nul, una după alta, găurile pe care le făcea în pămînt
cu lopăţica Iui. Intr-o zi a strigat : „Jos Ludovic

al XVIII-lea !" şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi
bălai. Maica-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toţi co-

pin mici **sînt** bălai ? De ce ? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovaţi de mişeliile părinţilor. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînţeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-.aduc aminte că odată, în faţa statuii lui Hercule din Farnese [1], toată lumea se strînsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. **îmi** îngroşam glasul, îl speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineaţa, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poţi feri. Te prind, pun stăpî-nire pe tine, nu-ţi mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguţ decît el. Şi acum ce zici de toţi aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Cor-celle [2]-ii voştri, care mi-l ucid ? ! Aşa ceva nu-i de îndurat I

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemişcat, şi de medic, care se întorsese lîngă el, şi începu a-şi frînge manile. Buzele palide ale bătrînului se mişcau în neştire, scoţînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedesluşite ce abia se auzeau :

— Ah ! Inimă de piatră 1 Ah 1 Clubistule ! Ah I Nele-
giuitule ! Ah .' Septembristule 1

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puţin cîte puţin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-şi facă loc în afară, şirul cuvintelor prindea iar înţeles, dar bunicul părea că nu mai avea putere în glas ; vocea sa era aşa de înnăbuşită şi de stinsă, de parcă ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor şi eu. Cînd te gîndeşti
că nu e fetişcană în Paris care n-ar fi fost gata să-l feri
cească pe ticălosul ăsta ! Un ticălos care, în loc să pe
treacă şi să se bucure de viaţă, s-a dus, ca un dobitoc, să
se bată şi să fie împuşcat! Şi pentru cine ? Pentru ce ?

---

[1] Statuie din parcul Tuileriilor Ia Paris, *o* copie după o operă celebră
a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

[2] Tirecuy de Corcelle — om politic francez, căruia Gillenormand îi
schimonoseşte numele intenţionat.

Pentru republică ! In loc să se ducă să dănţuiască la Chaumiere [1], cum se cuvine tineretului ! Degeaba ai douăzeci de ani 1 Republica, ce mai prostie gogonată ! Vai de voi, biete mame ! Mai faceţi băieţi frumoşi! Gata, a murit ! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoşi ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa ? Cu ce te fermecase acest general Lamarque ? Un lăudăros ! Un flecar ! Să fi i ucis pentru un mort! Să nu înnebuneşti ! Gîndiţi-vă ! La douăzeci de ani ! Şi fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui ! Uite acum că bieţii bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colţul tău, bufniţă ce eşti ! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam şi eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, arn o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrşit, ce fericire ! La ce să-i mai daţi să miroasă amoniac şi toată mulţimea aceea de doctorii ? Iţi pierzi vremea, medic tîmpit ! Haideţi, a murit, a murit de-a binelea ! Mă pricep eu la asta, pentru că şi eu sînt mort ! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sînt nemernice, nemernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre sistemele, despre învăţătorii voştri, despie profeţii, despre doctorii voştri, despre ticăloşii voştri de scriitori, despre afurisiţii voştri de filozofi şi despre toate revoluţiile care zburătăcesc de şaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuileries ! Şi fiindcă ai fost fără milă şi te-ai dus să te ucidă aşa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigaşule !

In această clipă, Marius ridică încet pleoapele şi privirea lui, tulbure încă şi buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius ! strigă bătrînul. Marius ! Micuţul meu Marius ! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiţi la mine, trăieşti, îţi mulţumesc !

Şi căzu în nesimţire.

[1] Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris),

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA RAZNA

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Arme.

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viaţa lui, şi, tot pentru prima oară în viaţa lui, cu mîinile la spate.

Din cele două înfăţişări ale lui Napoleon, Javert nu luase pînă atunci decît pe cea care întruchipează hotărî-rea, braţele încrucişate pe piept; cea care arată nesiguranţa, mîinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare : întreaga sa fiinţă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită ţintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piaţa Greve şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piaţa Châtelet, la colţul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Megisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtuit pe atunci şi înfuriat de piloţii morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, aşa de apropiate unul de altul, măresc pericolul ; apa se repede cu putere pe sub picioarele lor, se rostogoleşte în valuri mari, se adună, se strînge acolo, se opinteşte în stîlpii podurilor ca şi cînd ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra ; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert îşi sprijini coatele pe marginea podului şi, cu bărbia în mîini, cu unghiile înfipte în favoriţii stufoşi, se adînci în gînduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbuşire se petrecuse în sufletul lui ; trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De cîteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, aşa de limpede în" orbirea sa, îşi pierduse transparenţa ; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simţea că, în conştiinţa sa, datoria nu mai era una singură, şi acest lucru nu şi-l putea ascunde. Cînd întîl-nise în chip aşa de neaşteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva din lupul care îşi înhaţă din nou prada şi din dinele care îşi găseşte stăpînul.

Acum vedea în faţa lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, şl asta îl înspăimînta, pe el, care nu cunoscuse în viaţa sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Şi, spaimă sfîşietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte înlătura pe cealaltă. Care din amîndouă era cea adevărată ?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viaţa unui răufăcător, să recunoşti această datorie şi să o plăteşti, să fii, împotriva voinţei tale, pe acelaşi picior cu un om certat cu legea şi să-i răsplăteşti un bine tot cu un bine ; să-l laşi să-ţi spuie : „Du-te" şi la rîndul tău să-i spui şi tu : „Eşti liber" ; să sacrifici datoria, această obligaţie obştească, unor motive personale şi să simţi în aceste motive personale ceva de asemenea obştesc şi poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămîi credincios conştiinţei tale ; ca toate aceste absurdităţi să se împlinească şi să se strîngă asupra capului tău, iată ce-l doborîse pe Javert.

Că Jean Valjean îl iertase era un lucru care îl uimise; că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean era un lucru care îl înmărmurise.

Ce se petrecea cu el ? Se căuta şi nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum ? Să-l denunţe pe Jea.n Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot aşa de rău. In primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din

temniţă, în cel de al doilea, un ocnaş se ridica mai sus decît legea şi o călca în picioare. In amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputinţă de trecut; dincolo de ele viaţa dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini.

Printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoţii se înfruntau îl silea la aceasta. Gîndea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.

Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtime de răzvrătire lăuntrică. II scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricînd, un lucru fără folos şi obositor ; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia, totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea singur socoteala sie însuşi.

Ceea ce făcuse îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orînduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate ; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi; în locul interesului public pusese interesul său propriu ; nu era acesta un lucru ne-maipomenit ? De cîte ori îşi înfăţişa această faptă cumplită pe care o săvîrşise tremura din cap pînă-n picioare.

Ce hotărîre să ia ? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare : să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Arme şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta era ceea ce trebuia să facă. Dar nu putea.

Ceva îi sta în cale în partea asta.

Ceva ? Ce ? Mai există oare pe lume şi altceva decît tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea ? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge ! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mîna ! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert!

Ca Javert, omul făcut să pedepsească, şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care

aparţineau amîndoi legii, să se ridice amîndoi deasupra legii, nu era oare aceasta ceva înspăimântător ?

Cum ! Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni să nu fie pedepsit ! Jean Valjean, mai tare decît toată ordinea socială, să fie liber, şi el, Javert, să mănînce mai departe plinea guvernului !

Gîndurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gînduri şi-ar fi putut găsi o vină şi cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire ; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, se vedea bine, un mort şi, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viaţă, se năruiau în faţa acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean faţă de el, Javert, îl copleşea. Alte fapte, care îi veneau în minte, şi pe care altădată le socotise drept minciuni şi prostii, i se înfăţişau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean şi cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcînd decît una singură şi vrednică de respect. Javert simţea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admiraţia pentru un ocnaş. Respect faţă de un condamnat la galere, oare e cu putinţă ? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; în fundul sufletului trebuia să-şi mărturisească măreţia acestui mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaş milostiv, blînd, gata să-şi ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punînd mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decît pe aceea a duşmanului, scăpînd din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuţii, mai aproape de înger decît de om ! Javert era silit să recunoască existenţa unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, şi stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger

nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeaşi măsură în care îl şi uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsură faţă-n faţă cuJean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit sa se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhaţe, să-l sfîşie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, *în* adevăr, decît să strige primei santinele prin faţa căreia treceau : „Iată un condamnat evadat !", decît să cheme jandarmii şi să le spuie : „Unul pentru voi I" Apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să ştie de nimic şi să nu se mai amestece. Omul acesta e (prizonierul legii pentru vecie ; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept ? Javert îşi spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, sa facă ceva, să puie mîna pe el şi, atunci ca şi acum, nu putuse ; şi de cîte ori ridicase mîna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriaşă, şi în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga : „Bine faci ! Dă-ţi mîntuitorul pe seama călăului ! Pune apoi să-ţi aducă ligheanul iui Pilat din Pont, să-ţi speli ghearele."

In cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuşi şi, lîngă Jean Valjean înălţat, se vedea pe sine înjosit.

Un ocnaş era binefăcătorul său !

Dar şi el e de vină ; de ce încuviinţase acestui om să-l lase să trăiască ? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalţi răsculaţi în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuşte, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credinţa. Se simţea dezrădăcinat. Codul nu mai era decît un ciot în mîna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

In sufletul lui se ivise ceva nou şi neaşteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămîie cinstit, cu cinstea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un şir întreg de întîmplări neaşteptate se iviseră deodată şi puseseră stăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în faţa sufletului lui ; binefacerea primită şi răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduinţa, lupta

între milă şi străşnicie, preţuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veşnică, ivirea unei lacrimi *în* ochii legii, un fel de **justiţie** a lui dumnezeu, care merge împotriva justiţiei oamenilor. Vedea în întuneric înspăimîntătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea şi îl orbea. Se simţea ca o bufnită silită a privi cu ochii unui vultur.

îşi spunea că era deci adevărat, că existau şi abateri, că autoritatea îşi poate pierde şi ea cumpătul, că regula putea amuţi în faţa unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaş putea întinde o cursă virtuţii unui funcfionar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, şi se gîndea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrînd-nevrînd, recunoştea că există în lume bunătate. Ocnaşul acela fusese bun. Şi el însuşi, lucru nemaipomenit, fusese şi el bun acum. Deci se stricase. Se socotea laş. Ii era groază de el. Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată. Şi greşise.

Cum de ajunsese aci ? Cum se întîmplaseră ţoale astea ? Nici el n-ar fi putut-o spune. îşi lua capul între mîini, dar în zadar ; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, şi al cărei rob era el, Javert. Nici o singură clipă nu-şi mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mî.nă, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Era oarecum fără voia lui, mîna i se deschisese şi-i dăduse drumul.

Tot **felu**I de lucruri noi şi neînţelese se iveau înaintea ochilor lui. îşi punea întrebări şi îşi da răspunsuri, şi aceste răspunsuri îl înfricoşau. Se întreba : Ocnaşul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, şi care m-a avut sub călcîiul lui, şi care se putea răzbuna, şi care trebuia să o facă atît de ciudă cit şi pentru liniştea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viata şi iertîndu-mă ? Şi-a făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Şi eu, iertîndu-l

la rîndul meu, ce am făcut ? Ali-am făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei ? Aici se înspăimânta. Cumpăna i se desfăcea. Un taler cădea în prăpastie, celălalt se urca la ceruri. Şi spaima lui Javert era tot atît de mare din pricina celui de sus ca şi a celui de jos. Fără să fie cîtuşi de puţin ceea ce se cheamă voltairian, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire faţă de biserica statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreaţă a întocmirii sociale ; ordinea era credinţa sa, şi îi era de ajuns ; de cînd ajunsese bărbat şi funcţionar, îşi punea în poliţie aproape toată evlavia, şi întrebuinţăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie şi în cel mai serios înţeles al lor, el fiind, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la dumnezeu.

Pe acest şef nou îl simţise deodată şi se zăpăcise.

Era încurcat de această prezenţă neaşteptată ; nu ştia cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care ştia bine că inferiorul e ţinut să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, şi că faţă de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.

Dar cum să-ţi înaintezi demisia lui dumnezeu ?

Orice ar fi fost, mereu se întorcea acolo ; pentru el, un lucru era mai presus de orice : săvîrşise o infracţiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. Făcuse el lucrul acesta. Nu se mai înţelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuşi. Nu vedea nici pricina faptei sale, simţind doar ameţeala de a fi făcut-o. Pînă în clipa aceea trăise din credinţa oarbă care dă naştere cinstei posomorite. Credinţa aceasta îl părăsea, şi o dată cu ea şi cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simţea durerea ciudată a unei conştiinţe operate pe neaşteptate de albeaţă. Vedea ceva de ca-re-i era silă. Se simţea golit, nefolositor, desprins de

viaţa lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea raţiune de a fi .

Groaznică stare ! Să te simţi mişcat!

Să fii stîncă şi să te îndoieşti ! Să fi i statuia pedepsei turnată dintr-o bucată în tiparul legii şi să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător şi fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă ! Să ajungi să plăteşti binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază şi să te guduri ! Să fii gheaţă şi să te topeşti ! Să fii cleşte şi să te prefaci în mî^cnă ! Să simţi deodată că ai degete care se deschid ! Să dai drumul, ce lucru înspăimîntător !

Omul-rachetă care nu mai ştie drumul şi dă înapoi !

Să fii silit să recunoşti aceasta : că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credinţă poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrşită, că autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sînt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sînt supuse greşelii ! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolţii cereşti !

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux"-ul unei conştiinţe prea rigide', abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei cinste pornite fără oprire în linie dreaptă şi frămîntîndu-se în faţa dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, **ciudat.** Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorităţii, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină ! Ceea ce e drept, nestrămutat, fără cusur, geometric, ascultător desăvîrşit, să se poată mlădia ! Pînă şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului [2]!

Dumnezeul acesta, care dăinuie întotdeauna în sufletul omului, care e conştiinţa Iui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scînteia să nu se stingă şi porun-

---

' însemnează falimentul, dezastrul acelei conştiinţe. Fampoux este o mică localitate din Franţa, unde în 1846 sa întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

[2] Aluzie la un pasaj din Biblie : Iui Pavel, care era centurion ' roman, i- se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

ceste razei să-şi amintească de soare, îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut cînd se ciocneşte cu absolutul impus ; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului ; această prefacere măreaţă, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice, o înţelegea, oare, Javert ? O pătrundea ? îşi da Javert seama de ea ? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînţeles, dar de netăgăduit, simţea cum îi plesneşte capul.

Era mai mult îngenuncheat decît înălţat de această prefacere. I se supunea, întărâtat. In toate acestea el nu vedea decît neputinţa de a mai trăi. I se părea că de-aci înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul.

Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Pînă acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede ; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărât, bine întocmit, înlănţuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte ; autoritatea era ceva neted, fără lunecu-şuri în faţa cărora să te prindă ameţeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decît privind în jos. Ne-orînduiala, întîmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricînd cu putinţă într-o prăpastie, astea sînt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiţi, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprinse deodată în faţa acestei vedenii de necrezut: o prăpastie deasupra lui.

Cum, oare ? Te simţeai surpat pe de-a-ntregul, erai buimăcit cu desăvârşire ! In ce să mai ai încredere ? Toate lucrurile de care erai convins se năruiau.

Cum ? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societăţii ! Cum ? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta ? In consemnul dat de stat funcţionarului nu era totul sigur ! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum, oare ? Acestea toate erau adevărate ? Adevărat era că un vechi tîîhar copleşit de nenumărate osînde se putea ridica iarăşi, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate ? Se putea,

oare, crede aşa ceva ? Aşadar, sînt împrejurări **cînd** legea este nevoită să dea înapoi, bîlbîind scuze şi proslăvind crima ?

Da, toate erau în adevăr aşa ! Javert le vedea cu ochii săi ! Javert le pipăia cu mîna ! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realităţi. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluţi pînă într-atît.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fi e dovezile legii ; faptele sînt trimise de dumnezeu. Anarhia se va scoborî, oare, din cer, acuma ?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul omenesc, şi universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la cîteva linii ce formau un desen simplu şi respingător ; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forţa legală, hotărîrile curţilor suverane, magistratura, guvernul, prevenţia şi represiunea, înţelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorităţii, toate dogmele pe care se sprijină siguranţa politică şi civilă, suveranitatea, justiţia, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul public, toate acestea, mormane de **dărâmături,** haos ! El însuşi, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilita< tea în slujba poliţiei, dulăul providenţial al societăţii, învins şi pus la .părnînt, şi deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap şi cu aureola pe frunte ! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăirnîntă-toare pe care o avea în sufl et!

Toate acestea să poată fi îndurate ? Nu !

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieşi din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să dea temniţei înapoi pe omul ocnei. Cealaltă...

Javert se depărta de parapet şi, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu paşi siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colţurile Pieţei Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardist şi intră. Numai după felul cum deschid uşa unui post de pază, oamenii

politiei se recunosc între ei. Javert îşi spuse numele, îşi arătă legitimaţia şi se aşeză la masa pe care ardea o lu-mînare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb şi hîrtie pregătită pentru procese-verbale întîmplătoare şi pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituţie ; o găseşti în toate posturile de poliţie ; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguş şi alta de carton cu buline roşii, şi reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul şi o foaie de hîrtie şi începu să scrie. Iată ce scrise :

„Cîteva observaţii pentru bunul mers al serviciului

Intii: rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea : deţinuţii care vin de la instrucţie îşi scot încălţămintea şi rămîn cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sînt scotociţi. Unii dintre ei tuşesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea : urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenţi, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puţin doi agenţi să nu se piardă din ochi unul pe altul, pentru ca atunci cînd, dintr-o pricină oarecare, un agent nu-şi mai împlineşte serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze şi să-l înlocuiască.

Al patrulea : e de neînţeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deţinuţilor să aibă un scaun, chiar plâtindu-l.

Al cincilea : la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deţinuţilor să poată atinge mina cantinierei.

Al şaselea : deţinuţii, numiţi lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalţi, iau cîte zece bani pentru a le striga desluşit numele. E un furt.

Al şaptelea : în atelierul de ţesător ie se opresc deţinuţilor cîte cincizeci de bani pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pînzei e aceeaşi.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiţi să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Măria Egipteanca.
Al nouălea : lucru sigur e că în fiecare zi se aud jandarmi povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniţilor de către magistraţi. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, repetînd cele auzite în cabinetul de instrucţie, e un semn de gravă dezordine.
Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ţie localul acolo unde agenţii serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Concierger la[1] *unei mari civilizaţii."*

Javert scrise aceste rînduri cu cel mai îngrijit şi mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă şi făcînd să scîrţîie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli :

„ Javert
Inspector clasa I
La postul din Piaţa Châtelet. 7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopţii."

Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos : „Notă pentru administraţie", o lăsă pe masă şi ieşi din post. Uşa cu geamuri şi zăbrele se închise în urma lui.
Trecu din nou de-a curmezişul Pieţei Châtelet, ajunse pe chei şi se întoarse cu precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte ; îşi puse din nou coatele pe marginea podului, luînd aceeaşi poziţie pe aceeaşi piatră a parapetului. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.
întunericul era de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopţii. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură de nepătruns. La casele de pe Cite nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un

[1] închisoarea din interiorul palatului de justiţie.

trecător : cît cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame şi turnurile palatului de justiţie păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roşietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceaţă unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele rîului.

Locul unde se oprise Javert era, ne aducem aminte, tocmai în dreptul curentului repede din mijlocul Senei, chiar deasupra acelei înspăimîntătoare bulboane cu vîr-tejuri care se înnoadă şi se deznoadă ca un şurub fără sfîrşit.

Javert înclină capul şi privi. Totul era negru. Nu se desluşea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar rîul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul ameţitor se ivea o licărire care şerpuia nesigur, apa avînd puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu ştii de unde, o rază de lumină şi s-o prefacă în şopîrlă. Licărirea pierea şi totul devenea din nou nedesluşit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedesluşit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfăţişa ca o rîpă a nesfîrşirii.

Nu se vedea nimic, dar se simţea răceala duşmănoasă a apei şi mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se **ridica** din hăul acela. Apele umflate ale rîului, mai mult ghicite **decît** văzute, şoapta şi zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă îţi umplea sufletul de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemişcat, uitîndu-se la gura de întuneric ; privea în gol cu ochii ţintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, îşi scoase pălăria şi o puse pe marginea cheiului. După o clipă, o umbră înaltă şi neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălţă iarăşi şi căzu, dreaptă, în întu-neric ; se auzi un plescăit înfundat, şi noaptea singură fu martoră la cele din urmă **zvârcoliri** ale acelei forme întunecate pierite în apă.

CARTEA A CINCEA

NEPOTUL ŞI BUNICUL

I

IN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoţie.

Jupîn Boulaitruelle e cantonierul acela din Montfermeiil care a mai fost întâlnit în treacăt în părţile întunecate ale acestei cărţi.

Cititorul îşi aminteşte, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri felurite şi nu prea curate. Spărgea pietre şi păgubea călătorii de pe şoseaua mare. Lucrător de terasamente şi hoţ, avea şi el un vis : credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pământ, bani îngropaţi la rădăcina unui copac. Pînă atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuşi, deocamdată era prevăzător. Abia scăpase de primejdie. După cum ştim, fusese şi el ridicat o dată cu ceilalţi tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori şi viciul poate fi bun la ceva : beţia îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se aflase acolo ca hoţ sau ca păgubaş. O ordonanţă de neurmărire, întemeiată pe starea de beţie constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny şi Lagny, să lucreze sub supraveghere administrativă la pietruirea şoselei pe seama statului, cam. plouat, foarte îngîndurat, puţin dezamăgit de hoţie, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu şi mai multă duioşie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoţia puternică prin care trecu puţină vreme după întoarcerea sa sub acoperişul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o :

Intr-o dimineaţă, ieşind ca de obicei la lucru şi poate şi la pîndă, puţin înainte de a se crăpa de ziuă, Boula-truelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decît din spate, dar a cărui înfăţişare, de departe şi în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Beţiv cum era, Boulatruelle avea totuşi o memorie bună şi limpede, armă de apărare negreşit trebuincioasă pentru oricine e puţin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta ?" se întrebă el.

Dar nu-şi putu răspunde nimic decît că-I asemuia cu cineva de care parcă şi-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli şi apropieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea ? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure ? Ce căuta la ora aceea ? De ce venise ?

Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-şi aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîţiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Cînd îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure şi în ceaţă.

— Să fiu al dracului — zise Boulatruelle — dacă nu o
să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu enoria acestui
enoriaş. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am
să văd eu ce-i cu el. In pădurea mea n-are nimeni se
crete pe care să nu le ştiu şi eu.

îşi luă hîrleţul, care era foarte ascuţit.

— Iată — bombăni el — ceva bun cu care poţi scotoci
pămîntul şi omul.

Şi cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiş.

După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, cu o gingaşă încetineală, ca braţele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure şi ajunse pe un fel de înălţime. Ascultînd un vînător pornit dis-de-dimineaţă, ce trecea pe o ipotecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery [1], îi veni în gîrad să se urce într-un copac. Deşi bătrîn, era încă sprinten. Se afla lingă un fag înalt, vrednic de Tityr[2], ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el, cît putu mai sus.

Gîndul era bun. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, cînd îl şi pierdu iarăşi.

Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarţă. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără-ndoială *şi* astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viaţă aşa de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv rnai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decît coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să puie mîna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

---

[1] Cîntec popular francez din secolul al XVIII lea.

[2] Tityr, păstor din egloga I a lui Vergiliu; cu nume comun, ,,un tityr" înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viaţa tihnită de la ţară. La Vergiliu îşi deapănă gîndurile aşezat sub un fag impunător.

Nu era treabă uşoară să ajungi Ia poiană. Pe cărăriie bătute, care te sîcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul care acolo e foarte încîlcit şi plin de spini ce se agaţă de tine, avea nevoie de mai mult de o jumătate de oră. Boulatruelle făcu greşeala să nu înţeleagă aceasta. Avu încredere în linia dreaptă ; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulţi la pierzanie. Desişul, oricît era el de încîlcit, îi păru calea cea mai bună. — S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor, zise el. Boulatruelle, deprins să *meargă* pieziş, greşi de astă dată şi merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.

Pînă să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducel, mărăcini şi spini foarte arţăgoşi, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfîr-şit, la poiana Blaru, năduşit, ud leoarcă, abia răsuflînd, însîngerat şi furios.

In poiană, nimeni.

Boiilatruelle aleargă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mişcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde ? încotro ? In ce desiş ? Cu neputinţă de ghicit.

Şi, lucru sfîşietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în faţa copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleţ uitat sau lăsat şi o groapă.

Groapa era goală.

— Tîlharule ! strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.

II

cerebrT
ferite decît
TS

ă * moarte•
Şi destul de

•«'

Nopţi întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuţie pricinuită de febră şi cu întunecata încăpăţînare a agoniei. întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, supuraţia plăgilor mai mari putîndu-se totdeauna să se resoarbă şi, prin urmare, să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea unor anumite stări atmosferice ; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoţie pentru rănit", spunea mereu. Pansamentele erau complicate şi grele, fixarea aparatelor şi feselor prin plasture aglutinant ne-fiind încă născocită pe-atunci. Nicolette cheltui, pentru scamă, un cearşaf „mare cît tavanul", după cum spunea ea. Nu fără greutate izbutiră loţkmile clorurate şi nitra-tul de argint să înlăture cangrena. In tot timpul primejdiei, domnul Giîlenormand, deznăidăjduit la căpătîiul nepotului său, fu ca şi Marius : între viată şi moarte. In fiecare zi şi uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunţită a portarului, venea să afle veşti despre bolnav şî lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

In ziua de 7 septembrie, în sfîrşit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că îşi ia toată răspunderea. Marius intră în convalescenţă. Trebui totuşi să mai stea încă două luni întins pe un şezlong, din cauza neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există cîte o rană mai !a urmă care nu vrea să se închidă şi care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pansamentele să nu se mai sfîrşească.

De altfel, această boală lungă şi această lungă convalescenţă îl scăpară de urmărire. In Franţa nu există mînie, fie şi publică, pe care şase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societăţii, sînt aşa de mult greşeala lumii întregi, încît ele sînt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanţă Gis-quet, care silea pe medici să denunţe pe răniţi, indignase în aşa măsură opinia publică, şi nu numai opinia publică,

ci pe rege în primul rînd, încît rănitii fură acoperiţi ş! ocrotiţi de această indignare ; şi în afară de cei care fuseseră făcuţi prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul. II lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întîi prin toate spaimele şi apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate l-au împiedicat să-şi petreacă toate nopţile lîngă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lîngă patul lui Marius ; vru ca fiica sa să ia pentru comprese şi feşi cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnişoara Gillenormand, ca o femeie înţeleaptă şi vîrstnică, găsi mijlocul să cruţe rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic să creadă că-l ascultă. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă *tind* încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînza groasă decît batistul şi pînza veche decît cea nouă. Sta de faţa de cîte ori se schimbau pansamentele în timp ce domnişoara Gillenormand, ruşinată, ieşea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfecă, zicea : „Ai ! ai !" Ni-mic nu era mai înduioşător decît să-l vezi îmtinzînd rănitului o ceaşcă de ceai, cu mîna lui tremurînd uşor de bătrîneţe. Copleşea pe doctor cu întrebările, fără să-şi dea seama că erau mereu aceleaşi.

In ziua cînd medicul îi dădu vestea că Marius e în afara de orice primejdie, bătrînul aiura de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacşiş. Seara, intrîmd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-şi degetele ca nişte castaniete, şi cîntă un cîntec pe care îl transcriem :

„Jeanne e născută la Fougeres,
un sat, De păstoriţe, cuib
adevărat, Privesc cu drag
veşmintele-i uşoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăieşti acum în ea. Tu
faci să aibă azi privirea grea.
Tu faci să aibă printre grele
gene Căutături viclene,

Ali-e dragă Jeanne şi de-asfa eu o cînt Mai mult ca orişicine pe pămînt. Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel fare De fată mare."

Apoi se aşeză în genunchi pe un scaun, şi Basque, ui-tîndu-se la el prin crăpătura uşii, spuse că era sigur că se ruga. Pînă atunci nu crezuse în dumnezeu.

Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă îşi ieşea din minţi de bucurie... Făcea o mulţime de isprăvi care de care mai şugubeţe, urca şi cobora scările fără să ştie de ce. O vecină, drăguţă de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineaţă un buchet mare de flori ; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soţul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea : „Domnule baron". Striga : „Trăiască republica !"

In fiecare clipă întreba pe medic : „Nu-i aşa că nu mai e nici un pericol ?" Se uita la Marius cu ochii unei bunicuţe. Cînd mînca, îl pierdea din ochi. De el însuşi nu mai voia să ştie, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul casei, bucuria lui cuprindea o renunţare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

In voioşia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se aşeza în spatele lui cînd voia să-i zîm-bească. Era mulţumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreţie lumina veselă de pe faţă. Cînd gingăşia se amestecă cu zbîrciturile ea e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrî-neţea asta plină de voie bună.

Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat şi îngrijit, nu avea decît un singur gînd : Cosette.

De cînd scăpase de febră şi delir nu-i mai rostea numele, şi ai fi putut crede că nu se mai gîndea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu ştia ce se făcuse Cosette ; toată întîmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui ; umbre

nedesluşite îi pluteau în minte : Eponine, Gavroche, Ma-beuf, Thenardier, toţi prietenii săi înecaţi în fumul groaznic al baricadei ; trecerea ciudată a domnului Fauche-levent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înţelegea nimic din ce se întîm-plase cu el însuşi, nu ştia nici cum, nici cine îl salvase şi nu era nimeni în jurul lui care să ştie ; tot ce putuseră să-i spuie e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o birjă ; trecutul, prezentul şi viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedesluşite, dar în negura aceasta era un punct neschimbat, o schiţă limpede şi lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voinţă : s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viaţa însemna Cosette; în inima lui îşi făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, şi era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască — de la bunicul său, de la soartă, -de la iad — să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-şi ascundea piedicile.'

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîştigat şi nici prea înduioşat de toată această grijă şi dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoştea în toate tainele ei ; apoi, în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări ca de un lucru ciudat şi nou, menit .numai să-l îmblînzească. Şi rămînea rece. Bunicul îşi cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius îşi spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic şi-i lăsa să facă ce vor ; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfăţişare şi adevăratul lui gînd s-ar da pe faţă. Atunci ar începe lupta grea ; ar izbucni din nou neînţelegerile de familie, comparaţia poziţiilor sociale, toate ironiile şi toate piedicile la un loc, Fauchelevent, Coupe-levent, bogăţia, sărăcia, mizeria, piatra de gît, viitorul, împotrivire aspră ; în încheiere : refuz. Marius se pregătea de luptă.

• Şi pe urmă, pe măsură ce se întorcea la viaţă, amintirea nedreptăţilor de mai înainte, rănile vechi ale sufle-

tulul sau se redeschideau ; se gîndea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenor-mand şi el, şi Marius îşi spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese aşa de aspru şi nedrept cu tatăl său. Şi, o dată cu sănătatea, îi revenea şi un fel de duşmănie împotriva bunicului său. Bătrînul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă şi îşi venise în fire, Marius nu-i spusese „tată" nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule", e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spuie nici una, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harţă înainte de a începe lupta. Aceasta se numeşte a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineaţă, în legătură cu un ziar ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convenţiune şi aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la '93 au fost nişte giganţi", zise Marius sever. Bătrînul tăcu şi nu mai scoase o vorbă .toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înnăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.

Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgîndărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănile erau muniţiile lui. Să o dobîn-dească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană a bolnavilor.

Această clipă sosi.

III

MARIUS ATACA

Intr-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticluţele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste :

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mînca mai bine carne derît peşte. Un peşte fript e o mîncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescenţă, dar ca să pui un bolnav ţ>e picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius îşi adună puterile pe care şi le recăpătase aproape în întregime şi, ridicîndu-se în capul oaselor, îşi propti pe cearşaf pumnii strînşi, îşi privi bunicul drept în ochi, luă o înfăţişare fioroasă şi zise :

— Asta mă face să-ţi spun un lucru.

— Ce?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Şi izbucni în rîs.

— Cum, prevăzut ?

— Da, e iprevăzut. Fetiţa va fi a ta.

Marius, uimit şi copleşit de bucuria neaşteptată, tremura tot. Domnul Gillenormand urmă :

— Da, a ta să fie fetiţa aceea drăgălaşă ! Vine în fie care zi sub înfăţişarea unui domn bătrîn să afle veşti despre tine. De cînd ai căzut rănit îşi petrece tot timpul plîngînd şi făcînd scamă. Am iscodit eu. Locuieşte în strada l'Homme-Arme numărul 7. Ah ! Aici am ajuns ! Ah! O vrei! Ei bine, o să fie a ta ! Aşa îţi trebuie. Pregătiseşi un mic complot. Iţi ziseseşi : o să-i spun verde bunicului, acestei momîi de pe vremea regenţei şi directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Geronte [1] ; şi el a fost uşuratic, şi-a avut şi el midinetele şi Cosettele lui; şi el a zburdat, şi el a avut aripi şi a gustat

---

[1] Prim-amorez devenit moşnea'g; nume de personaje din comedia clasică franceză,

din merindea primăverii ; va trebui să-şi aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care ! Ah ! Iei cărăbuşul de coarne. Bine. Eu îţi ofer un cotlet şi tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor". Aşa tranziţie zic şi eu ! Ah ! Te aşteptai la scandal ! Nu ştiai că sînt un laş bătrîn. Ei, acum ce mai spui ? Ţi-e necaz ! Să vezi că bunicul e şi mai prost ca tine, la asta nu te aşteptai ; ţi-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ţii, domnule avocat, şi asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai derît! Fac ce vrei tu. Ai amuţit de tot, nătărăule ! Ascultă ! Am iscodit şi eu, sînt şiret! E încîntătoare, e cuminte, nu e adevărat cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei ; sicriul ei l-ar fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ţi-o aduc p>ur şi simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere 'lîngă patul unor răniţi frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta ? Mai toată vremea erai gol, băiete. Intreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul ? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. în sfîrşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărît, ia-o 1 Uite, asta e răutatea mea ! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus : Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească ? Uite, am pe micuţa mea Cosette la îndemîna, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puţin sau să spuie de ce nu mă iubeşte. Ah 1 Credeai că bătrînul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu" şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire 1 De loc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste 1 Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiţi a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil I

O dată spuse acestea, bătrînul izbucni în plîns.

Şi luă capul lui Marius, i-l strînse cu amîndouă braţele la pieptul lui bătrîn şi amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată I strigă Marius.

— Ah, atunci mă iubeşti ! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înnăbuşeau şi nu puteau vorbi.

In sfîrşit, bătrînul gîngăvi:

— Hai, şi-a dat drumul ! Mi-a spus „tată".

Marius îşi trase capul din braţele bunicului şi zise încet :

— Dar, tată, acum că ra-am făcut bine, cred că aş putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mîine.

— Tată !

— Ce e?

— De ce nu astăzi ?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi ! Mi-ai spus „tată" de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ţi-o aducem ! Lucrul a fost prevăzut, îţi spun. A şi fost pus în versuri. E sfîrşitul elegiei *Tlnărul bolnav* de Andre Chenier', de Andre Chenier căruia tîlh... giganţii de la '93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că zăreşte o uşoară încruntare din sprîncene 'la Marius, care, de fapt, trebuie s-o spunem, nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tremurînd de teamă fiindcă pomenise de Andre Chenier într-un moment atît de nepotrivit, reluă în grabă :

— Că i-au tăiat beregata nu e chiar cuvîntul potrivit. Fapt e că marile genii revoluţionare, care nu erau oameni răi — asta nu se poate tăgădui — care erau eroi ai naibii, găseau că Andre Chenier îi cam stînjenea şi de-asta l-au ghilo... adică, aceşti oameni mari l-au rugat, în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe Andre Chenier să binevoiască a se duce...

Domnul Gillenormand, gîtuit de propria sa frază, nu mai putu urma ; neputînd nici să o sfîrşească, nici să o înghită, pe cînd fiica sa potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoţii, bătrînul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti uşa în urma sa şi, roşu ca racul, înecîn-

---

' Poet francez (1762—1794), autor de elegii şi idile, mort pe eşafod în timpul revoluţiei.

du-se, spumegînd, cu ochii ieşiţi din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. II luă ide guler şi-i strigă imînios în faţă :

— Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat !

— Pe cine, domnule ?

— Pe Andre Chenier !

— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

IN CELE DIN URMA, DOMNIŞOARA GILLENORMAND NU IA IN NUME DE RAU CA DOMNUL FAUCHELEVENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARA

Cosette şi Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri ipe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi ; soarele e dintre acestea.

întreaga familie, cu Basque şi Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-şi şteargă nasul ; rămase încremenit, cu el în batistă şi uitîndu-se la Cosette ipe deasupra batistei :

— Răpitoare ! exclamă el.

Apoi îşi suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încîntată, înspăimîntată, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poţi fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroşea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în braţele lui Marius şi nu îndrăznea. Era ruşinată să-şi arate iubirea în faţa tuturor. Oamenii sînt fără milă faţă de îndrăgostiţii fericiţi. Stau lîngă ei tocmai cînd aceştia ar dori imai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alţii.

O dată cu Cosette şi în urma ei intrase un bărbat cu părul alb, grav, surîzînd totuşi, dar cu un surîs vag şi sfîşietor. Era „domnul Fauchelevent" ; era Jean Valjean.

Era „foarte bine îmbrăcat", cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi şi cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar .pesemne, era cioclul înspăi-mîntător care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrenţe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciţi, cu faţa mînjită de sînge şi noroi, ţinînd de subsuori pe Marius fără cunoştinţă ; cu toate astea, nasul lui de portar simţise ceva. Cînd domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse **împiedica** să şoptească în taină soţiei sale : **„Nu** ştiu de ce tot mi se pare că am **mai** văzut figura asta".

In camera lui Marius domnul Fauchelevent sta la o parte, lîngă uşă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie şi care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie şi părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu cărţi la sub
suoară ? o întrebă încet, pe Nicolette, domnişoara Gille-
norrnand, care nu era de loc iubitoare de cărţi.

— Ce vrei — răspunse tot aşa domnul Gillenormand,
care o auzise — e un învăţat. Şi dacă ? Ce e el de vină ?
Domnul Boulard ', pe care l-am cunoscut, nu ieşea nici
el niciodată fără o carte şi totdeauna strîngea la piept
cîte o hîrţoagă veche.

Şi salutînd, zise tare :

— Domnule Tranchelevent...

Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenţia la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocratic.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mîna
domnişoarei pentru nepotul meu, domnul baron Marius
Pontrnercy.

Domnul „Tranchelevent" se înclină.

— S-a făcut! zise bunicul.

Apoi, întorcîndu-se spre Marius şi Cosette, şi bine-cuvîntîndu-i cu amîndouă braţele întinse, exclamă :

---

[1] Savant şi bibliofil cunoscut Ia Paris pe timpul revoluţiei şi al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

i— Acurn aveţi voie să vă iubiţi.

Nu aşteptară să li se spuie de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. îşi vorbeau încet, Marius cu coatele sprijinite pe braţele şezlongului pe care era întins, Cosette în picioare lîngă el. „Oh 1 Doamne ! şoptea Cosette. Te văd iarăşi. Eşti chiar tu ! Chiar dumneata ! Să te duci să te lupţi aşa ! Pentru ce ? E îngrozitor ! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh ! Rău ai fost că te-ai dus în bătălia aceea ! Ce-{i făcusem ? Te iert, dar n-ai să mai faci. Şi adineauri, cînd au venit să ne cheme, am crezut că o să rnor, dar de bucurie. Am fost aşa de rnîh-nită .' Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit ? Dar vorbeşte şi tu 1 Mă laşi să vorbesc singură. Sîntem tot în strada l'Homme-Arme. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Şi că-ţi tăiau carnea cu foarfecele, îngrozitor ! Am plîns pînă n-am mai putut! E de neînţeles cum poţi să suferi atîta I Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mişca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh ! Ce fericită sînt ! Aşadar, s-a sfîrşit cu nenorocirile ! Sînt o proastă. Voiam să-ţi spun atîtea lucruri şi-acum le-am uitat pe toate. Tot mă mai iubeşti ? Locuim în strada l'Homme-Arme. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă ; uite, domnule, vezi, din vina dumitale am o bătătură la deget." „înger I" spunea Marius.

„înger" e singurul cuvînt din limbă care nu se învecheşte. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiţii.

Apoi, cum mai erau şi alţii de fată, se întrerupseră şi nu mai spuseră nici un cuvînt, mărginindu-se să-şi atingă mîinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toţi ceilalţi care mai erau în odaie şi strigă :

— Hai, vorbi{i tare, voi ăştialalţi I Face{i zgomot între culise ! Haideţi, puţină gălăgie, ce dracu ! Să poată vorbi în linişte copiii ăştia. Şi apropiindu-se de Marius şi Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiţi-vă. Nu vă sfiiţi.

Mătuşa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei batrînească. Uimirea ei nu era arţăgoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioşi, pizmaşi, ai bufniţei care priveşte doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci şi şapte de ani ; era viaţa trăită în zadar, privind la acea biruinţă care este dragostea.

— Domnişoară Gillenormand — îi spuse tatăl ei — ţi-am spus eu că aşa o să ţi se întîmple. Tăcu o clipă şi adăugă : Priveşte la fericirea celorlalţi ! Apoi, întorcîn-du-se spre Cosette : Ce drăguţă e ! Ce drăguţă e ! E ca un tablou de Greuze. Şi toate astea au să fie numai ale tale, ştrengarule ! Ah ! Ticălosule, mare noroc ai cu mine ! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puţin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnişoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah ! Ce mai nuntă o să fie ! Enoria noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obţin dispensă ca să vă căsătoriţi la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiţi. E mai cochetă. E faţă-n faţă cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup [1]. Cînd o să fiţi căsătoriţi, să vă duceţi acolo. Merită să faceţi călătoria. Domnişoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veşnic cu capul gol[2]. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune : „Inmulţiţi-vă". Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc, dar pentru a face poporul e nevoie de maica Barză. Măritaţi-vă, deci, frumoaselor ! In adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată ! Ştiu eu că la biserică ai o capelă anume, că poţi face parte din Frăţia fecioarei ; dar dă-o încolo, un bărbat drăguţ, cumsecade, şi, după un an, un copilaş bălai şi dolofan, care să sugă voiniceşte, cu pi-

[1] Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcaşurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă ; datează din secolul al XVII-lea.

[2] Aluzie la expresia *coifier Sainle-Callierine* — a face un bonet sfintei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rărrîne nemăritată.

cioruşele numai pernuţe de grăsime şi care să-ţi frămînte sînul ,cu lăbuţele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineţii, face mai mult decît să ţii o luminare aprinsă la vecernie şi să cînţi *Turris Eburnea!*

Bunicul se răsuci <pe călcîiele lui de nouăzeci de ani şi începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors :

> — „Şi stăvilind visarea ce-a curs
> tulburător E-adevărat, Alcippe, că în
> curînd te-nsori !" '

îmi adusei aminte !

— Ce, tată ?
— Nu aveai tu un prieten bun ?
— Da, Courfeyrac.
— Ce e cu el ?
— A murit.
— Asta-i bine.

Se aşeză lîngă ei, puse şi pe Cosette să şadă şi le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.

— E încîntătoare mititica asta ! E o minune această
Cosette ! E *o* fetiţă foarte mică şi totodată o doamnă
mare. Nu va fi decît baroană, e o decădere ; e născută
marchiză. Ce mai gene are ! Băgaţi-vă bine în cap, copii,
cu voi e adevărul. Iubiţi-vă ! Pînă la prostie. Iubirea e
prostia oamenilor şi duhul lui dumnezeu. Adoraţi-vă !
Numai — adăugă el întunecîndu-se deodată — ce neno
rocire ! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate
din averea mea e în rentă viageră ; cît voi trăi eu, o să
meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de
ani, ah ! sărmanii mei copii, nu veţi avea nici un ban !
Mîinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă ba
roană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

---

[1] Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau :

> *,,Enfin bornatit le cours de îcs galanteries,*
> *Alcippe, ii est donc vrai, dans peu tu te maries ?"*

Se auzi atunci un glas adînc şi liniştit, care spuse :

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată lumea îl uitase şi el stătea în picioare şi nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiţi.

— Cine e această domnişoară Euphrasie ? întrebă uluit bunicul.

— Eu sfat, răspunse Cosette.

— Şase sute ide mii de franci ! reluă domnul Gillenor-mand.

— Mai puţin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean Valjean îl dezveli ; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci şi ,o sută şaizeci şi opt de cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci ! şopti mătuşa.

— Asta schimbă rnuHe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand ? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană cu milioane ! Să mai aveţi încredere în dragostele băieţilor ! Studenţii găsesc studente ide şase sute de mii de franci. Cherubin lucrează mai bine decît Rotschild.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci ! repeta cu vocea pe jumătate domnişoara Gillenormand. Cinci sute optzeci şi patru ! Poţi spune şase sute de mii de franci!

Cît despre Marius şi Cosette, ei se uitau unul la altul în timpul acesta ; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

PUNE-ŢI BANII LA PĂSTRARE MAI BINE IN PĂDURE DECIT LA NOTAR

S-a înţeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe desluşiri, că după afacerea Champmathieu, mulţumită primei lui evadări de eîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-şi retragă la timp de la Laffitte suma cîştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; şi că, temîndu-se să nu fi e prins din nou — ceea ce i s-a şi întîmplat, în adevăr, după puţină vreme — ascunsese şi îngropase această sumă în pădurea Mont-fermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, şase sute treizeci de mii de franci, toartă în bancnote, "nu ocupa mult loc şi încăpea într-o cutie ; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o ipusese într-un cufăraş de stejar plin cu talaş de castan. In acelaşi cufăraş îşi pusese şi cealaltă comoară, sfeşnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară, pemtru întîia oară, de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de cîte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să şi-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîr-năcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescenţă, simţind că se apropie ceasul cînd banii aceştia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia ; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineaţa, nu seara. Tîrnă-copul rămase moştenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci şi patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea", se gîndi el. Diferenţa între această sumă şi cele şase sute treizeci de mii de franci scoşi de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mănăstire nu costaseră decît cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeşnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se ştia scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, şi faptul fusese verificat şi de el în *Monitor,* unde se publicase că un inspector de poliţie cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătoreasă între podul Change şi Pont-Neuf, şi că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur şi foarte preţuit de şefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alie-naţie mintală şi de o sinucidere. „De fapt — se gîndi Jean Valjean — sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mînă mi-a dat drumul."

VI

CEI DOI BATRINI FAC TOTUL, FIECARE IN LUI, FELUL PENTRU FERICIREA COSETTEI

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul, întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săp-tămîni de fericire deplină. Bunicul nu era mai puţin fericit. Şedea cîte un sfert de ceas în contemplaţie în faţa Cosettei.

— Minunată fată ! exclama el. Şi pare aşa de blîndă
şi bună. Fără îndoială, dragilor, e fata cea mai fermecă
toare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea
virtuţi cu mireasmă de toporaşi. E gingăşia însăşi. Cu o
astfel de fiinţă nu poţi **duce** decît o viaţă de nobil. Ma-
rius, **băiete,** eşti baron, eşti bogat, te rog din suflet nu
face pe avocăţelul !

Cosette şi Mari.us trecuseră deodată din morjnînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, şi ei ar fi fost năuciţi dacă nu ar fi fost în culmea fericirii.

— înţelegi ceva din toate astea ? spunea Marius
Cosettei.

— Nu — răspundea Cosette — dar mi se pare că dum
nezeu ne priveşte.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împacă şi uşura totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă şi, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca şi Cosette însăşi.

Cum fusese primar, ştiu să ducă la bun sfîrşit o chestiune gingaşă pe care numai el o cunoştea : starea civilă a Cosettei. Să dea pe faţă originea ei, cine ştie ? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Ii născoci o familie de morţi, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamaţie. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă ; Cosette nu era fi ica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi fraţi Fauchelevent fuseseră grădinari la mănăstirea Petit-Picpus. Se duseră la imănăstire ; acolo aflară cele mai bune informaţii şi mărturiile cele mai sigure ; bietele călugăriţe, nu prea în măsură şi nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negîndindu-se la nimic rău, n-au ştiut niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru şi o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea .legii domnişoara Euphrasie Fauchelevent. Fu de-f'nrată orfană de tată şi de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fi e numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cît despre cei cinci sute optzeci şi patru mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci şi patru de **mii** de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiţi pentru educaţia 'domnişoarei Euphrasie, din oare cinci **mii** plătiţi chiar la mănăstire. Acest legat, depus în rnîna unei terţe persoane, trebuia să fi e remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, întregită mai cu seamă cu mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici şi colo, cîte o ciudăţenie, dar ele nu fură văzute ; unul din cei interesaţi avea ochii legaţi de dragoste, ceilalţi, de cele şase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spusese „tată". El nu era decît o rudă ; un alt Fauchelevent era ,tatăl ei adevărat. Orîcînd, altădată, aceasta ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă **fericire** pe **care** le **trăia** nu **fu** decît o umbră, o uşoară

întunecare, şi sufletul ei era stăpînit de o bucurie aşa de mare, încît norul trecu repede. II avea pe Marius. Tînărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Aşa e viaţa.

Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să nu înţeleagă totul în jurul ei ; orice fiinţă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunţe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuşi, şi mai departe, „tată" lui Jean Valjean.

Cosette, într-al .nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. In timp ce Jean Valjean clădea Cosettei o situaţie normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decît să se arate măreţ şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce — spunea el — lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneţii mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în - tinereţea mea."

îşi golea uriaşele scrinuri de lac de Coromandel ', rotunde şi pîntecoase, care nu fuseseră deschise de mulţi ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrîne, să vedem ce mai ascund 1" Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soţiilor, al? tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi străbunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase de Tours, batiste de India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăţi întregi de mătăsuri cu două feţe, dantelă de Genes şi d'Alencon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeş împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită şi fericită în faţa lor, plină de dragoste pentru Marius şi neştiind cum să-şi arate recunoştinţa faţă de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea şi mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile ei de nuntă îi părea purtat de

[1] Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădite din lemn preţios, frumos împodobite cu încrustâri de sidef şi metal.

îngeri. Sufletul ei se înălţa în albastrul cerului pe aripi de idantelă de Malines. Incîntarea îndrăgostiţilor nu o egala decît pe aceea a
bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. In fiecare dimineaţă alte nimicuri de preţ, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putinţă se răsfirau minunate în jurul ei.

Intr-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise în legătură cu o întîmplare oarecare :

— Oamenii revoluţiei sînt atît de mari, încît au de pe
acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton sau Focion, şi
fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic ! Moar antic ! exclamă bătrînul. Iţi mulţu
mesc, Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri ale Cosettei. Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înţelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi de-alde astea.
Fericirii îi trebuiesc şi lucruri de prisos. Fericirea e nu
mai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cît mai mult
iprisos. Inima lui şi un palat pe deasupra ! Inima lui şi
bogăţiile Luvrului. Inima ei pe lîngă havuzurile de la
Versailles. Daţi-mi o păstoriţă şi căutaţi să fie ducesă.
Daţi-mi-o pe Philis încununată cu albăstrele, dar să aibă
şi o sută de mii de livre venit. Desfăşuraţi-mi o pastorală
cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc
pastorala şi pe deasupra şi minunăţia de marmură şi aur.
Fericirea goală seamănă cu pîinea goală. Mănînci, dar
nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extra
vagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc
la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg
am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi, care
arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu
părea făcut pentru asta, şi care, după ce sunase de
amiază, sau de miezul nopţii, amiaza, ora soarelui, miezul
nopţii, ora dragostei, sau orice altă oră veţi vrea, îţi da
luna şi stelele, ipămîntul şi marea, păsările şi peştii,

Phebus şi Phebe, şi un şir întreg de lucruri care ieşeau dintr-o firidă, şi pe cei doisprezece apostoli, şi pe împăratul Carol Qtiintul, şi pe Eponina şi Sabinus ', şi o armată întreagă de omuleţi auriţi, care pe deasupra mai cîntau şi din rtrîmbiţă. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăştie în aer, în orice clipă şi fără să ştii de ce. Un urîcios cadran gol, care nu-ţi spune decît ora, e totuna cu el ? Eu sînt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg şi îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea cîrrtpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, şi toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmăşeau în ditirambii săi.

— Voi nu cunoaşteţi arta de a sărbători. Voi nu **ştiţi,** azi, să organizaţi o zi de bucurie. Secolul al XlX-lea, al vostru, e fără vlagă. Ii lipseşte excesul. Nu ştie ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. In toate e -tuns ca în palmă. „Starea a treia" a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros şi fără formă. Visul burghezelor voastre e să-şi instaleze, cum spun ele, un salonaş drăguţ, proaspăt mobilat în palisandru şi creton. Loc ! Loc ! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnişoara Zgîrie-brînză ! Bogăţie şi strălucire ! Au lipit un galben pe o luminare ! Asta e vremea noastră. Aş vrea să ftig la capătul pămîntului. Ah ! Am spus eu că itotul e pierdut, încă din 1787, cînd l-am văzut pe ducele de Rohan, iprinţ de Leon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franţei, ducîndu-se la Longchamps [2] în trăsurica aceea cu două locuri ! Astea au dat roade. In veacul ăsta faceţi afaceri, jucaţi la bursă, cîştigaţi bani şi sînteţi zgîrciţi. Vă îngrijiţi, vă lustruiţi pe din afară, sînteţi scoşi ca din cutie, spălaţi, săpuniţi, răzuiţi, raşi, pieptă-

' In timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizaţi, Sabinus şi Civiiis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrîntă şi Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulţi ani mulţumită devotamentului sofiei sale, Eponina. Trădaţi şi prinşi, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu sojul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

[2] Hipodrom din Paris.

naţi, ceruiţi, neteziţi, frecaţi, periaţi, curăţaţi în afară, fără cusur, lucioşi ca o piatră de rîu, discreţi, curăţei şi totodată, pe cinstea mea, în fundul conştiinţei aveţi băligar şi murdărie, că sperie şi pe o văcăriţă ce-şi şterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza : .Curăţenie murdară !" Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puţin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ţi-e mai drag îl pedepseşti mai aspru. Şi acum o spun de-a dreptul. Faceţi voi astăzi nunţi, dar nu mai ştiţi să faceţi o nuntă. Ah ! aşa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganţa, cavalerismul, purtările curtenitoare şi pline de gingăşie, luxul ce-ţi încînta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătaie de tobă, dansurile, feţele vesele din jarul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul şi tămbă-lăul lui, nodurile mari de panglică. îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingă-toarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian ? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut ? De ce divinul Diomede sfărîmă pe capul Merioneu casca de bronz cu zece vîr-furi ? De ce Ahile şi Hector se înţeapă cu suliţe ? Pentru că Elena a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei Homer ar face o *Iliadă.* Ar pune în poemul său şi un flecar bătrîn, ca mine, şi i-ar da numele Nestor. In vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădaită, ştia lumea să facă nuntă ; întîi un contract bun şi apoi un chel zdravăn. Cum ie^şea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mînca bine, şi la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decît pe jumătate sînii sub rochia decoltată ! Oh, gurile rîzînd larg deschise, şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea ! Tineretul era un mănunchi de flori; orice tînăr se sfîrşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri ; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor ; şi dacă din în.tîmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa

ca să te cheme Florian. Ţineai să fii frumos. Iţi brodai hainele, ţi le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz — o piatră scumpă. Nu-ţi legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheş, lustruit, băteai în ape, în auriu, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porţi sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul *Indii lor galante* '. Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată ; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine ! Astăzi sîntem serioşi. Burghezul e zgîrcit, soţia lui face pe mironosiţa, veacul vostru n-are noroc. Cele trei graţii ar fi gonite pentru că strat prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeţi frumuseţea ca pe o urîţenie ! De la revoluţie încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Pînă şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă ; dansurile voastre sînt doctrinare. Trebuie să ai o înfăţişare măreaţă. Te simţi prost dacă nu-ţi înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui şitrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer-Collard [2]. Şi ştiţi unde ajungeţi cu măreţia asta ? Ajungeţi să fiţi mici. Aflaţi un lucru : bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiţi, dar, îndrăgostiţi şi veseli, la dracu I Insuraţi-vă, cînd vă însuraţi, cu înfrigurarea, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii ! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfîrşit slujba, la naiba ! Un vis ar trebui să pornească valvîrtej în jurul miresei. O nuntă trebuie să fie regească şi plină de himere ; ea trebuie să-şi iplimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup [3]. Mi-e silă de o nuntă calică ! Pe toţi dracii I Urcaţi-vă în Olimp cel

---

[1] Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

[2] Filozof şl om politic francez (1763—1845) ; în timpul restauraţiei a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistenta împotriva reactiunii monarho-clericale.

[3] In această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-mfnistru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu şi un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre Franţa şi Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată pînă azi şi adesea vizitată de turişti.

puţin în ziua aceea ! Simţiţi-vă zei ! Ah ! Aţi putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, aţi putea fi ca ostaşii cu platoşă de argint -ai lui Alexandru cel Mare ' ; voi sînteţi nişte netrebnici ! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prinţul Aldobrandini[2]. Profitaţi de această clipă, fără pereche, a vieţii pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele şi cu vulturii, chiar dacă a doua- zi aţi cădea în burghezia broaştelor. Nu vă tocmiţi cînd e vorba de nuntă, nu fiţi zgîrciţi cu strălucirea ei, nu vă uitaţi la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh ! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos". S-ar auzi viorile în copaci. Iată programul meu : albastru ca cerul şi argint. Aş aduce la petrecere zeităţile cîmpu-lui, aş chema pe cele ale pădurilor şi pe cele ale apelor. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate şi goale, un academician oferind stihuri zeiţei, un car tras de monştri marini.

„Triton sălta-nainte scofînd din scoica fare
Vrăjite cînturi care vrăjeau oricînd pe-oricarel"[3]

Un asemenea program de serbare, zic şi eu ; sau nu mă pricep de loc, să fiu al naibii!

In vreme ce bunicul, în plin avînt liric, se asculta pe sine, Cosette şi Marius se îmbătau uitîndu-se nestingheriţi unul la altul.

Mătuşa Gillenormand privea toate acestea cu liniştea ei netulburată. De cinci-şase luni trecuse prin destule emoţii : Marius întors acasă, Marius adus plin de sînge, Marius adus dintr-o baricadă, Marius mort, apoi viu, împăcarea lui Marius, Marius logodit, Marius căsătorin-du-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea ei de fetiţă nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira toată ziua mătănii, îşi citea cu sfinţenie cartea de rugăciuni, şoptea

---

' Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

[2] Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta şi fastul său.

[3] Parodie a unui pasaj din poemul *L'AriQn* d.e Saint-Amant (spcq **Iul** a! XVII-lea).

mereu *Ave Măria* într-un colţ al casei, pe cînd într-altul se şoptea / *Iove you* ' şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul, căzut în amorţire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorinţă de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta — spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale — seamănă cu guturaiul. Tu nu simţi nimic din viaţă. Nici mirosul urît, dar nici pe cel frumos."

De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să ţină aşa de puţin seamă de dînsa, încît nici nu o întrebase cînd fusese vorba de consimţămîntul la căsătoria lui Marius. Făcuse totul dintr-o privire, aşa cum îi era felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd : să-l mulţumească pe Marius. Cît despre mătuşă, că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea vreo părere, nici nu se gîndea şi, oricît era ea de oiţă, acest lucru o jignise. Oarecum mîhnită în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, îşi spunea : „Tata hotărăşte căsătoria fără mine ; eu voi hotărî moştenirea fără el". In adevăr, ea era bogată şi el nu era. îşi păstrase deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea ! Cu atît mai rău pentru domnul nepotul meu ! Ia o calică, calic să fie şi el ! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătuşei şi îşi schimbă purtarea faţă de această pereche de îndrăgostiţi. Datorezi consideraţie sumei de şase sute de mii de franci şi era vădit că nu putea face altfel decît să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ţinu morţiş să le dea odaia Iui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorinţă a mea. De cînd voiam eu să fac nunta în camera mea I" El mobilă camera cu o mulţime

---

[1] Te iubesc (în original în engleza).

de bibelouri galante. Puse să fie tapetată cu o stofă nemaipomenită, pe care o avea în bucată şi pe care el o credea de Utrecht — fondul de mătase aurie cu flori de catifea. ,,Cu stofa asta — spunea el — era îmbrăcat patul ducesei d'Anville la Roche-Guyon '." Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ţinea un manşon pe pîntecele gol. Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinetul de avocat al lui Marius ; un cabinet fiind cerut, dacă ne amintim, de regulamentul baroului.

VII

URMĂRILE VISULUI, AMESTECATE CU FERICIREA

îndrăgostiţii se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauohelevent. „S-a întors lumea pe dos — spunea domnişoara Gillenormand — ca logodnica să vie aşa, acasă la ginere, pentru a i se face curte." Dar convalescenţa lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decît scaunele de paie din strada l'Homme-Arme, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sînt înţeleşi. Orice fată tînără are nevoie de un însoţitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiţie a Cosettei. O primea. Dezbătînd în treacăt şi fără să le adîncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătăţirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spuie ceva mai mult decît „da" şi „nu". Odată, în legătură cu învăţămîntul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulţit sub toate formele, la îndemîna tuturor ca aerul şi ca soarele, într-un cuvînt, acordat ipoporului întreg, ei fură de aceeaşi părere şi stătură aproape de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul

' Soţia amiralului d'Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul din La Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu Jjobelinuri pe Pereţi, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

Fauchelevent ştia să vorbească şi că folosea chiar cuvinte alese. Ii lipsea totuşi ceva ; domnul Fauchelevent avea ceva mai puţin decît un om din lumea bună şi ceva mai mult.

In mintea lui, şi numai pentru el, Marius înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era faţă de el numai binevoitor şi rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui amintiri. In gîndurile luf era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse ipe baricadă pe domnul Fauchelevent, un om aşa de serios şi de liniştit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care apariţiile şi dispariţiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiţi, chiar mulţumiţi, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările şterse nu cuprinde nici gînduri, nici iubire. Din cînd în cînd, Marius îşi îngropa obrazul în palme, şi trecutul vijelios şi nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf că-zînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanţe, simţea sub buzele lui fruntea rece a Eponinei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Gran-taire, toţi prietenii săi se înălţau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste fiinţe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis ? Trăiseră în adevăr ? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare îşi au şi visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realităţi dispărute îl ameţeau. Unde erau cu toţii ? Se putea ca totul să fie mort ? O prăbuşire în beznă îi înghiţise pe toţi afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există perdele de acestea ce se lasă în viaţă. Dumnezeu trece la actul următor.

Şi el însuşi, era el omul de altădată ? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie ; el, deznădăjduitul, lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un

mormînt, că intrase acolo negru şi ieşise alb. Ceilalţi rămăseseră în acel mormînt. In unele clipe, toate aceste fiinţe dfn trecut se întorceau, erau de faţă, se strîngeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul ; atunci se gîndea la Cosette şi se însenina ; dar numai fericirea aceasta singură putea şterge amintirea catastrofei.

Domnul F.auchelevent îşi avea şi el, aproape, locul între fiinţele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă e acelaşi Fauchele-vent care, în carne şi oase, şedea aşa de grav lîngă Cosette. Cel dinţii era pesemne unul din acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel .de tari, nici o întrebare nu era cu putinţă de la Marius la domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte acest lucru. Am vorbit altă dată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un Iiucru atît de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiţi a nu schimba o vorbă despre ea.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie şi, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse :

— Aţi auzit de strada asta ?

— Care stradă ?

— Strada Chanvrerie.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu
cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu Ia strada însăşi, îi păru lui Marius mai concludent decît era.

„Cu siguranţă — gîndi el — am visat. Am avut o halucinaţie. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo."

VIII

DOI OAMENI CU NEPUTINŢA DE GĂSIT

Starea de încîntare în care se găsea Marius, oricît ar fi fost ea de mare, nu-i goni de loc din minte celelalte preocupări.

In timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărîte, puse să se facă cercetări amănunţite şi grele în trecut.

El datora în mai multe părţi recunoştinţă pentru tatăl său şi pentru el însuşi.

Era vorba de Thenardier ; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gille-normand.

Marius ţinea să regăsească pe aceşti doi oameni, ne-înţelegînd să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, şi te-mîndu-se că aceste datorii de recunoştinţă neplătite să nu-i umbrească viaţa aşa de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ţinea ca înainte de a păşi voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thenardier putea fi un tîlhar, asta nu schimba de loc faptul că el scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thenardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Şi Marius, necunoscînd adevărata întîmplare de pe cîmpul de luptă de la Waterloo, nu ştia împrejurarea că tatăl său era faţă de Thenardier în situaţia ciudată de a-i datora viaţa fără să-i datoreze recunoştinţă.

Nici unul din feluriţii agenţi pe care Marius îi însărcinase cu cercetările nu izbuti să găsească urima lui Thenardier. Ea se şterse cu desăvîrşire. Soţia lui Thenardier murise în închisoare, în timpul instrucţiei procesului ; Thenardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric. Tainiţele adînci ale lumii îi înghiţiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tre-nruT'ul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poţi arunca sonda.

Thenardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzaţi fugiţi din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul de ne-lămurit. Juraţii trebuiră să se mulţumească cu doi acuzaţi de mîna a doua. Panchaud zis Printanier, zis Bigre-

naille şi Demi-Liard, zis Deux Miliards, care fuseseră condamnaţi în prezenţa lor la zece ani de galere. Munca silnică pe viaţă fusese pronunţată în contumacie împotriva complicilor evadaţi. Thenardier, ca şef şi instigator, fusese condamnat, şi el în contumacie, la moarte. Această condamnare îşi arunca lumina sinistră asupra .numelui lui uitat, ca o lumînare lîngă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăşi, scufundînd pe Thenardier, din teama de a nu fi prins, în cele mai depărtate adîncuri, mărea şi ea întunericul ce-l învăluia.

C,ît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească birja care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliţie, „staţionase" de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Elysees, deasupra ieşirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese ; că un bărbat ieşise de acolo, ducînd în spate pe altul ce părea mort ; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu şi pusese mîna pe cel mort; că din ordinul agentului, el, birjarul, luase pe „toată lumea" în trăsură ; că s-au dus mai întîi în strada Filles-du-Calvadre, că au lăsat acolo pe mort ; că bărbatul mort era domnul Marius şi că el, vizitiul, îl recunoştea foarte bine, cu toate că „de astă dată" dînsul era viu ; că apoi se urcaseră din nou în birjă ; că el dase bici cailor ; că la cîţiva paşi de poarta Arhivelor i se spusese să oprească ; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se daseră jos, agentul luînd pe celălalt bărbat; că altceva nu mai ştia nimic ; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-şi aducea aminte de nimic. îşi amintea numai că fusese înşfăcat pe la spate de o mînă puternică în clipa cînd se prăvălea cu faţa în sus, pe baricadă ; apoi totul se ştergea pentru el. Nu-şi venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se iputea îndoi. Cum se făcuse totuşi că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliţie de pe malul Senei, lingă podul Invalizilor ? Cineva îl adusese din cartierul Halelor la Ghamps-Elysees. Şi cum ? Prin canal. Nemaiauzit devotament!

Cineva ? Cine ?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu află nimic ; nici o urmă ; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările pînă La prefectura poliţiei. Nici acolo, informaţiile luate nu duseră la nici o lămurire. Prefectura ştia mai puţin decît birjarul. Nu i se adusese la cunoştinţă nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar oare vrea un bacşiş e în stare de orice, să dea chiar şi dovezi de imaginaţie. Faptul totuşi era sigur, şi Marius nu se putea îndoi de el decît dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînţeles în această ciudată taină.

Omul, omul iacela misterios pe care birjarul îl văzuse ieşind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leşinat în spinare, şi pe care agentul de poliţie ce sta la pîndă îl arestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare ■■& unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuşi ? De ce agentul acela păstrase tăcerea ? Omul izbutise oare să scape ? II mituise pe agent ? De ce mu da nici un semn de viaţă lui Marius, care îi datora totul ? Dezinteresarea nu era mai puţin minunată decît devotamentul. De ce nu se da pe faţă omul acela ? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus de recunoştinţă. Murise ? Ce fel de om era ? Cum arăta la faţă ? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea : „Era foarte întuneric". Basque şi Nicolette, zăpăciţi, nu se uitaseră decît la tînărul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeşnicul lui luminase sosirea tragică

a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, şi **iată** semnalmentele pe care le da : „Omul acela era groaznic".

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sînge, care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată. Uitîn-du-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfî-şiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Intr-o seară, Marius vorbea în faţa Cosettei şi a lui Jean Valjean de .toată această întîmplare de neînţeles, de nenumăratele informaţii pe care le luase şi de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent" îl făcea să-şi piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mînia :

— Da, omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Ştiţi,
domnule, ce a făcut ? A venit în ajutor ca un arhanghel.
A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească,
să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă
în braţe ! A trebuit să facă mai mult de o leghe şi jumă
tate în groaznice galerii pe sub pămînt, îndoit, încovoiat,
în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe şi jumătate,
domnule, cu un cadavru în spate ! Şi cu ce scop ? Cu uni
cul scop de a salva acel cadavru. Şi cadavrul acela eram
eu. Şi-a spus : Poate mai este în el o scînteie de viaţă ;
o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteiia asta netreb
nică ! Şi viaţa lui nu o dată şi-a pus-o în joc, ci de două
zeci de ori ! Fiecare pas era io primejdie. Dovadă că, ieşind
din canal, a şi fost arestat. Ştiţi, domnule, că toate acestea
le-a făcut acel om ? Şi nici o răsplată de aşteptat. Ce
eram eu ? Un răsculat. Ce eram ? Un învins. Oh ! Dacă
cele şase sute de mii de franci ai Coseittei ar fi ai mei...

— Ai dumneavoastră sînt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine — reluă Marius — i-aş da pe toţi oa să-l
găsesc pe omul acela !

Jean Valjean tăcu.

CARTEA A ŞASEA

NOAPTEA ALBA

I 16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvîntată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decît cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de **fericire,** de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria din *Cînta-rea Cîntărilor.* Nu se înţelesese încă, pe **atunci,** cît de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini paradisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-fi iei drept pat de nurată patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atâta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligentă şi cu slujnica hanului.

In această a doua jumătate a secolului al XlX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi dumnezeu nu mai sînt de ajuns ; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau ; haina albastră cu .revere roşii, nasturi în chip de clopoţei şi bra-

sardă pe mînecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false şi pălărie de muşama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase. Franţa nu împinge încă eleganţa pînă acolo încît să abată asupra diligentei mirilor o grindină de pantofi vechi şi papuci scîlciaţi, aşa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill ', ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunţii de furia unei mătuşi care-i aduse noroc. Papucii şi pantofii vechi nu fac la noi încă iparte din ceremonia nupţială ; dar, răbdare, bunul-gust răspîndindu-se mereu, vom ajunge şi acolo.

In 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în *goană* mare.

In vremea aceea, lucru ciudat, lumea îşi închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă şi socială, că un ospăţ bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e **cinstită,** şi că, în sfîrşit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naştere unei familii şi de a pune de la început camera nupţială drept martor al căsniciei e lucru bun şi vrednic de respect.

Şi aveau neruşinarea de-a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricît de firească şi obişnuită ar fi această împrejurare a căsătoriei, afişarea strigărilor, întocmirea actelor, primăria, biserica aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Şi acum însemnăm un amănunt numai pentru mulţumirea de a fi exacţi. Se **întâmplă** ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.

---

[1] John Churchill, comandantul armate! engleze care a operat în Ţările de Jos şi In nordul Franjei împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul **războiului** de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea) ; favoarea reginei Ana îl ridicase la **rangul** de duce de Marlborough.

— E lăsata secului ! exclamă bunicul. Cu atît mai bine.
Există un proverb care spune :

„In carnaval de vă-
nsuraţi, Nu veţi avea copii
ingraţi."

Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amîni ?

— Sigur că nu ! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găseşte totdeauna pe cer un colţişor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toa,tă suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

In ajun, Jean Vaijean încredinţase lui Marius, de faţă fiind şi domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunităţii, actele fuseseră simple.

Toussaint nu-i maii era de acum înainte de nici un folos lui Jean Vaijean ; ea trecuse moştenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cît despreJean Vaijean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, şi Cosette îi spusese cu atîta rugăminte în glas : „Tată, te rog", încît îi smulsese aproape făgăduiala să vie s-o locuiască.

Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie, Jean Vaijean suferise un accident : îşi strivise puţin degetul mare de la mîna dreaptă. Nu era mare lucru ; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuşi silit să se lege la mînă şi să poarte braţul într-o eşarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ţii după doi îndrăgostiţi chiar pînă acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini să

povestim o întîmpliare care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitaţi aminti celor de faţă că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce ?" întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor." „Minunat ! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viaţa serioasă. Nu le strică să vadă puţină mascaradă."

O luară pe bulevard. In prima caleaşca se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Mairius, despărţit încă de logodnica lui, aşa cum cerea obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanţul fără sfîrşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiaţele, Pantalon şi Gille nu se lăsau de loc. In iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneţia. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-aitumci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înţesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. In afară de măşti, lumea privea Şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la Long-champs, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birji, harabale, brişti, cabriolete, toate mergînd ca pe şine, în ordine, strîns una după alta, aşa cum cereau ordinele poliţiei. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator Şi spectacol. Sergenţii de stradă aveau grijă ca aceste două nesfîrşite şiruri paralele, care se mişcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al

acestor rîuri de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre şoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franţei şi ale ambasadorilor treceau înooace şi încolo slobod pe mijlocul şoselei. Unele cortegii măreţe şi vesele, mai cu seamă cel al Boului Gras, se bucurau de acelaşi privilegiu. In această veselie a Parisului, Anglia îşi pocnea şi ea biciul ; diligenta lordului Seymour ', hărţuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

In şirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca nişte cîini pe lîngă oi, cinstite căleşti de familie pline cu mătuşi şi **bunici** îşi înşirau la uşi grupuri fragede de copii travestiţi, Pierot de şaipte ani şi Pierete de şase, drăgălaşe fiinţe micuţe, simţind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obştească, pătrunşi de însemnătatea arlechirtadei lor, avînd o gravitate de **funcţionari.**

Din .cînd în cînd se întîmpla cîte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule şi unul sau altul din şirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea ; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru *a* opri şirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntaşilor erau în şirul ce curgea spre Basti-lia, de-a lungul părţii drepte a bulevardului. In dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeaşi clipă, pe cealaltă parte, şirul ce mergea spre Made-leine se opri şi el. In şirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măşti.

Trăsurile acestea, sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sînt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieli şi s-ar spune : „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul." O mulţime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducaţi pe deasupra capetelor trecătorilor, toţi caraghioşii cu putinţă, de la turc la sălbatic, herculi ţinînd în braţe marchize, precupeţe ce-ar fi făcut pe Rabe-lais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe

---

[1] Lordul Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de *dandy* elegant şi risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie.

Aristofan să-şi plece ochii', peruci de cînepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot, sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîinile în şolduri, gesturi îndrăzneţe, umeri goi, feţe mascate, neruşinarea dezlănţuită ; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie : iată ce e această întocmire.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franţa are nevoie de trăsura lui Vade.[2]

Orice lucru poate fi maimuţărit, chiar şi parodia. Sa-tuirnalele, această schimonosire a frumuseţii antice, ajunge, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului ; şi bacantele, altădată încununate cu crengi şi frunze de viţă, scăldate în soare, arăitîndu-şi sînii de marmură, pe jumătate goale ca zeiţele, azi prăpădite sub zdreanţă udă a nordului, .au ajuns să se numească paiaţe de carnaval.

Tradiţia trăsurilor cu măşti izvorăşte din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. In conturile lui Ludovic al Xl-lea sînt alocate administratorului palatului „douăzeci de *sous tournois* pentru trei harabale cu măşti de răspîntii". In zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de fiinţe fără căpătîi sînt purtate de obicei de vreun poştalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă

---

[1] Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrşită sinceritate, spunînd tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabuiarul lor mai mult decît liber.

[2] Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (secolul al Vl-lea îe.n.). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horaţiu, reprezentaţii în diferite cetăţi greceşti, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vade este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ; a compus poeme Şi piese de teatru în „stil poasard", adică în franceza populară a vremii, însufleţite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziţie legendară a chefliului Vade.

se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amîndouă coşurile lăsate. Sînt cîte douăzeci într-o itrăsură cu şase locuri. Stau pe capră, pe scăunaş, pe apeteze, pe oişte. Călăresc pînă şi pe felinarele trăsurii. In picioare, culcaţi, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbaţilor. Piramida asta de smintiţi se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sînt ca nişte munţi de voie bună în mijlocul mulţimii. Toată satira lui CoHe, Panard şi Piron ţîşneşte de-aici, îmbogăţită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupeţe-lor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, parcă ar fi o cucerire. In faţă tăm-bălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire ; veselia răcneşte, batjocura scîn-teiază, voioşia se desfăşoară ca o purpură ; două mîrţoage trag farsa preschimbată în apoteoză ; e carul de triumf al rîsului.

Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Şi în adevăr, acest rîs dă de bănuit. Rîsul acesta împlineşte o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existenţa carnava-lului.

Trăsurile acestea deşănţate, în care simţi nu ştiu ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e amestecat şi guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici şi femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mîrşăviile adunate să se preschimbe în veselie ; ca să încerci a cîştiga poporul punînd josnicia peste necinste ; ca spionajul să fie sprijin prostituţiei, să înveselească gloata, înfruntînd-o ; ca mulţimii să-i placă să vadă trecînd pe cele patru roţi ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanţă strălucitoare, jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră şi cîntă ; ca să baţi din palme în faţa acestei glorii făcută din toate neruşinările ; ca serbarea să nu fie pentru mulţimi serbare, dacă poliţia nu-şi schimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut ? Aceste căruţe de gunoi, împodobite cu panglici şi cu flori, sînt înjurate şi iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e

părtaş al dezmăţului tuturor. Strat anumite serbări vătămătoare care coboară poporul şi fac din el gloata de jos. Şi gloata de jos, ca şi tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure [1], poporul are paiaţa. Parisul e marele oraş înnebunit, ieşit din minţi, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaştem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mîrşăvia. El nu cere stăpînilor lui — atunci cînd are stăpîn — decît un singur lucru : „Sulemeniţi-mi noroiul !" Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Intîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din aceşti urîţi ciorchini de femei şi bărbaţi, cu măştile pe faţă, şi plimbaţi într-o caleaşca mare, să se oprească în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măştile văzu în faţa ei trăsura în care se afla mireasa

— Uite — zise o mască — o nuntă !

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sîn-
tem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se altfel de dojana sergenţilor de stradă, cele două măşti îşi îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruţa plină de oameni mascaţi avu de furcă din pricina mulţimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alintare pentru mascaradă. Şi cele două măşti, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalţi, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroşcaturi ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieşeau din gura poporului. Intre măşti şi mulţime avu loc un înspăimîntător schimb de metafore.

Intre timp, alte două măşti din aceeaşi trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfăţişare bătrînicioasă şi cu o uriaşă pereche de mustăţi negre, şi o precupeaţă slabă

---

[1] Este vorba de Henric al IV-lea şi de tovarăşul său de arme, mareşalul-baton Antoine de Roquelaure, jgascon şiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

şi foarte tînără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, bă-gaseră de seamă şi ele alaiul de nuntă şi, în vreme ce mascaţii ceilalţi şi **trecătorii** >se înjurau, începură a vorbi în şoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă şi se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă ; vîntul ide februarie nu e un vînt cald ; răspunzînd spaniolului, precupeaţa decoltată tremura de frig, rîdea şi tuşea.

Iată dialogul :

— Ascultă !

— Ce-i, taică ?

— Vezi pe moşneagul ăla ?

— Care moşneag ?

— Colo, în prima trăsură de nuntă, înspre noi.

— Cel cu braţul înfăşurat într-o legătură neagră ?

— Da.

— Ei?

— Sînt sigur că-l cunosc.

— Ah !

— Să-mi tai gîtul şi să nu-mi zici pe nume dacă nu-l
cunosc eu pe parizianul ăsta.

— Azi toţi parizienii-s la fel.

— Poţi vedea pe mireasă, dacă te pleci ?

— Nu.

— Nici pe mire ?

— Nu e nici -un mire în trăsura asta.

— Ei!

-- Doar dacă o fi celălalt moşneag.

— Apleacă-te şi încearcă s-o vezi pe mireasă.

— Nu pot.

-- Nu-i nimic, pe moşneagul care are laba oblojită îl cunosc, sînt sigur.

— Şi ce dacă-l cunoşti ?

— Nu se ştie. Cîteodată...

— Mie puţin îmi pasă de moşnegi,

— II cunosc !

— N-ai deeît !

~ Ce dracu caută la nuntă ?

— Noi ce căutăm aici ?
— De unde vine nunta asta ?
— Ştiu eu ?
— Ascultă !
— Ce?
— Ar trebui să faci un lucru.
— Ce anume ?
— Să cobori din trăsura noastră şi să te iei după
nunta aia.
— De ce ?
— Ca să vezi unde merge şi ce-i cu ea. Grăbeşte-te,
coboară, dă fuga, fetiţo, că eşti tînără !
— Nu mă pot da jos din trăsură.
— De ce ?
— Sînt închiriată.
— Ah ! Drace !
— Sînt datoare poliţiei o zi ca precupeaţă.
— Aşa e.
— Dacă mă dau jos, cel dinţii inspector care mă vede
mă arestează. Ştii bine.
— Da, ştiu.
— Azi sînt cumpăra-tă de guvern.
— N-are a face ! Bătrînuil ăla mă plictiseşte.
— Te plictisesc bătrînii ? Doar nu eşti fată mare !
— E în prima trăsură.
— Ei, şi ?
— In trăsura miresei.
— Şi dacă ?
— Asta înseamnă că el e tatăl.
— Şi ce-mi pasă mie ?
— Iţi spun că el e **tatăl.**
— Nu e numai el tată.
— Ascultă.
- C e ?
— Eu nu pot ieşi decît mascat. Aici sînt ascuns, nu se
Ştie unde sînt. Dar mâine nu mai sînt măşti. E miercurea
paresimilor '. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar
în gaură. Tu eşti de capul tău.

Prima miercuri după lăsata secului.

— Nu prea.
— In orice caz, mai mult ca mine.
— Şi ce vrei ?
— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.
— Unde merge ?
— Da.
— Asta ştiu.
— Ei, unde merge ?
— La Cadran-Bleu.
— Mai înitîi, asta nu-i pe-aici.
— Ei, atunci la Râpee.
— Sau în altă parte.
— E slobodă să meargă unde vrea. Nunţile sînt libere.
— Nu-i vorba de asta. Iţi spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul şi unde stă.
— Mai mult nu vrei ? Asta-i bine. Ce uşor e să găseşti, după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fîn ! Se poate aşa ceva ! ?
— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma ?
Cele două şiruri îşi rekiară, pe cele două margini ale bulevardului, mişcarea lor în sens invers, şi trăsura cu măşti se depărta de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAŢUL MEREU BANDAJAT

A-şi înfăptui visul! Cui îi este dat aşa ceva ? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri ; fără să ştim, sîntem cu toţii candidaţi şi îngerii votează. Cosette şi Marius fuseseră aleşi.

Cosette, la primărie şi în biserică, era luminoasă şi înduioşătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette punta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de danitelă de Binche, un văl de dantelă englezească, un şirag de perle scumpe şi o cunună de flori de lămîiţă ; toate erau albe şi, în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăţia

ei gingaşă creştea şi se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiţă.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor şi mires-mat ; sub desimea buclelor, ici şi colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul, semeţ, cu capul sus amestecînd mai mult decît oricînd în îmbrăcămintea şi purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braţ pe Cosette. II înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina braţului bandajat, nu putea să dea mîna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei şi zîmbea.

— Domnule Fauchelevent — îi spunea bunicul — iată o zi minunată ! Votez pentru sfîrşitul tuturor întristărilor şi al durerilor ! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri ! Zău aşa ! Decretez bucuria ! Răul n-are dreptul să existe. E în adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sînt oameni nenorociţi. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedinţă şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice ! Cît despre mine, nu mai am păreri politice ; să fie toţi oamenii bogaţi, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în faţa primarului şi în faţa preotului toate „da"-urile cu putinţă, după ce semnaseră în registrele primăriei şi ale parohiei, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniţei, porniră ţinîndu-se de mînă, admiraţi şi invidiaţi de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedaţi de uşierul cu epoleţi de colonel, care îşi sună halebarda pe lespezile bisericii, printre două rîn-duri de privitori minunaţi şi ajunşi în faţa bisericii, între uşile deschise de perete, gata să se suie iarăşi în trăsură. Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer ; parcă-i era teamă să nu se trezească. înfăţişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară

amîndoi în aceeaşi 'trăsură, Marius lingă Cosette ; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în faţa lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei — spunea bunicul — ia-tă-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană» ou o rentă de treizeai de mii de livre pe an." Şi Coseşte, aplecîn-du-se toată înspre Marius, îi mîngîie ureciiea cu aceste şoapte îngereşti : „Va să zică e adevărait. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu."

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereţii depline cu bucuria deplină. Infăptuiau versul lui Jean Rrouvaire; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsăitoria purificată ; aceşti doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb ; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Şi în acest altar şi în acest nimb, în cele două apoteoze contopire, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal şi totodată real, întîlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Li se părea că suferinţele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări şi raze, făceau mai încîntătar ceasul care se apropia ; şi că tristeţile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveşmînteze. Ce bun lucru să fi suferit ! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrşea cu o înălţare la cer.

Era în aceste două suflete aceeaşi vrajă, amestecată cu voluptate la Marius şi cu sfială la Cosette. îşi spuneau în şoaptă : „Vom merge să mai vedem grădiniţa noastră din strada Plumet". Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis şi adevăr. Mai ai încă timp înaintea ta ca să ghiceşti. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază şi să te gîndeşti la miezul nopţii. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur şi înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în faţa bisericii Saînt-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămîiţă de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător şi strălucit, scara pe car» fusese .tîrîl aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită Ia poartă, îşi împărţea pungile de bani şi îi hinecuvînta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puţin îmbălsămată decît biserica ; după tămîie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit; îl aveau pe dumnezeu în inimă ; soarta li se arăta ca o boltă înstelată ; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius privi fermecătorul braţ gol al Cosettei şi acele lucruri trandafirii care se zăreau nedesluşit prin dantelele corsajului ei, şi Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roşi pînă în albul ochilor.

Mulţi prieteni vechi ai familiei Gilienormand fuseseră poftiţi ; toţi se înghesuiau în jurul Cosettei ; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană".

Ofiţerul Theodule Gilienormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde îşi avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l recunoscu.

La rîndul lui, ofiţerul, obişnuit să placă femeilor, nu-şi aminti de Cosette mai mult decît de oricare alta.

„Cită dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul !" îşi spunea în sine bunicul Gilienormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gilienormand ; în timp ce el îşi prefăcea bucuria în aforisme şi maxime, ea răs-pîndea dragostea şi bunătatea ca pe o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiţă. II mîngîia cu zîm-betul ei.

In sufragerie fusese orînduit un ospăţ.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiţii nu pot suferi ceaţa şi înfcu-

neclrnea. Nu vor să fie mohorîţi. Noaptea, da ; întunecimile, nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe şi strălucitoare, un policandru veneţian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roşii, verzi, cocoţate în mijlocul luminărilor ; împrejurul policandrului sfeşnice cu mai multe braţe, iar pe pereţi aplice cu oglinzi, avînd trei şi cinci braţe ; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porţelanuri, faianţe, olărie, argintărie, totul era strălucire şi voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel că unde nu se găsea o lumină era o floare.

In anticameră trei viori şi un flaut cîntau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se aşezase pe un scaun în salon, în spatele uşii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu cîteva clipe mai înainte ca lumea să se aşeze ■la masă, Gosette, într-o pornire ştrengărească, îi făcu o închinăciune adîncă, în<tinzîndu-şi cu amîndouă mîinile rochia de mireasă şi, cu o privire duioasă şi poznaşă, îl întrebă :

— Tată, eşti mulţumit ?

— Da — zise Jean Valjean — sîn.t mulţumit.

— Atunci, de ce nu rîzi ?

Jean Valjean începu să rîdă.

După cîteva clipe, Basque vesti că se serveşte masa.

Oaspeţii, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ţinea de braţ pe Cosette, intrară în sala de mincare şi se răspîndiră, după orînduirea hotărîtă, împrejurul mesei.

La dreapta şi la stînga miresei se vedeau două jilţuri : primul pentru domnul GiMenormand, iar al doilea pentru Jeaji Valjean. Domnul Gillenormand se aşeză. Jilţul celălalt rămase gol.

Toţi îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque :

— Nu ştii unde e domnul Fauchelevent ?

— Domnule — răspunse Basque — tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă spun că

îl cam doare mina bolnavă şi ca nu va putea lua masa cu domnul baron şi doamna baroană. Că roagă să fie iertat, că va veni mîine dimineaţă. Chiar acum a plecat.

Jilţul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospăţului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, şi bunicul strălucea cît doi. Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine că se culcă devreme dacă se simte rău, dar că n-are decît „o zgaibă". Această declaraţie fu de ajuns. De altfel, ce însemnează un colţişor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie ? Cosette şi Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste şi binecuvântate în care omul n-are altă însuşire decît că simte fericirea. Şi apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilţul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă mătuşa ta, ea o să-ţi îngăduie. Jilţul ăsta e pentru tine. E legal şi e drăguţ. Fortunatus lîngă Fortunata '." Toată lumea aplaudă. Marius se aşeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, şi lucrurile se întoarseră în aşa fel încît Cosette, care era la început triată de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulţumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe dumnezeu, îşi puse gingaşul ei picioruş încălţat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilţul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat şi nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întreagă rîdea de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în rnînă, plin numai pe jumătate pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriţi.

— Nu scăpaţi de două predici, izbucni el. Aţi ascultat-o azi-dimineaţă pe a preotului, astă-seară veţi asculta-o pe a bunicului. Ascultaţi ! Am să vă dau un sfat: iubiţi-vă ! Nu mă ţin de fel şi fel de mofturi, merg drept la ţintă : fiţi fericiţi ! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înţelepte decît turturelele. Filozofii spun : „Fiţi

---

Fericitul lîngă Fericita.

cumpătaţi în plăceri !" Eu spun : „Daţi frîu liber bucuriilor ! lubiţi-vă ca nişte diavoli! Dezlănţuiţi-vă !" Filozofii spun fleacuri. Filozofia lor le-aş băga-o pe gît. Pot fi prea multe miresme, prea mulţi boboci de trandafir deschişi, prea multe privighetori cîntătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viaţă ? Se poate ca doi inşi să se pireaiubească ? Să-şi placă unul altuia prea mult ? la seama, Esfelle, eşti prea încîntătoare! Ia seama, Nemorin', eşti prea frumos! Ce neghiobie ! Cum se poate să se încînte prea mult, să se rnîn-gîie prea mult, să se farmece prea mult ? Poate fi cineva prea viu ? Prea fericit ? Cumpătaţi-vă bucuriile ! Phiii ! Jos filozofii ! înţelepciunea e chiot de veselie. Chiuiţi de veselie, să chiuim de veselie ! Sîntem fericiţi fiindcă sîn-tem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiţi ? Sancy-ul[2] se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Har-ley de Sancy[3] sau pentru că atîrnă o sută şase carate? Nu ştiu ; viaţa e plină de astfel de întrebări ; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiţi fără să ne punem beţe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele ? E dragostea. Cine zice dragoste zice femeie. Ah ! ah ! iată o putere deplină, femeia ! întrebaţi pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Şi încă de bună vrere, mişelul ! Femeia ! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească pînă la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sînt regalist decît în privinţa acestei regalităţi. Ce este Adam ? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pămîntesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptru! de aur al lui Ludovic

[1] Estelle şi Nemorin — personajele unei pastorale de Florian (fabu
list francez din secolul al XVlII-lea), considerate multă vreme ca
tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

[2] Diamant vestit din tezaurul coroanei Franţei.

[3] Partizan credincios al regelui Franţei Henric al IV-lea. Fiind mare
bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franţa un diamant enorm, care
de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cîţiva stăpîni,
diamantul a intrat în tezaurul regilor Franţei, unde a rămas pînă
Io revoluţia din 1789.

cel Mare, revoluţia le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie ; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru ; dar făceţi-mi mie revoluţii împotriva acestei batistuţe parfumate ! Aş vrea să vă văd ! încercaţi ! De ce e **atît** de tare ? Pentru că e podoabă femeiască. Ah, sînteţi veacul al XlX-lea ? Ei bine, ei şi ? Noi eram veacul al XVIIl-lea. Şi eram tot atît de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiţi că aţi schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră" spuneţi *cholera-morbus* şi dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte *caciucia.* De fapt, femeia va fi totdeauna iubită. Vă desfid să vă puteţi lipsi de ele ; diavoliţele acestea sînt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiţi şi, întrucît mă priveşte, ce-aş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi ! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfîrşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adîncurilor. Celimena oceanului ? Oceanul e un Al-cest' necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească şi el. Această brută se supune. Sîntem cu toţii la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea ; pe brînci ! Acum şase luni Marius se bătea ; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Coseşte, aveţi dreptate. Trăiţi cutezător unul pentru altul, giugiuliţi-vă, fă-ceţi-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel ; adoraţi-vă, ciuguliţi toate firişoa-rele de fericire de pe pămînt şi pregătiţi-vă cu ele un cuib de viaţă ! Zău, a iubi, a fi iubit — ce minune să fie omul tînăr! Să nu vă închipuiţi că voi aţi născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gîndit, am suspinat; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lîngă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viaţă iu-bindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe

---

[1] Personaje principale din *Mizantropul* lui Moliere. Alccst, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societăţii din vremea sa, **avea** nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care îşi bătea joc de **dînsul.**

bărbat; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să îu-bească femeia. In felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decît voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiţi-vă de ea ! Fiţi Daphnis şi Chloe aşteptînd să fi ţi Philemon şi Bau-cis. ' Faceţi în aşa fel încît atunci cînd sînteţi unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic : Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună ; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale şi niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Aţi tras la loterie numărul cîştigător, dragostea în taina cununiei ; aveţi lozul cel mare, păstraţi-l, încuiaţi-l, nu-l risipiţi, iubiţi-vă şi puţin să vă pese de rest ! Credeţi în ce vă spun eu. E născut din bun-simţ. Bunul-simţ nu poate minţi. Fiţi unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe dumnezeu. Drace ! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe dumnezeu este să-ţi iubeşti nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubeşte e ortodox. Hen-ric al IV-lea înjura amestecînd sfinţenia cu crăpelniţa şi beţia. Pe toţi dracii ! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Hen-ric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia ! După cît se sp-une, sînit bătrîn ; e uimitor cît mă simt de gata să în-tineresc. Aş vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în pădure. Cînd îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoşi şi mulţumiţi, mă îmbăt. Dacă m-ar vrea cineva, m-aş însura repejor. E cu neputinţă să ne închipuim că dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît: să iubim, să gîn-gurim, să ne înfrumuseţăm, să fim porumbei, să fim cocoşi, să ciugulim dragostea de dimineaţă pînă seara, să ne oglindim în ochii femeiuştii noastre, să fim mîndri,

---

[1] Primii sînt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera retorului Longus din ultimele secole ale elenismului antic, fermecătoare poves* **tire** a dragostei dintre doi adolescenţi. Despre legenda lui Philemon şi Baucis ne informează o „metamorfoză" a poetului latin Ovidiu : erau doi soţi din Frigia care **stîrniseră** admiraţia zeilor prin iubirea lor şi ospitalitatea pe care o acordau drumeţilor.

să fim biruitori, să ne umflam în pene. lată rostul vieţii ! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăştia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci ! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrişoare, ce de codane! Prăpăd făceam ! Aşadar, iubiţi-vă ! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara ; cît despre mine, aş ruga pe bunul dumnezeu să strîngă toate frumuseţile pe care ni le arată şi să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele drăguţe. Copii, primiţi binecuvîntarea unui bătrîn cumsecade !

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a centenarului. Se dansă puţin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriţi se făcură nevăzuţi.

Puţin după miezul nopţii, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopţii de nuntă veghează un înger zîmbitor cu degetul pe buze.

In faţa acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputinţă ca această sfîntă sărbătoare a soar-tei să nu trimită o strălucire cerească în mesfîrşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fiinţă, fiinţa întreită, fiinţa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fiinţe într-una trebuie să fie o emoţie a nopţii. Iubitul este preot ; fecioara răpită se "nspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la dumnezeu. Unde e adevărată cununie, adică unde e dragoste, e Şi ideal. Un pat de nuntă e ca o fărîmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi omenesc i-ar fi dat să zărească

vedeniile de spaimă şi încîntare ale vieţii de deasupra noastră, ar vedea pesemne chipurile nopţii, făpturi necunoscute cu aripi, umbrele albastre ale nevăzutului, mulţime de capete întunecate, aplecîndu-se cu încîntare peste casa luminată, binecuvînlînd-o, arătîndu-şi unii altora fecioara soţie, uşor speriaţi, şi oglindind pe feţele lor dumnezeieşti fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soţii orbiţi de voluptate şi crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foşnet de aripi nedesluşit. Fericirea desăvîrşită cere chezăşia îngerilor. Cînd două guri, sfinţite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputinţă ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sînt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereţi nimic. Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieţii. Iubirea este o împlinire.

III

NEDESPĂRŢITUL

Unde era Jean Valjean ?

Numaidecît după ce rîsese la porunca drăgălaşă a Co-settei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase şi, pe nevăzute, ieşise în anticameră. In aceeaşi încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge şi praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptuşeală de lemn a pereţilor era împodobită cu ghirlande de frunze şi flori ; muzicanţii şedeau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurţi, cu ciorapi şi mănuşi albe, aşeza coroniţe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mîncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase braţul bandajait, îl însărcinase să lămurească lipsa lui şi plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase cîteva clipe, nemişcat, în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auzea glasul tare şi impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor şi al paharelor, hohotele de rîs, şi deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce şi voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire şi se întoarse în strada l'Homme-Arme.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine şi Blancs-Manteaux ; era ceva mai lung, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Arme pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite şi noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumînarea şi se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă şi Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare de-cît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu erau cearşafuri. Perna de dril, fără faţă şi fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza şi pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeieşti la care ţinea Cosette fuseseră luate ; nu rămăseseră decît mobilele mari şi cei patru pereţi. Patul Toussaintei era şi el desfătat. Un singur pat era făcut şi parcă aştepta pe cineva : al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită Ia pereţi, închise cîteva uşi de dulapuri şi rătăci dintr-o odaie într-alta.

Ap-oi se opri în odaia lui şi puse lumînarea pe o masă. îşi scoase braţul din eşarfă şi se sluji de mîna dreaptă ca şi cum nu l-ar fi durut de loc.

Se apropie de pat şi ochii i se opriră — din întîm-plare ? cu tot dinadinsul ? — pe „Nedespărţitul", pe care fusese geloasă Cosette, pe lădiţa de care nu se despărţea

li

niciodată. In ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Arme, îl pusese pe o măsuţă lîngâ căpătîiul lui. Se duse repede la măsuţă, scoase din buzunar o cheiţă şi deschise lădiţa.

Scoase încet din ea hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil ; mai înttîi rochiţa neagră, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari şi solizi, de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, aitît de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă J11— cui de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă şorţul cu buzuna.r, pe urmă ciorapii de lînă. Aceşti ciorapi, în care rămăsese încă, atît de drăgălaş, forma unui picioruş, nu erau mai lungi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veşminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiţă, le aşeza pe pat. Se gîndea. îşi amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în nişte zdrenţe, cu bietele ei picioruşe înroşite de frig în saboţi. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrenţele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulţumită în mormînt, văzîndu-şi fata că poartă doliu şi mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată şi că îi e cald. Se gîndea Ia pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el şi Cosette ; se gîndea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum, era încîntător. Aşeză hăinuţele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, şi le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atî-tica, ţinea păpuşa mare în braţe, îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului, rîdea, mergeau amîndoi ţinîn-du-se de mînă, nu-I avea decît pe el pe lume.

Şi deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veşmintele Cosettei şi dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit nişte sughiţuri de plîns sfî-şietoare.

li

IV

IMMORTALE JECUR'

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai
. uite ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de cîte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i conştiinţă, luptând împotriva ei nebuneşte! Luptă nemaipomenită ! In anumite clipe îţi alunecă piciorul ; în altele, se prăbuşeşte pămîn-tul sub tine. De cîte ori această conştiinţă care dorea cu înverşunare binele îl cuprinsese şi îl copleşise ! De cîte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept ! De cîte ori, doborît de lumină, nu-i ceruse el iertare ! De cîte ori această lumină neîndu.rată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, **cînd** el ar fi vrut să fie orb ! De cîte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănţuit de stâncă, rezemat de sofism, tîrît în ţărînă, cînd el deasupra conştiinţei, cînd sub ea ! De cîte ori, după un compromis, după cîte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiinţa mîniată strigîndu-i în ureche : „îmi pui piedică, ticălo-sule !" De cîte ori gîndirea lui nesupusă nu horcăise zbă-tîndu-se sub evidenţa datoriei ! împotrivire faţă de dumnezeu. Sudori de moante. Cîte răni tainice, pe care numai el le simţea sîngerînd ! Cîte lovituri în biata lui viaţă ! De cîte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sîărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în su-flet şi, înfrînt, se simţea biruitor. Şi după ce îl dezghio-case, îl chinuise şi îl sfîrtecase, conştiinţa, în picioare deasupra lui, spimîntătoare, luminoasă, liniştită, îi spu-nea : „Acum mergi în pace !"

Dar la sfîrşitul unei lupte atît de cumplite, ce pace de mormînt, vai !

Totuşi, în acea noapte Jean Valjean simţi că va da ultima lui bătălie.

0 întrebare i se înfăţişa, sfîşietoare.

---

[1] Inimă nemuritoare (în limba latină tn original),

Nu toate menirile sîmt drepte, nu se desfăşoară toate fn linie dreaptă în faţa celui ursit; au opriri, stavile, cotituri neştiute, răspîntii neliniştitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspîntie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucişare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Şi de data asta, oum i se mai întîmplase şi în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri : unul ispititor, altul groaznic. Pe care s-apuce ?

Cel rare îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toţii de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav şi capcana zîmbitoare.

Este oare ceva adevărat ? Sufletul se poarte vindeca ; soarta, nu. Ce lucru înspăimmtător e o soartă fără leac !

Iată întrebarea care i se punea :

In ce fel avea să se poarte Jean Valjeam cu fericirea Cosettei şi a lui Marius ? El voise, el făcuse această fericire ; şi-o înfipsese singur în măruntaie şi, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulţumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-şi din piept cuţitul, aburind încă, ar recunoaşte pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar şi bogăţie. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atîta timp cît trăia, cît era acolo, ce avea de făcut cu această fericire ? Avea să pătrundă cu sila în această fericire ? Să se poarte cu ea ca şi cum ar fi a lui ? Fără îndoială, Cosette era a altuia ; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri ? Va "rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci ? Se va strecura liniştit în casa Cosettei ? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor ? Se va înfăţişa acolo ca şi cum ar avea dreptul şi se va aşeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos ? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovaţi în mîinile lui cumplite ? Va pune pe liniştitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioa-

rele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii ? Va încerca el să împartă norocul cu Cosette şi Ma-rius ? Va aduna el şi mai mult întuneric pe fruntea lui şi nori pe a lor ? îşi va aşeza el nenorocirea lîngă cele două **fericiri** ? Va tăcea mai departe ? Mai pe scurt, fi-va el, lîngă aceste două fiinţe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin ?

Trebuie să fii obişnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăzneşti să ridici ochii cînd anumite întrebări ţi se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele şi răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face ? întreabă sfinxul.

Jean Valjean avea obişnuinţa încercării. Se uita ţintă la sfinx. . Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existenţa asta încîntătoare, era pentru el pluta naufragiului. Ce era de făcut ? Să se agate sau să-i dea drumul ?

Dacă s-ar agăţa, s-ar ridica din prăbuşire, *ar* ieşi la soare, şi-ar stoarce hainele şi părul de apa amară, ar fi mîntuit, ar trăi.

Să-i dea drumul ?

Atunci, prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el ; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuşi, cînd împotriva voinţei, cînd împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuşi, începutul fu sălbatic. In el se dez-lănţui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se aşeza faţă în faţă cu prezentul ; se uita la unul, se uita la celălalt şi plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.

Se simţea înlănţuit.

Vai, încăierarea pe viaţă şi pe moarte între egoismul Şi datoria noastră, cînd dăm aşa înapoi, pas cu pas, din faţa idealului nostru de neschimbat, rătăciţi, înverşunaţi, disperaţi de a bate în retragere, apărînd fiecare bucăţică d« teren, sperînd într-o scăpare cu putinţă, căutînd o ie-

şire, ce neaşteptată şi grozavă oprelişte este să te simţi încolţit din toate părţile !

Să simţi umbra sfîntă care ţi se împotriveşte.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat !

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiinţa. Resemnează-te, Brutus ; resemnează-te, Caton ! Conştiinţa e fără fund, fiind dumnezeu. Arunci în acest ouţ munca vieţii tale întregi, îţi arunci norocul, îţi arunci bogăţia, îţi arunci izbînda, îţi arunci libertatea sau patria, îţi arunci sănătatea, îţi arunci odihna, îţi arunci bucuria. Şi mai mult, şi mai mult, şi mai mult ! Goleşte vasul ! Apleacă urna ! Ca să închei, trebuie să-ţi arunci inima,

Există undeva în ceaţa vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă ? Ceea ce e nesecat poate avea vreun drept ? Oare lanţurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească ? Cine, aşadar, ar învinovăţi pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar sp.une : „Destul !" ?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură ; oare nu există margine la supunerea sufletului ? Dacă mişcarea perpetuă este cu neputinţă, se poate cere un devotament perpetuu ?

Primul pas nu înseamnă nimic ; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lîngă căsătoria Co-settei şi tot ceea ce vine după ea ? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lîngă a intra în neant ?

Oh, primă treaptă a scoborîşului, cît eşti de întunecată ! Oh, treaptă următoare, cît eşti de neagră !

Cum să nu întorci capul de data asta ?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfinţeşte. Poţi s-o rabzi în primul ceas ; te aşezi pe tronul de fier roşu, îţi pui pe frunte coroana de fier roşu, primeşti globul de fier .roşu, iei sceptrul de fier roşu, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, dar nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în faţa torturii ?

In sfîrşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanţe de lumină şi întuneric.

Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire ! De o parte sacrificiul Cosettei, de altă parte numai al lui.

La ce soluţie se opri ? Ce hotărîre luă ? Care fu, în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei ? Ce uşă se hotărî să deschidă ? Ce latură a vieţii lui închise şi osîndi ? Intre aceste rîpe fără fund care îl înconjurau pe care o alese ? Ce nenorocire primi ? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul ?

Visarea lui buimăcitoare ţinu toată noaptea.

Rămase acolo pînă la ziuă în aceeaşi atitudine, frînt în două pe acest pat, prăbuşit sub uriaşa greutate a soartei, strivit, poate, vai ! cu pumnii strînşi, cu braţele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce şi aruncat cu faţa la pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei lungi nopţi de iarnă, îngheţat, fără să ridice capul şi fără să rostească un cuvînt. Era nemişcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt şi zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar îi văzut cineva aşa nemişcat, ar fi zis că e un om mort; tresărea deodată, din cînd în cînd, şi gura lui, lipită de veşmintele Cosettei, le săruta ; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea ? Cine vedea ? De vreme ce Jean Valjean era singur şi nu era nimeni acolo ?

II vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ŞAPTEA

ULTIMA SORBITURA DIN POTIR

AL ŞAPTELEA CERC ŞI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decît mai tîrziu. In dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prînzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei", auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. II pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule — spuse Basque — ne-am trezit tîrziu.

— Stapînu-tău s-a sculat ? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului ? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpînu-tău s-a sculat ?

— Care ? Vechiul sau noul ?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron ? zise Basque, îndreptîndu-se din mijloc.

Cine e baron e mai ales pentru servitorii lui. Se răs-frînge şi asupra lor ceva ; titlul îi împroaşcă oarecum cu glorie, ar spune un filozof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluţie ; acum, domnul Gille-normand ţinea la titlu şi Marius voia să scape de el. Dar

colonelul Pontmercy scrisese : „Fiul meu îmi va purta titlul !" Şi Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încîntată să fie baroană.

— Domnul baron ? repetă Basque. Mă duc să văd. Ii
voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sînt eu. Spune-i că îl caută cineva
să-i vorbească între patru ochi şi nu-i spune nici un nume.

— Daaa ! ? făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da ! rosti Basque, spunîndu-şi sieşi acest al doilea
„da" ca pe o explicaţie la primul.

Şi plecă.

Jean Vaijean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorînduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedesluşită a nunţii. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande şi din pieptănături. Luminările arse pînă jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin coJţuri, cîte trei sau patru jilţuri trase unul lingă altul, în cerc, păreau a continua o conversaţie. Totul era vesel. In petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de graţie. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, aruncate care încotro, printre aceste flori care se veştejesc, sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură cîteva minute. Jean Vaijean sta nemişcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănaţi şi atît de cufundaţi în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veşmînt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Vaijean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La uşă se auzi un zgomot; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe faţă, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată ! izbucni el oînd îl zări pe Jean
Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul!
Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece şi
jumătate. Cosette doarme.

Cuvîntul „tată", spus de Marius domnului Fauchele-vent, însemna : cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stînjenire, o gheaţă care trebuia spartă sau topită. Marius era atît de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheaţa se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe ; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întîmplă cînd eşti în culmea fericirii.

— Ce mulţumit sînt că te văd ! Dacă ai şti cît ne-aî
lipsit ieri ! Bună ziua, tată. Cum te mai simţi cu mîna ?
Mai bine, nu ? Şi, mulţumit de răspunsul bun pe care şi-l
da singur, urmă : Noi doi am vorbit foarte mult de dum
neata. Cosette te iubeşte atît ! Să nu uiţi că ai o odaie la
noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l'Homme-Arme.
Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o
stradă ca aia, bolnavă, mohorîtă, înfundată, friguroasă,
strîmtă ? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi.
Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea să ne
ducă pe toţi de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia dumi-
tale, e lingă a noastră ; dă înspre grădină. I s-a dres
broasca stricată, patul e aişternut, e gata, n-ai decît să vii.
Cosette ţi-a pus lîngă pat un jilţ moale, de demult, de
catifea de Utrecht, căruia i-a spus : „Deschide-i braţele"
In fiecare primăvară, în salcîmii din faţa ferestrelor du-
mitale vine o privighetoare. In două luni va fi aici. Vei
avea cuibul ei la dreapta şi pe al nostru la stînga. Noap
tea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină
de soare. Cosette îţi va rîndui cărţile, *Călătoria căpitanu
lui Cook* şi pe cealaltă, a lui Vancouver, şi tot ce e al
dumitale. Mi se pare că ai un cufăraş mic la ca.re ţii ; am
spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul,
vă potriviţi. Vom trăi împreună. Ş'tii să joci *whist ?* O
să-l fericeşti pe bunicul dacă ştii *whist.* Ai să te plimbi

cu Cosette în zilele cînd sînt la birou, ai s-o iei de braţ ca

odinioară, ştii, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîţi sa fi m cu totul şi cu totul fericiţi. Şi vei fi fericit şi dumneata de fericirea noastră, auzi, tată ? A, da ! Azi mănînci cu noi !

— Domnule — zise Jean Valjean — am să-ţi spun
ceva. Eu sînt un fost ocnaş.

Limita sunetelor ascuţite perceptibile poate fi depăşită în aceeaşi măsură de spirit ca şi de ureche. Cuvintele : „Eu sînt un fost ocnaş", ieşind din gura domnului Fauche-levent şi pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putinţă. Marius nu înţelese. I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu ştia. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean îşi deznodă legătura neagră de după gît care îi ţinea braţul, îşi desfăcu bandajul de pe mînă, rămase cu degetul mare gol şi îi arătă lui Marius.

— N-am nimic la mînă, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Şi n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă
de rană. Jean Valjean urmă :

— Ar fi trebuit să nu fiu de fată la căsătoria voastră.
Am lipsit cît am putut de mult. Am născocit această rană
ca să fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formali
tăţile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi :

— Ce înseamnă asta ?

— Asta înseamnă — răspunse Jean Valjean — că am
fost osîndit la muncă silnică.

— înnebunesc ! izbucni Marius înspăimîntat.

— Domnule Pontmercy — zise Jean Valjean — am fost
nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă am fost
osîndit pe viaţă. Pentru furt. Ca recidivist. In momentul
de faţă sînt fugit de sub osîndă.

Marius se dăduse înapoi zadarnic din faţa adevărului, degeaba nu crezuse, se împotrivise evidenţei, trebuia să

se supună. începu sa înţeleagă şi, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înţelese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric înfricoşător îl înfiora tot; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Intrevăzu în viitor, pentru sine, chiar o soartă urîtă.

— Spune tot, spune tot I strigă el. Eşti tatăl Cosettei.

Şi se dete doi paşi înapoi cu o mişcare de nespusă groază.

Jean Valjean îşi ridică fruntea cu atîta măreţie, încît păru că se înalţă pînă în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deşi jurămîntul nos tru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiţie... Se opri ; apoi, cu un fel de autoritate întunecată şi puternică, adăugă, rostind rar şi apăsînd pe fiecare silabă : ...Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei ! Nu, în faţa lui dumnezeu ! Domnule baron Pontmercy, eu sînt un ţăran din Fave- rolles. îmi câştigam pîinea tunzînd pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sînt rudă cu Cosette. Linişteşte-te !

Marius îngăimă :

— Cine mi-o dovedeşte ?

— Eu, de vreme ce ţi-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoşător, dar liniştit. O asemenea linişte nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheaţa. Simţeai adevărul în această răceală de mortnînt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoştinţă, şi urmă :

— Ce sînt eu pentru Cosette ? Un trecător. Acum zece ani nici nu ştiam că există. O iubesc, e adevărat. Nu se poate să nu iubeşti copiii pe care tu, bătrîn fiind, i-ai cu noscut mici. Bătrînii se simt bunici pentru toţi copiii. Poţi, pare-mi-se, să bănuieşti că am şi eu inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sînt atît de slabi, încît primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie faţă de Cosette. Nu cred că un lucru atît de mic se poate numi o faptă bună , dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuieşte-ţi

că am făcut-o. Ţine seama de această circumstanţă uşu-rătoare. Azi Cosette părăseşte viaţa mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Şi Cosette cîştigă din acest schimb. Toate sînt aşa cum trebuie. Cît despre cei şase sute de mii de franci, dumneata nu vorbeşti de ei, dar eu o iau înaintea gîndului dumitale, sînt depuşi la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele ? Ce interesează ? Ii restitui. Nu mi se mai poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Şi asta mă priveşte numai pe mine. Ţin, eu, să ştii cine sînt.

Şi Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simţea înăuntrul Iui o învălmăşeală fără şir. Vîmtul soartei suflă cîteodată aşa, şi ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul *pe* împrăştie în sufletul nostru ; spunem lucrurile care ne vin pe limbă şi care nu sînt totdeauna tocmai acelea pe care ar trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te ameţesc ca o băutură otrăvită. Marius era atît de năucit de situaţia nouă care i se arăta, încît era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse mărturisirea asta.

— Dar, în sfîrşit — izbucni el — de ce îmi spui mie
treaba asta ? Cine te sileşte ? Puteai să-ţi ţii taina pentru
dumneata. Nu eşti denunţat, nici urmărit, nici încolţit
Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturi
sire ca asta. Spune totul ! E la mijloc altceva. Cu ce gînd
faci mărturisirea asta ? Ce te îndeamnă ?

— Ce mă îndeamnă ? răspunse Jean Valjean cu un glas
atît de scăzut şi de înnăbuşit, încît s-ar fi zis că-şi vorbeşte
mai mult lui însuşi decît lui Marius. Ce îndeamnă, în
adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună : Sînt un oc
naş ? Ei bine, da ! îndemnul este de neînţeles. E cinstea
lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în
inimă, şi care mă ţine legat. Firele acestea sînt tari mai
ales la bătrîni. Viaţa întreagă se destramă jur împrejur ;
nujrnai gjp nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir,

să-! rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat; sînt destule poşta-îioane în strada Bouloy ; voi sînteţi fericiţi, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg ihima o dată cu el. Atunci, mi-am zis : Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, şi atîta tot ? îmi daţi o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult, ea spune acestui jilţ : „Deschide-i braţele", bunicul dumitale e foante mulţumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toţii laolaltă, vom mînca ia un loc, voi merge <la braţ cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuinţa, vom trăi sub acelaşi acoperămînt, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în faţa aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara ; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. In familie !

La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. încrucişa braţele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice cu ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător :

— In familie ! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinţi ? Aproape că mă îndoiesc. In ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de im bătrînel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine, şi mi-am zis : Tu nu intra ! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toţi, să rămîn domnul Fauchelevent. Cîtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am minţit ; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc ? O nimica toată : conştiinţa. Ar fi fost uşor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e uşor ; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îţi spun e atît de extraordinar, încît

ai dreptate ; da, da, mi-arn petrecut noaptea justiîicîn-du-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă ! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac ; n-am putut rupe firul care mă ţine legat de inimă, ţintuit, înlănţuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte în şoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ţi mărturisesc totul în dimineaţa asta. Tot, sau aproape tot. Sînt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decît pe mine ; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ţi-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumi-tale. N-a fost o hotărîre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că mu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştinţă pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, şi că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o daţi, că n-aş supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colţişorul meu, şi că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gîndul că trăiesc în aceeaşi casă cu ea. Fiecare şi-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fi i şi mulţumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină faţă de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe 'tăcute, m-aş fi aşezat la masă cu gîndul că, dacă aţi şti cine sînt, m-aţi alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar ii ştiut, şi-ar fi zis : „Ce grozăvie !" V-aş fi atins cu cotul de care aveţi dreptul să vă feriţi, v-aş fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărţiţi respectul între un păr alb vrednic de cinste şi un păr alb pîngărit; în cele mai intime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele faţă de altele, cînd am fi fost toţi patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi Şi cu mine, ar fi fost între noi un -necunoscut. Aş îi fost

alături de voi toată viaţa voastră, avînd ca singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, şi în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osîndit-o pe viaţă să fi e fata mea. Dumneata, Cosette şi cu mine am fi fost trei capete sub aceeaşi tichie de ocnaş ! Nu te înfiori ? Sînt cel mai zdrobit dintre oameni ; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvîrşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic ! Şi pîcla asta aş fi avut-o pe faţă în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pîngărirea mea ; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovaţii mei! Nu e nimic să taci ! E lesne să-ţi ţii gura ? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înşelătoria mea, şi ticăloşia mea, şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfîrşit la miezul nopţii şi aş fi început din nou dimineaţa, aş fi minţit spunînd şi „bună ziua" şi „bună seara", şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mîncat-o cu pîine, şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngerului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîr-şav ! Şi pentru ce ? Ca să fiu fericit ! Am eu dreptul să fiu fericit ? Sînt în afară de viaţă, domnule !

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul ,nu-i mai era înnăbuşit, oi grozav :

— Mă întrebi de ce vorbesc ? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat! Ba da, sînt urmărit ! Ba da, sînt încolţit ! De cine ? De mine ! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi, apucîndu-i haina cu mîinile, se îndreptă spre Marius : Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul ? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fi i fericit, domnule, trebuie să nu înţelegi ce e datoria ; de îndată ce ai înţeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înţelege ;

dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că ite aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi, cu un glas sfîşietor, adăugă : Domnule Pont-mercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Injosin-du-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros ; n-a fost nimic. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi ; acum cînd mă dispreţuieşti sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate : neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric ; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă pot ridica. Sînt un osîndit care ascultă de conştiinţa lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac ? Asta e ! M-am legat de mai multe ori faţă de mine însumi ; şi rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pont-mercy, viaţa mea e plină de întîmplări.

Jean Valjean mai tăcu puţin, înghiţindu-şi saliva cu greu, ca şi cum vorbele lui îi lăsaseră un gust amar, şi urmă :

— Cînd duci în spinare o asemenea povară, nu ai dreptul să o împărţi cu alţii fără ca ei s-o ştie, nu ai dreptul să-i molipseşti de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să laşi să fluture peste ei bluza ta roşie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoşi, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutai Fauche-levent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el ; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sînt ţăran, am citit cîte ceva, am gîndit cîte ceva şi îmi cam dau seama de viaţă. După cum vezi, vorbesc binişor. Mi-am făcut o educaţie, a mea... da, cine şterpeleşte un nume şi se acoperă cu el e necinstit. Simple litere din alfabet, dar şi ele se fură ca banii şi ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne şi oase, să fiu o cheie falsă însufle-

ţită, să intru la oameni cinstiţi în casă cu iarba fiarelor, să .nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiş, să fiu mîrşav în sufletul meu, nu ! nu ! nu ! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ţi jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ţi petreci nopţile zvîrcolindu-te de teamă, să-ţi muşti trupul şi sufletul. Iată pentru ce îţi spun toate acestea ! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu şi aruncă un ultim cuvînt :

— Altădată, ca să trăiesc, am furat o pîine ; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăieşti ! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăieşti !

— Ştiu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean, ridicînd şi lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.

Urmă o tăcere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gînduri. Marius se aşezase lîngă o masă şi îşi sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace şi încolo. Se opri în faţa unei oglinzi şi rămase nemişcat. Apoi, ca şi cum ar fi răspuns unui gînd lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea :

— Pe cînd acum mă simt uşurat.

începu iar să meargă şi ajunse la celălalt capăt al salonului. In clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci el îi spuse cu un glas ciudat:

— îmi tîrăsc puţin piciorul. Acum înţelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Şi acum, domnule, închipuieşte-ţi ceva : n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sînt de-ai casei, sînt în odaia mea, am fost Ia gustarea de dimineaţă în papuci, seara ne ducem toţi trei la un spectacol, o însoţesc pe doamna Pontmercy la Tuileries şi în Piaţa Royale, sîntem împreună, mă credeţi semenul vostru ; într-o bună zi, sînt aici, sînteţi aici, stăm de vorbă, rîdem şi deodată auziţi o voce strigînd : Jean Valjean ! şi iată că mîna înspăimîntătoare a poliţiei iese din întuneric şi îmi smulge deodată masca !

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Vaijean reluă :

— Ce spui despre asta ?

Tăcerea lui Marius îi
răspunse.

Jean Vaijean urmă :

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fiţi fericiţi,
rămîneţi în înaltul cerului, fiţi îngerul unui înger, **rămî-**
neţi în lumină, mulţumiţi-vă cu atît, şi nu face să vă în
grijoraţi de felul în care un biet osîndit se apucă să-şi
sfîşie pieptul şi să-şi facă datoria ; ai în faţa dumitale un
mizerabil, domnule !

Marius străbătu încet salonul şi, cînd fu lîngă Jean Vaijean, îi întinse mîna. Dar Marius trebui singur să-i ia mîna, care nu se mişca. Jean Vaijean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strînge o mină de marmură.

— Bunicul meu are mulţi prieteni, zise Marius. Iţi voi
obţine iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Vaijean. Sînt crezut mort,
e destul. Morţii nu sînt ţinuţi sub supraveghere. Trebuie
numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru
ca iertarea. Şi, desfăcîndu-şi mîna din mîna lui Marius,
adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată : De altfel,
datoria este de azi înainte prietena mea şi nu am nevoie
decît de o singură iertare, de iertarea conştiinţei mele.

In aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît chipul drăgălaş ; era fermecător de ne-pieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întîi bărbatul, apoi pe Jeam Vaijean şi le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare :

— Mă prind că vorbiţi politică. Ce prostie, în loc
să staţi cu mine !

Jean Vaijean tresări.

— Cosette !... îngăimă Marius.

Şi se opri. Parcă erau doi vinovaţi. Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amîn-•doi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

1

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin uşă pe tata Fauchelevent spunînd : „Conştiinţa... datoria..." Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbi{i politică chiar de a doua zi. Nu se cade !

— Te înşeli, Cosette ! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi...

— Nu e vorba de asta, întrerupse Cosette. Vin şi eu. Vreţi ?

Şi, trecînd pragul, intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie albă şi lungă de casă, cu mii de cute şi cu mîneci largi, care, începînd de la gît, îi cădeau pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sînt asemenea veşminte îngereşti, fermecătoare.

Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni cu un glas plin de încîntare :

— A fost odată un rege şi o regină. Ah, cît sînt de mulţumită ! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fa(a lui Marius şi a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lîngă voi pe un jilţ *1* peste jumătate de oră mîncăm ; n-aveti decît să vorbei ce vreţi, ştiu că bărbaţii trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă braţul şi îi spuse cu dragoste :

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulţime de paiaţe ' în grădină. Păsărele, nu măşti. Azi e miercurea păresimilor ; dar nu e şi pentru păsări.

— Ţi-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuţă Cosette, lasă^ne o clipă 1 Vorbim de bani. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguţă în dimineaţa asta, Ma rius. Eşti foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plic tisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sînteţi voi. N-o să vă înţeleg, dar vă ascult. Cînd asculţi vocile iubite nu e nevoie să înţelegi cuvin-

' In franţuzeşte: *pierrot* (paiaţă) denumire pentru vrăbii ; în text. Joc de puvinţe. *Pierrot* — paiaţă din comedie şi circ.

tele. Nu vreau decît să hm împreună. Rămîn cu voi, şi gata !
— Draga mea Cosette ! Nu se poate !
— Nu se poate ? I
— Da.
— Aşa ? reluă Cosette. V-aş fi spus cîteva noutăţi. V-aş
fi spus că bunicul doarme încă, că mătuşa ta e la litur
ghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că
N'icolette a chemat twi coşar, că Toussaint şi Nicolette
s-au şi certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei.
Dacă e aşa, nu veţi afla nimic. A, nu se poate ? Atunci
şi eu, domnule, ai să vezi că spun şi eu : „Nu se poate"
Cine va fi în pierdere ? Te rog, Marius dragă, lasă-mâ
aici cu voi doi !
— Iţi jur că trebuie să fim singuri.
— Bine, dar ce, eu parcă sînt cineva ?
Jean Valjean nu rostea nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.
— Mai înitîi, tată, vreau să vii să mă săruţi. Ce stai
aşa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea ? Ce
fel de tată am eu ? Vezi bine că sînt foarte nenorocită în
căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numai-
decît!
Jean Valjean se apropie.
Cosette se întoarse spre
Marius.
— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi
spuse ea.
Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.
Jean Valjean înainta un pas
spre ea. Cosette se trase
îndărăt.
— Tată, eşti palid. Nu cumva te supără
braţul ?
— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.
— Poate n-ai dormit bine ?
— Nu.
— Nu cumva eşti trist ?
— Nu.
— Sărută-mă ! Dacă eşti sănătos, dacă dormi bine.
dacă eşti mulţumit, nu te cert.
Şi din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea rază cerească.

— Zîmbeşte !

Jean Valjean se supuse. Surise însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette !... zise Marius.

— Supără-te, itată ! Spune-i că trebuie să rămîn. Puteţi prea bine vorbi şi faţă de mine. Credeţi, prin urmare, că sînt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneţi ; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru ! Bărbaţii fac pe misterioşii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sînt foarte drăguţă în dimineaţa asta. Uită-te la mine, Marius !

Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălaşă. Se petrecu ceva ca un fulger între aceste două fiinţe. N-avea nici o însemnătate că mai era cineva de faţă.

— Te iubesc ! spuse Marius.

— Te ador ! răspunse Cosette.

Şi se îmbrăţişară fără să se poată opri.

— Acum — reluă Cosette, îndreptînd o cută la rochia de casă şi cu o mutrişoară biruitoare — acum rămîn.

— Asta nu, răspunse Marius cu glas rugător. Avem ceva de sfîrşit.

— Tot nu ?

Marius rosti cu gravitate :

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soţ, domnule tată, sînteţi nişte tirani ! Mă duc să-i spun şi bunicului. Dacă vă închipuiţi că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înşelaţi. Sînt destul de mîndră. Acum vă aştept eu. O să vedeţi cum o să vă plictisiţi fără mine. Am plecat, aşa vă trebuie !

Şi ieşi.

După două clipe, uşa se deschise din nou, obrajii ei proaspeţi şi trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile uşii şi Cosette le strigă :

— Sînt foarte supărată.

Uşa se închise iar şi iar se făcu întuneric.

pe care juca o

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să ştie, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredinţa că uşa fusese bine închisă.

— Biata Cosette ! şopti el. Cînd va afla...

La acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită ţintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette ! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Co-
settei. E drept. Uite, nici nu mă gîndeam la asta. Sîntem
în stare de un anumit lucru şi nu sîntem de altul. Dom
nule, te rog, te implor, domnule, jură-mi pe ce ai mai
sfînt că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că ştii dum
neata ? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi
spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea,
ea nu ştie ce e asta, ar înspăimînta-o. Un ocnaş ! Ar tre
bui să-i explici, să-i spui : E un ora care a fost osîndit
la muncă silnică. A văzut cîndva trecînd un şir de con-
. damnaţi. Oh, dumnezeule !

Se prăbuşi într-un jilţ şi îşi ascunse faţa în mîini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresăririle umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înnăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilţului ca şi cum ar îi vrut să respire, cu braţele atîrnînd în jos şi Marius îi văzu faţa scăldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atît de încet, încît glasul părea că porneşte dintr-o adîncime fără fund :

— Oh, aş vrea să mor!

— Fii liniştit ! spuse Marius. Iţi voi păstra taina
numai pentru mine.

Şi, mai puţin înduioşat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obişnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de un ocnaş, cup.rins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă :

Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvînt despre suma pe care mi-iai dat-o cu atîta încredere şi cinste. E o îaptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răs-

plată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.

— Iţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu
blîndeţe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-şi în neştire
vîrful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi
glăsui : Totul este aproape sfîrşit. îmi mai rămîne un
lucru...

— Care ?

Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stins, aproape fără răsuflare, bîlbîi mai mult decît spuse :

— Acum cînd ştii, dumneata care eşti stăpîn, crezi că
nu trebuie s-o mai văd pe Cosette ?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.

— N-iam s-o mai văd, şopti Jean Valjean.

Şi se îndreptă spre uşă.

Puse mîna pe clanţă, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atît cît să poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochii lui, ci un fel de flacără tragică. Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.

— Bine, domnule — zise el — dacă vrei, voi veni
s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd
pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am
făcut-o, aş fi plecat; dar wînd să rămîn unde este
Cosette şi să continuu s-o văd, a trebuit să-ţi spun cinstit
totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa ? E un lucru care
se înţelege. Vezi dumneata, sînt mai bine de nouă ani de
cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpănătura aia
din bulevard, apoi la mănăstire, apoi lîngă Luxembourg.
Acolo ai văzut-o dumneata întîia oară. Iţi aminteşti de
pălăria ei de catifea albastră. Am fost pe urmă în cartierul
Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada
Plumeit. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascul
tam cîntînd la pian. Asta e viaţa mea. Nu ne despărţeam
niciodată. Asta a ţinut nouă ani şi cîteva luni. Eram ca
şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înţe
legi, domnule Pontmercy, dar ar fi greu să plec acum,
să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să

nu
mal
am

480

nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Şi nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăiţa aceea mică de la parter. Aş intra şi pe uşa din dos, a servitori-lor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puţin pe Cosette. Cît vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu ! Atî.t mai am. Şi apoi trebuie să băgăm de seamă. Dacă n-aş mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară — zise Marius — şi
Cosette are să te aştepte.

— Eşti bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la uşă şi cei doi bărbaţi se despărţiră.

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTĂINUIRE

Marius era foarte /tulburat.

Răceala pe care o simţise totdeauna faţă de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva ciudat, pe care îl simţea instinctiv. Acel lucru ciudat era cea mai **urîtă** dintre ruşini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osînditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius şi a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate ? Era un fapt împlinit ? Primirea omului acestuia făcea parte clin căsătoria încheiată ? Nu mai era nimic de făcut ?

Marius se căsătorise şi cu osînditul ?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină şi bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieţii, dragostea fericită,

astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul **lui,** chiar un semizeu în gloria lui.

Aşa cum se întîmplă totdeauna în astfel de schimbări neaşteptate, Marius se întreba dacă nu greşise el însuşi cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva ? Să fie mai prudent ? Se zăpăcise fără să vrea ? Poate că da, puţin. Se azvîrlise, fără să aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette ? Băgă de seamă — aşa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuţi — că viaţa ,ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceaţă lăuntrică proprie multor fiinţe omeneşti, creşte cînd se află pe culmile patimii şi ale durerii, schimbă temperatura sufletului şi năpădeşte fiinţa omenească întreagă, înecînd în beznă întreaga conştiinţă. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al caracterului lui Marius. îşi -amintea ca, îmbăitat de dragoste în istrada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptă-mîni de extaz, ,nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînţeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpăţânase atît de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta ? Faptul era totuşi atît de apropiat şi 'de înspăimîntător ! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici de numele Thenardierilor şi mai ales de ziua în oare o întîlnise pe Eponine ? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi, îşi da seama de tot. îşi amintea de zăpăceala lui, ide ameţeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălţare a amîndurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de cîtimea imperceptibilă de raţiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încîntătoare a sufletului, de instinct ceţos şi înnăbuşit de a ascunde şi şterge în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un fulger ; nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. In sfîrşit, socotind, răsturnînd şi cercetînd totul,

dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thenardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaş, care ar fi fost urmările ? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette ? Ar fi dat îndărăt ? Ar fi iubit-o mai puţin ? N-ar mai fi luat-o în căsătorie ? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase ? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un dumnezeu al acestor îmbătaţi, pe care îi numim îndrăgostiţi. Măritiş urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzînd. Dragostea îl legase la ochi oa să-l ducă unde ? In rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla şi oarecare milă şi chiar o anumită surprindere.

Hoţul ăsta, hoţul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Şi ce sumă ? Şase sute de mii de franci. El singur ştia despre ei. Putea să-i ipăstreze, îi adusese pe toţi. Apoi îşi destăinuise el însuşi situaţia. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se ştia acum cine era, se ştia prin el. în mărturisirea lui era mai mult decît acceptarea unei umilinţe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască ,nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranţă ; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnaşul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită ? Se împotrivise acestei ispite. Şi din ce pricină ? Din sorupul de conştiinţă. O mărturisise el însuşi cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conştiinţă care se deştepta. începuse m el o tainică dorinţă de răscumpărare şi, după cum se vedea, scrupulul era stăpî.n de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept şi bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deşteptarea conştiinţei e măreţia sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, Pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăşi durerea pe

care i-o pricinuia, făcea ca informaţiile să nu mai folosească Ia nimic şi ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se în timp lă o răsturnare ciudată de situaţii. Ce răspîndea domnul Fauchelevent ? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjea-n ? încrederea.

Marius alcătui, cufundat în gînduri, bilanţul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul şi încercă sa ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-şi facă o părere limpede despre omul acesta, şi urmărind, ca să *zicem* aşa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere şi îl găsea din nou, ca într-o ceaţă nedesluşită.

Banii daţi înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă erau o notă bună. Erau ca un luminiş într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era, în adevăr, aventura din podul Jondrette ? Pentru ce, la sosirea poliţiei, acel om, în loc să se plîngă, fugise ? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.

Altă întrebare : Pentru ce acest om venise în baricadă ? Abia -acum revedea Marius, îşi amintea limpede ce fusese ; amintirea ieşise la iveală în emoţiile acestea ca scrisul cu cerneala simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise ,să facă acolo ? La .această întrebare răspundea vedenia care se ridica în faţa lui: Javert. Marius îşi amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, şi auzea încă de după colţul străduţei Mon-detour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion şi ocnaş. Se stînjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Ştia probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societăţii, unde s-a statornicit ca lege; e atît de simplă, încît nu uimeşte nici sufletele pe jumătate întoarse către bine ; şi sufletele acestea sînt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos faţă

<je furt, dar nu faţă de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puţin, se pare că aşa fusese.

In sfîrşit, o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simţea ca pe un cleşte. Cum se făcuse că viaţa lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei ? Ce însemna acest joc neînţeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om ? Există, aşadar, şi lanţuri pentru doi făurite în cer ? Şi lui dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul ? Crima şi ne-vinovăţia pot, aşadar, să fie tovarăşe de locuinţă în ocna tainică a mizeriei ? In această perindare de osîndiţi care este soarta omenească două frunţi pot trece una lîngă alta, una neştiutoare, alta înfricoşată, una scăldată în lumina dumnezeiască ,a zorilor, alta veştejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic ? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînţeleasă ? In ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa convieţuirea acestui înger cu bătrînul ocnaş ? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînţeles, pe lup de miel ? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că fiinţa sălbatică o adora pe fiinţa slabă, pentru că, timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescenţa Cosettei, naşterea ei, creşterea ei feciorelnică către viaţă şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînţelese. In adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să ameţească. Cine era acest om ? O prăpastie ?

Bătrînele simboluri ale genezei sînt veşnice ; în societatea omenească, aşa cum este ea, pînă în ziua cînd o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul subpămîntean ; cel care urmează binele este Abel ; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e ? Ce este cu tîlha-rul acesta pierdut în adoraţia unei fecioare, veghind asupra e'. crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o făptură demnă şi în-făşurînd-o, el, cel lipsit de curăţenie, în puritate ? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăţia **fără** s-o Păteze ? Cine era acest Jean **Valjean** care făcuse educaţia

Cosettei ? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă : să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean ; aceasta era taina lui dumnezeu.

In faţa îndoitei taine Marius da înapoi. Una îl liniştea puţin în privinţa celeilalte. Dumnezeu era în întîmplarea aceasta tot atît de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzător în faţa omului. Cunoaştem noi felul de a lucra al lui dumnezeu ? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei ; cît de cît, el făurise acest suflet. Era de **netăgăduit.** Da, şi apoi ? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încîntătoarea Cosette şi îl întrebuinţase ca zidar pe Jean Valjean. Ii plăcuse **să-şi** aleagă un lucrător ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere ? Pentru întîia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul ?

Marius îşi răspundea singur la întrebări şi se simţea mulţumit de răspunsuri. In toate privinţele arătate de noi, nu îndrăznise să-l constrîngă pe Jean Valjean, fără să-şi mărturisească lui însuşi că nu îndrăznea. O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire avea nevoie ? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată ? Avea tot; ce-şi mai putea dori ? Totul nu e destul ? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecîndu-se peste umbra fatală a acestui om, se agăţa de declaraţia solemnă a nefericitului : „Nu **struţ** nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu ştiam că există."

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenţei pe lîngă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-şi găsească în azur semenul, iubitul, soţul, bărbaitul ceresc. Luîndu-şi zborul, Cosette, înaripată Ş[1] strălucind, îşi lăsa jos pe **pămînt crisalida** goală şi **hîda,** pe Jean Valjean.

Cu orice gînduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază faţă de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, după cum arătarăm, simţea un *quid divinum* [1] în acest om. Dar, orice ar fi făcut şi oricît ar fi căutat să justifice situaţia, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaş ; cu alte cuvinte, fiinţa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine şi ocnaşul. Ocnaşul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. în chestiunile penale, Marius, deşi democrat, rămăsese la o concepţie neînduplecată şi păstra despre cei loviţi de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privinţele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om şi ceea ce e scris de dumnezeu, între lege şi drept. Nu cercetase şi nu cîntărise de loc dreptul pe care şi-l ia omul de a dispune de irevocabil şi de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă". I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veşnice şi înţelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Aşa judeca acum, deşi avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune şi substanţei lui alcătuite din progres latent.

Avînd această concepţie, Jean Valjean i se arăta hidos şi respingător. Era un blestemat. Era un ocnaş. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiţă a judecăţii; şi, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, îşi întoarse privirea de la el. *Vade retro 1*[2]

Trebuie să recunoaştem şi să stăruim că Marius, între-bîndu-l mereu pe Jean Valjean pînă ce acesta îi spusese : ..Mă spovedesc dumitaie", **nu-i** pusese totuşi două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette ? Baricada ? Javert ? Cine ştie pînă unde ar fi mers mărturisirile lui ? Jean Valjean nu părea a fi un om care dă înapoi şi cine ştie dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească ? In anumite împrejurări hotă-

[1] Ceva dumnezeiesc (în «riginal în limba latină).
[2] înapoi ! (în original In limba latină).

rîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare, să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul ? Mai ales cînd iubim avem asemenea laşităţi. Nu e lucru înţelept să cercetăm prea adînc situaţiile încurcate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieţi se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăi-mîntătoare, dar cine ştie dacă ea nu s-ar fi răsfrînt şi asupra Cosettei ? Cine ştie dacă nu rămăsese un fel de lucire blestemată pe fruntea îngerului ? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăşi nevinovăţia să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colo-rante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curînd să se ameţească decît să se lumineze. înnebunit, o lua pe Cosette în hraţe, în-chizînd ochii în privinţa lui Jean Valjean.

Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul ? E înspăimântător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde ? Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.

In această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfîşiat la gîndul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în fata cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut {îşni o hotărîre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-! gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-î întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe irepeziciunea acestui vîrtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu el. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum ? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui ? Ce căuta aici ? După această întrebare rămînea năuc, nu voia

să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să tăgăduiască ; Jean Valjean luase cu el făgăduinţa lui ; trebuie să ne ţinem de cuvînt chiar fată de un ocnaş şi mai cu seamă faţă de un ocnaş. Totuşi, cea dintîi datorie a lui era fată de Cosette. In cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusese stăpînire pe el.

Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gînduri f,n mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă itulburarea faţă de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei, fără un scop vădit, fel de fel de întrebări ; ea, nevinovată, aşa cum porumbelul e alb, nu bănui nimic. îi vorbi de copilăria şi de tinereţea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnaşul acesta fusese faţă de Cosette atît de bun, de părintesc şi de respectabil, cît poate fi un om. Tot ceea ce bănuise şi între-văzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise şi ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA

IN ASFINŢIT

I

ODAIA DE JOS

A doua zi, cînd începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenarmand. II primi Basque. Basque se afla în curte într-un anumit loc, ca şi cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului : „Vezi cînd vine domnul cutare".

Basque, fără să aştepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresa cuvîntul :

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă
vrea să urce sau să rămînă jos ?

— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise uşa odăii scunde şi zise :

— Mă duc s-o înştiinţez pe doamna.

încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită şi umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roşie şi luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie şi de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muşte moarte, se răsfăţa pe un geam al ferestrei. Mică şi scundă, odaia era mobilată cu o mulţime de sticle goale îngrămădite într-un colţ. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. In fund era o vatră cu lemnul vopsit în negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta

că se ţinuse seama de răspunsul lui Jean Valjean : „Să rămîn jos".

Două jilţuri erau aşezate în cele două colţuri ale vetrei. Intre jilţuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decît lîna.

Odaia era luminată .numai de focul din vatră şi amurgul ce pătrundea prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mîncase şi nu dormise de cîteva zile. Se prăbuşi într-un jilţ.

Basque se înapoie, puse pe vatră o luminare aprinsă şi plecă. Jean Valjean, cu capul căzut, cu bărbia în piept, nu-l văzu nici pe Basque, nici luminarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se a fl a în spatele lui.

N-o văzuse intrînd, dar o simţise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era îneîntător de fru-moas?. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumuseţea, ci sufletul.

— Vai, tată — izbucni Cosette — ce ţi-a trecut prin
cap ! Ştiam că eşti ciudat, dar niciodată nu m-aş fi aştep
tat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut
să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă aşteptam la răspunsul ăsta. Ţine-te bine ! Te în
ştiinţez că am să-ţi fac o scenă. Să începem cu începutul.
Tată, sărută-mă !

Şi-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemişcat.

— Nici ,nu te mişti. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e
totuna, te iert. Isus Hristos a zis : „întoarce şi obrazul
celălalt". Iată-l !

Şi-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mişcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt ţintuite în pardoseala de piaitră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ţi-am
făcut ? Sînt supărată pe dumneata. Eşti dator să mă îm
paci. Iei masa cu noi,

— Am mîncat,

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenormand să te certe. Bunicii sînt făcuţi să dojenească părinţii. Hai, vino cu mine în salon ! Acum !

— Cu neputinţă.

Cosette simţi deodată că începe să-şi piardă curajul, încetă să poruncească şi trecu la întrebări :

— Dar de ce ? Ai ales odaia cea mai urîtă din casă. Aici e groaznic.

— Ştii... Jean Valjean se răzgîndi. Ştiţi, doamnă, sînt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette îşi lovi pălmuţele una de alta.

•— Doamnă !... ştiţi... iată încă ceva nou ! Ce înseamnă asta ?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniştitor în care se refugia cîteodată :

— Aţi dorit să fiţi doamnă. Sînteţi.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneţi tată.

— Dar cum ?

— Spuneţi-mi domnule Jean, sau, dacă vreţi, Jean.

— Nu mai eşti tată ? Nu mai sînt Cosette ? Domnul Jean ? Ce înseamnă toate astea ? Astea sînt adevărate revoluţii ; dar ce s-a întîmplat ? Ia te uită niţel drept în ochii mei ! Şi nu vrei să stai la noi ! Şi nu vrei să intri în camera mea ! Ce ţi-am făcut ? Ce ţi-am făcut ? Trebuie să se fi întîmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci ?

— Totul este ca de obicei.

— De ce **îţi** schimbi numele ?

— Dumneavoastră vi l-aţi schimbat cu totul. Alai zîmbi o dată în acelaşi fel şi adăugă : Fiindcă dumneavoastră sînteţi doamna Pontrnercy, pot şi eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înţeleg nimic. Ce prostie ! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mîhneşti adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse,
Cosette îi duă pe neaşteptate amîndouă mîinile şi, cu o mişcare nestăpînită, Je ridică spre obrajii ei şi le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.
— Oh — îi spuse ea — fii bun ! Şi urmă : Uite ce în
ţeleg eu prin a fi bun : să fii drăguţ, să vii să locuieşti
aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sînt
păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă
cu noi, să părăseşti vizuina aia din strada I'Homme-Arme,
să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea,
să mănînci cu noi şi la prînz, şi seara, să fii tatăl meu.
El îşi desprinse mîinile.
— Nu mai aveţi nevoie de tată, aveţi bărbat.
Cosette se răsti :
— N-am nevoie de tată ! Nici nu ştiu ce să mai răspund
îa lucrurile astea fără nici un rost.
— Dacă Toussaint ar fi aici — urmă Jean Valjean ca
un om caxe ar căuta sprijin în puterea altuia şi care s-ar
agăţa de toate ramurile — ar recunoaşte cea dinţii că eu
am .avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Tot
deauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.
— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să
fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata".
— Adineauri, venind încoace — răspunse Jean Valjean
— am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebe-
nist'. Dacă aş fi o femeie drăguţă, mi-aş cumpăra mobila
aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se
zice ilemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă
destul de mare, are şi sertare. E drăguţ.
— Uf, urs posac ! răspunse Cosette.
Şi cu o drăgălăşenie Iară seamăn, strîngînd din dinţi şi ţuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o graţie care se juca de-a pisica.
— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-aţi înnebunit toţi.
Mor de ciudă ! Şi nu înţeleg. Dumneata nu mă aperi îm
potriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva
dumitale. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se

---

[1] Tlmpiar de lux.

;

I

poate de drăguţ. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Şi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă. Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivniţa asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă şi unde, în loc de cristale, sînt sticle golite, iar drept perdele pînze de păianjeni ! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fi i ciudat chiar numaidecît. Va să zică ai să fii foarte mulţumit în nesuferita stradă il'Homme-Arme. Eu eram disperată acolo ! Ce-ai cu mine ? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf ! Şi, deodată serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă : Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sînt fericită ?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adîncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgîrie, dar sfîşia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi, şopti cu un glas schimbat, de nerecunoscut :

— Fericirea ei, asta a fost ţinta vieţii mele. Acum
dumneaei poate să-mi semneze plecarea. Cosette, tu eşti
fericită ; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu ! izbucni
Cosette.

Şi îi sări de gît.

Jea,n Valjean, ca scos din minţi, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulţumesc, tată ! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfîşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din braţele Cosettei şi îşi luă pălăria.

— Bine, dar... ? zise
Cosette.

Jean Valjean răspunse :

— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii,
adăugă : Ţi-am spus *tu.* Spune bărbatului dumitale că
asta nu se va mai întîmpla. Iertaţi-mă !

Jean Valjean ieşi, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II

ALŢI PAŞI ÎNAPOI

In ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeaşi oră.

Cosette nu-l întrebă nimic, nu se mai miră, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon ; se feri să zică **„tată"** sau „domnule Jean". II lăsă să-i spună „dumneata". II lăsă să-i spună „doamnă". Părea însă mai puţin veselă. Ar fi fost tristă dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămureşte nimic, şi femeia iubită e mulţumită. Curiozitatea îndrăgostiţilor nu Merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curăţită. Basque scosese sticlele şi Nicolette pînzele de păianjeni.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeaşi oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu şi ea o mînă de ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa", repeta ea. Bunicul hotărî : „E un original !" Şi nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci ide ani nu mai sînt cu putinţă nici un fel de legături, ci numai întîlniri ; orice nou-venit te stînjeneşte. Nu mai e loc pentru alte obişnuinţe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicuil Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta". El adăugă : „Nimic mai obişnuit decît un original de-ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era Şi mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate."

Nimeni ,nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva ? Există unele mlaştini asemănătoare prin India ; apa lor pare nemaipomenită, de neînţeles, înfiorată fără vînt şi frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniştită. Te uiţi la clocotele fără pricină de deasupra ; nu vezi hidra care se tîrăşte pe fund.

Mulţi oameni au în ei o urîţenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimîntătoare durere parazită, ou mii de colţi, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. Este ca o mlaştină stătătoare, dar **fără** fund. Din cînd în cînd, deasupra ei se petrece o tulburare de neînţeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare ; o bulboană de aer se ridică şi plesneşte. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihăniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alţii pleacă, să te furişezi cînd alţii se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmînt de culoarea zidului, să cauţi cărările singuratice, străzile pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulţimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş, deşi pari om cu stare, să-ţi ai, deşi bogat, cheia în buzunar şi lumînarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudăţenii neînsemnate, cute, bulboane de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.

Mai multe săptămîni trecură astfel. O viaţă nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştinţele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracţiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărgineau la una singură : să fie lingă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el — asta era marea îndeletnicire a vieţii ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă braţ la braţ, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în faţa lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înţelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrîne nu fu cu putinţă. Bunicul era sănătos ; Marius pleda cînd şi cînd cîte un proces ; mătuşa Gille-normand ducea pe lîngă tînăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulţumea. Jean Valjean

venea | în fiecare zi.

După ce pierise tutui re a, acel „dumneata", „doamnă", domnule Jean", toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur, s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era clin ce în ce mai veselă şi din ce în ce mai puţin drăgăstoasă. Totuşi, îl iubea tot atît de mult şi el o simţea. Intr-o zi, ea îi spuse deodată : „Erai tatăl meu, nu mai eşti, erai unchiul meu, nu mai îmi eşti nici unchi, erai domnul Fauchelevent, eşti Jea.n. Atunci cine eşti ? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aş şti atît de bun, mi-ar fi frică de dumneata."

Locuia tot în strada l'Homme-Arme, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette şi apoi pleca.

Incet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau ; venea mai devreme şi pleca mai tîrziu.

Intr-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama : „Tată". Un fulger de bucurie lumină bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă : „Spune-mi Jean". „Ah ! da — răspunse ea cu un hohot de irîs — domnule Jean." „Aşa !" rosti el. Şi îşi întoarse capul, ca să nu-l vadă ştergîndu-şi ochii.

III

IŞI ADUC AMINTE DE GRADINA DIN STRADA PLUMET

Ii spusese „tată" pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua" întovărăşit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atît de răscolitor şi dulce : „Tată !" La cererea lui şi cu voia lui, fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile ; şi nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucăţică cu bucăţică.

Ochiul se obişnuieşte în cele din urmă cu lumina din beci. Şi îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi.

Toată viaţa i se aduna în acel ceas. Se aşeza lîngă ea, se uita la ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugăriţe, de micile ei prietene de altădată.

Intr-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de caldă, dar încă răcoroasă, în care soarele străluceşte vesel şi grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius şi aie Cosettei trăiau bucuria redeşteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate părăluţe şi gălbinele, fluturii albi ai anului îşi încercau zborul, vîntul, cîntăreţ al nunţii veşnice, îşi arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeţi o numeau împrimăvărarea. In acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei : „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide ! Să nu fim nerecunoscători I" Şi îşi luară zborul ca două rîndunele în primăvară. Grădina din sitrada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simţeau de pe-a cum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina şi în casa aceea. Se regăsiră aici şi uitară de toate. Seara, la ora obişnuită, Jean Vaijean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul şi nu s-a întors încă", îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvînt şi aşteptă un ceas. Cosatte tot nu se întoarse. înclină fruntea şi plecă.

Cosette era atît de ameţită de plimbarea aceea în „grădina lor" şi atît de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei", încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean

Vaije um o ? o întrebă Jean Vaijean.
an în v-aţi — Pe jos.
ajun. dus — Şi cum v-aţi întors ?
— C acol — Cu o birjă.

De cM-va timp, Jean Vaijean băgă de seamă că tinăra pereche ducea o viaţă iretrasă. îl cam necăjea viaţa asta. Economia lui Marius era aspră şi cuvîntul acesta avea pentru Jean Vaijean un înţeles absolut. Cuteză să întrebe :

— De ce n-aveţi o trăsură ? Un cupeu frumos nu v-ar costa decît cinci sute de franci pe lună. Sînteţi bogaţi.

— Nu ştiu, răspunse Cosette.

— Tot aşa şi cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Vaijean. N-aţi luat pe nimeni în loc. De ce ?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius ?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o tră sură, o lojă la teatru. Nu e nimic prea frumos pentru" dumneata. De ce să nu profiţi că eşti bogată ? Bogăţia sporeşte fericirea.

Cosette nu răspunse inimic.

Vizitele lui Jean Vaijean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Cînd Jean Vaijean voia să-şi prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius ; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbeşte bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Vaijean începea din nou. Şi nu mai isprăveau. Marius era un cuvînt nesecat; cele şase litere ale lui cuprindeau volume întregi. In felul acesta, Jean Vaijean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea ! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de cîte două ori şi să spună : „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata".

In acele zile, Jean Vaijean se întorcea la el acasă dus pe gînduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparaţie cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius ? Era el, Jean Vaijean, in adevăr o crisalidă care se încăpăţîna şi care venea să facă vizite fluturelui lui ?

Intr-o zi rămase mult mai mult decît de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră.

„Ia te uită ! gîndi el. Nu e foc." Şi îşi dădu singur această explicaţie : „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig."

— Doamne ! ce frig e aici ! izbucni Cosette intrînd.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc ?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul pînă în iunie. In pivniţa asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

In ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilţuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lîngă uşă. „Ce-o fi însemnînd asta ?" gîndi Jean Valjean.

Luă jilţurile şi le puse la locul lor obişnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încuraja totuşi. Stătu de vorbă mult mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise :

■— Bărbatu-meu mi-a spus ieri ceva de neînţeles.

— Ce anume ?

— Mi-a spus aşa : „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci şi şapte pe care le ai tu şi cele trei de la bunicul." Am răspuns : „Adică treizeci". El a urmat : „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii ?" Am răspuns : „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine." Şi apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta ?" Mi-a răspuns : „Ca să ştiu !"

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aştepta pesemne de la el vreo lămurire; el ascultă tot cu o linişte posomorită. Se întoarse în strada l'Homme-Arme ; era atît de cufundat în gînduri, încît greşi uşa şi, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje îşi dete seama de greşeală şi coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine ştie ? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că şovăia în faţa acestei averi suspecte,

că-i era silă s-o primească şi voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogaţi datorită acestei bogăţii îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilţurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e ! izbucni Cosette intrînd. Lipsesc jilţurile. Unde să fie ?

— Nu mai sînt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună !

Jean Valjean îngăimă :

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce ?

— Azi n-am să stau decît cîteva minute.

— Dacă stai puţin, nu trebuie totuşi să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce ?

— Poate că aveţi musafiri diseară.

— N-avem pe nimeni.

Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt. Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile ! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat eşti !

— Adio ! şopti Jean Valjean.

Nu spuse : „Adio, Cosette". Dar n-avu nici puterea să spună : „Adio, doamnă".

Ieşi zdrobit.

De data asta, înţelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-şi dădu seama decît seara.

— Ia te uită — zise ea —■ domnul Jean n-a venit azi.

Simţi o uşoară strîngere de inimă, dar aproape nici nu-şi dădu seama, pentru că Marius o sărută numaidecît.

Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, îşi petrecu seara şi dormi toată noaptea ca de obicei, şi nu se gîndi la asta decît cînd se trezi din somn. Era atît de fericită ! O trimise repede pe

Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav şi pentru ce anume .nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. **Cît** va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-şi aducă aminte că era obiceiul său să facă din cînd în cînd cîte o călătorie. Să nu-şi facă nimeni nici o grijă. Să nu se gîndească nimeni la el.

Ducîndu-se Ia domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun". „Da, sînt două zile de cînd n-am venit", zise Jean Valjean cu blîndeţe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoştinţă Cosettei.

IV

ATRACŢIE ŞI STAPINIRE

In cele din urmă **luni** ale primăverii şi în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii şi acei gură-cască de pe la porţi vedeau un bătrîn îmbrăcat cuviincios, în negru, ca-re în fiecare zi, cam la acelaşi ceas, cînd se însera, ieşea din strada I'Homme-Arme, de pe lingă răspîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine şi, o dată în strada Echarpe, o lua la stînga şi intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu paşi rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea aţintită asupra unui punct mereu acelaşi, care lui i se părea înstelat şi care nu era decît colţul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se apropia mai mult de acest colţ de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile ; un fel de bucurie îi lumina ochii ca un răsărit de soare lăuntric. Părea uimit şi înduioşat, buzele i se mişcau în neştire, ca şi cum ar fi

vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea uşor şi înainta cît putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuşi de clipa în care avea să se apropie. Cînd nu mai erau decît cîteva case între el şi strada care părea că-l ispiteşte, pasul i se încetinea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului şi fixitatea privirii lui te făceau să te gîndeşti la acul busolei care caută polul. Dar aricit ar fi vrut el să-şi tărăgăneze ajungerea, trebuia totuşi să ajungă odată ; în sfîrşit, dădea de strada Filles-du-Calvaire ; atunci se oprea, tremura, îşi strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colţul ultimei case şi privea de-a lungul străzii acesteia ; atunci privirea lui tragică devenea ceva asemănător cu -uimirea pe care ţi-o pricinuieşte o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în colţul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji şi i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simţea gustul amar. Sta aşa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe acelaşi drum, cu acelaşi pas, şi, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Incet-încet, acest bătrîn conteni să se mai ducă în colţul străzii Filles-du-Calvaire ; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Intr-o zi rămase în colţul străzii Culture-Sainte-Catherine şi privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca şi cum ar fi renunţat la ceva, şi luă calea întoarsă.

Peste puţin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavee, îşi scutura fruntea şi se înapoia ; apoi nu se duse mai departe de strada Trois-Pavillons, şi apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

In fiecare zi ieşea de acasă la aceeaşi oră, făcea acelaşi drum, dar nu-l mai isprăvea, şi, poate fără să-şi dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee : „La ce bun ?" Ochii îi erau stinşi, fără stră-

lucire. Lacrimile îi secaseră ; nu i se mai adunau în colţul pleoapelor ; ochii lui gînditori erau uscaţi. Capul bătrînului era mereu întins înainte ; bărbia i se mişca din cînd în cînd ; zbîrciturile grumazului său slab îţi făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ţinea sub braţ o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau : „Nu e-n toate minţile". Copiii se ţineau rîzînd după el.

CARTEA A NOUA

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAŢA

MILA PENTRU NENOROCIŢI, DAR ÎNGĂDUINŢA PENTRU FERICIŢI

Ce lucru grozav e să fii fericit ! Ce uşor ne mulţumim numai cu atît! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic I Gînd stăpînim ţinta înşelătoare a vieţii, fericirea, uităm adevărata ţintă, datoria !

Trebuie să spunem, totuşi, că n-am fi drepţi dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauche-levent, şi de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Ii păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. îşi spusese de multe ori că greşise cedînd în faţa deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui şi să-l şteargă cît mai mult cu putinţă din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette şi Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea şi nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra luî numai o umbră, ci îl îngropa cu totul **în** întuneric.

Marîus făcea ceea ce credea că e necesar şi drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar şi fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au şi văzut, şi altele tacă ce se vor vedea mai **ţîrziu. Intîlnînd** din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcţionar al casei Laffitte, căpătase, fără să le caute, informaţii tainice pe care, în adevăr, nu te putuse cerceta amănunţit, din respect pentru secretul Pe care făgăduise **să-l** ţină şi ca **să-]** cruţe pe Jean Val-

jean în situaţia primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o rnaire datorie de împlinit, şi anume să înapoieze cei şase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putinţă. Pînă atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cît despre Cosette, ea nu ştia nimic despre toate tainele astea ; dar am fi prea aspri s-o osîndim şi pe ea.

Intre ea şi Marius exista o atrac(ie puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv şi automat, tot ce dorea Marius. Simţea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean", o anumită vrere a lui Marius, şi ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic ; ea simţea îndemnul nedesluşit, dar neîndoielnic, al gîndurilor lui nerostite, şi asculta orbeşte. Supunerea ei consta în a nu-şi aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o sforţare. Fără să ştie ea însăşi de ce şi fără să avem de ce s-o învinuim pentru aceasta, sufletul îi devenise pînă într-atît una cu al bărbatului ei, încît ceea ce era umbrit în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuşi, prea departe ; în privinţa lui Jean Valjean, uitarea şi umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ţinea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată". Dar îşi iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanţa inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmpla ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean şi să se mire. Atunci Marius o liniştea : „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie ?" „E adevărat, gî.ndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru multă vreme." De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l'Homme-Arme să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulţumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume altă nevoie decît de Marius.

Trebuie să mai spunem că, la rîndul lor, Marius şi Cosette lipsiseră şi ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormîntul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numeşte cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoştinţa copiilor, nu e totdeauna un lucru atît de vinovat cît se crede. E nerecunoştinţa naturii. Natura, după cum am spus altundeva, „priveşte înainte". Natura împarte fiinţele vii astfel : cei ce vin şi cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric ; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea care pentru bătrîni e fatală, iar pentru tineri firească. Această îndepărtare, mai întîi nesimţită, creşte din ce în ce, ca orice despărţire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinereţea merge unde e bucuria, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrîneţea merge spre sfîrşit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrăţişează. Oamenii tineri simt răcirea vieţii ; bătrînii răceala mormîntului. Să nu-i învinuim pe aceşti bieţi copii.

I!

ULTIMELE PILPIIRI ALE OPAIŢULUI FARA ULEI

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei paşi în stradă, se aşeză pe o piatră, pe aceeaşi piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gîn-duri ; stătu acolo cîteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilaţie a pendulului. A doua zi nu mai ieşi din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, cîteva foi de *varză* sau cîţiva cartofi cu niţică slănină, se uită în farfuria de lut şi se miră :

— Dar, omule, n-ai mîncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mîncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă ! E goală.

— înseamnă că ai băut, nu că ai mîncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decît de apă ?
— Asta se cheamă sete, şi cînd bei fără să mănînci se
cheamă friguri.
— O să mănînc mîine.
— Sau la Sfîntu-Aşteaptă. De ce nu azi ? Ce vorbă-i
asta : ,,O să mănînc mîine" ? Să nu te atingi măcar de
rnîncare ! Verdeţurile mele erau aşa de gustoase !
Jean Valjean luă mîna bătrînicii.
— Iţi făgăduiesc că am să le mănînc, îi spuse el blînd.
— Nu sînt mulţumită de dumneata, răspunse por
tăreasa.
Jean Valjean nu vedea nici o fiinţă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sînt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi şi într-una din aceste case. De pe vremea cînd mai ieşea încă, cumpărase cu cîţiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agăţase de cui în faţa patului. E bine să-ţi opreşti ochii mereu pe o cruciuliţă.
Trecu o săptămînă fără ca Jean Valjean să facă nici un pas afară din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei :
— Bietul om de acolo, de sus, nu se mai scoală, nu
mai mănîncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări,
asta e ! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a
măritat prost.
Portarul răspunse cu *un* glas autoritar de soţ :
— Dacă e bopat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat,
să nu cheme. Dacă n-are doctor, o să moaTă.
— Şi dacă are ?
— Tot o să moară, spuse portarul.
Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuţit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe cînd o smulgea, mormăia :
— Păcat! Un bătrîn atît de curăţel ! E alb ca un pui
de găină.
Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intraţi înăuntru ! Fiindcă
bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu
în uşă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Cînd coborî, portăreasa îl întrebă :

— Ce zici, doctore ?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are ?

— De toate şi nimic. E un om care, după cum arată,
pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care
se moare.

— Ce v-a spus ?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore ?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi
altcineva.

III

UN FULG A AJUNS O POVARA PENTRU CEL CE RIDICA IN MIINI CĂRUŢA LUI FAUCHELEVENT

Intr-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot ; îşi apucă mîna şi nu găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă şi i se oprea din cînd în cînd ; îşi dete seama că e slab cum nu mai fusese niciodată. Atunci, simţind fără îndoială povara unui gînd puternic, făcu o sforţare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. îşi luă vechiul lui costum de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori ; sudoarea îi picura de pe frunte, trudindu-se să-şi bage braţele în mîneci.

De cînd era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cît mai puţin cu putinţă în apartamentul pustiu.

Deschise valiza şi scoase din ea lucrurile Cosettei.

Le întinse pe pat.

Sfeşnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă dinfcr-un sertar două lurnînlri de ceară şi le puse în sfeşnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei — era doar vară — le aprinse. Se văd cîteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace cîte un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea şi era silit să se aşeze. Nu era acea oboseală obişnuită care cheltuieşte puterile pentru a le înnoi; era rămăşiţa ultimelor mişcări cu putinţă ; era viaţa sleită ce se scurge picătură cu picătură în sforţări copleşitoare, care nu vor mai putea fi repetate.

Un scaun pe care se nărui se găsea tocmai în faţa acelei oglinzi, fatală pentru el, providenţială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă şi nu se recunoscu. Avea optzeci de ani ; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci ; anul acesta făcuse cît treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneţii, ci semnul tainic al morţii. Simţeai pe ea urma ghearei celei nemiloase. Obrajii îi căzuseră ; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a şi aşternut pămîntul ; colţurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte ; privea în gol cu ochii plini de mustrare ; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbuşirii, stare în care durerea nu se mai revarsă ; e, ca să spunem aşa, împietrită ; în suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă şi jilţul cel vechi lîngă cămin şi puse pe masă un condei, cerneală şi hîrtie. Apoi simţi că i se face rău. Cînd îşi veni în fire, îi era sete. Neputînd să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre buze şi bău o înghiţitură.

Se întoarse spre pat şi, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uita lung la rochiţa neagră şi la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea ţin ceasuri întregi, care totuşi par minute. Deodată, îl trecu un fior, simţi că îi cuprinde

frigul ; se rezemă cu coatele pe masa luminată de luminările din sfeşnicele episcopului şi luă pana.

Fiindcă nici pana şi nici cerneala nu mai fuseseră întrebuinţate de mult, vîrful penei era îndoit şi cerneala uscată ; trebui să se ridice şi să puie în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească spre a se aşeza de două sau trei ori, şi fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din cînd în cînd, îşi ştergea fruntea.

Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rinduri, pe care vi le înfăţişăm :

„Cosette, te binecuvîntez. Am să te lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înţelege că trebuia să plec ; totuşi se strecoară şi o fărîmă de greşeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubeşte-l mult şi neîncetat după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubeşte-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ţi spun, ai să vezi cifrele, dacă am puterea să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sînt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile : jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai uşor, mai preţios, mai scump. In Franţa se pot face imitaţii ca şi în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîţiva centimetri pătraţi şi de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din răşină şi din negru de fum şi costa patru franci ,o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios şi din terebentină şi nu mă mai costă decît treizeci de bani, şi e mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu această ceară pe reţea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru şi neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E ţara jeului..."

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă şi fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul fiinţei : bietul om îşi prinse capul în mîini şi se gîndi :

.>Oh ! izbucni în el însuşi (strigăte jalnice pe care le auzea numai dumnezeu) s-a sfîrşit. N-o voi mai vedea.

A trecut peste mine ca un zîmbet. Mă va înghiţi **noaptea** fără s-o mai văd. Oh ! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu, şi pe urmă să mor ! Nu e nimic că mor, grozăvie este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, rni-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva ? Dar nu, s-a sfîrşit pentru totdeauna ! Iată-mă cu totul singur. Doamne ! doamne ! nu o voi mai vedea !" In această clipă cineva bătu la uşă.

IV

O STICLA DE CERNEALA CARE NU-I BUNA DE NIMIC

In aceeaşi zi, sau, mai bine zis, în aceeaşi seară, tocmai cînd Marius se ridica de la masă şi se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmînă **o** scrisoare, spunîndu-i : „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră".

Cosette îşi luase bunicul de braţ şi făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca şi un om, să arate urît E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ţi placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezeşte adu-cerea-aminte mai bine decît mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă. *„Domniei sale domnului baron Pommerci. Acasă la dumnealui".* Recunoscînd tutunul, recunoscu şi scrisul. S-ar zice că uimirea aduce lumină. Marius se simţi fulgerat de o asemenea lumină.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hîrtia, felul de a îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut şi mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernița Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întîmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atît de mult, aceea pentru

oare chiar în vremea din urmă făcuse atîtea sforţări şi pe **care** o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine. Dezdoi nerăbdător scrisoarea şi citi :

„Domnule baron,

Dacă cet-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş ţi putut să fiu baronul Thenard, membru al institutului (academic de şciinţe), dar nu sînt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă răcomande escelenţii voastre. Binefacerea cu care mă veţi cinsti va fi reciprocă. Sînt in stăpînirea unui secret despre un individ. Individul vă priveşte. Ţin secretul la dispoziţiunea dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosinţă. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, doamna baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuţii n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili domnului baron.

cu respect"

Scrisoarea era semnată *,,Thenard".*

Iscălitura nu era falsă. Era numai **puţin** prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificaitul de origine era complet. Nici o îndoială nu era cu putinţă.

Marius fu cuprins -de o emoţie puternică. După o tresărire neaşteptată, simţi o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, -pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el cîteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.

— Să intre ! zise Marius.

Basque anunţă :

— Domnul Thenard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neaşteptat **pentru** Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrîn de altfel, **avea** nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit şi lins pe frunte chiar pînă **lingă** sprîncene, ca o perucă de vizitiu englez, din *high-life.* Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu nişte haine **cam** roase, dar curate ; un mănunchi de brelocuri care îi ieşeau din buzunarul mic te făcea să crezi **că** are şi un ceas. Ţinea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat şi spinarea lui aplecată se cocoşa şi mai tare în plecăciuni.

Ceea ce izbea de la început era că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deşi era **încheiată** la nasturi cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă lămurire.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuinţă veche şi dărăpănată, pe strada Beautreillis, **J frigă** Arsenal, un evreu iscusit, care ise îndeletnicea să prefacă ticăloşii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost oam greu pentru (ticăloşi. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o zi sau două, cu treizeci de bani pe zi, printr-un costum cît mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul ; pungaşii parizieni îl botezaseră aşa şi nu-i cunoşteau **lalt** nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrenţele cu care îşi gătea clientela erau aproape bunişoare. Avea tot felul ide specialităţi şi categorii ; de fiecare cui al prăvăliei lui atârna, veche şi răpănoasă, o lanumită condiţie socială ; **iei** costumul de magistrat, colo nişte veşminte preoţeşti, într-un colţ o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere şi mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era garderobierul uriaşei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieşea furtul şi unde se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea treizeci de bani şi alegea, după rolul pe oare voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş **înapoi** şi Transformatorul, care încredinţa hoţilor tot ce avea, nu era

furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur : nu veneau bine ; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strimte pentru unii şi largi pentru alţii, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decât oamenii mijlocii, nu se simţea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decît oamenii obişnuiţi. Luase măsura omului după făptura celui dinţii golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subţire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, cîteodată mai (anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei nepotriviţi! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt şi prea strimtă pentru Castelcicala[1]. Ţinuta de „om de stat" era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului ; copiem întocmai : „Haină de postav negru, pantaloni de Hnă neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie". Iar pe margine : „Fost ambasador" şi o notă pe care de asemenea o transcriem : ,,Intr-o cutie deosebită, o perucă bine irizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac". Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, istovit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot ; pe lîngă asta, hainei âi lipsea un nasture la piept, dar asta nu era decît un amănunt; rmîna omului de stat, trebuind să fie moreu ţinută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obişnuiţii instituţiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecît pe trupul vizitatorului adus de Basque haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta" a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decît cel aşteptat, se prefăcu în nemulţumire pentru noul-venit.

---

[1] William Pitt at II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluţiei franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufîo, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

II cercetă cu privirea din creştet pînă-n tălpi, an 'timp ce personajul se înclină <peste măsură, şi-l întrebă scurt :

— Ce doriţi ?

Omul răspunse cu un rînjet dulceag despre care numai surâsul mîngîietar al unui crocodil ar -da o idee :

— Mi se pare cu neputinţă să nu mai fi avut cinstea
să văd pe domnul baron .în societate. Cred că l-am mai
întîlnit, acum câţiva ani, la doamna principesă Bagration
şi în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray ', pair
al Franţei.

Pungaşii folosesc totdeauna tactica de ia se preface că au recunoscut pe cineva pe *care* **nu-l** cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Şi pîndea accentul şi gesturile, dar dezamăgirea îi spunea : omul avea o rostire fornăită, cu totul alta decît glasul ascuţit şi tăios Ia care se aştepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc — zise — nici pe doamna Bagra'tion,
nici ipe domnul Dambray. N-am pus iîn viaţa mea piciorul
nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morăcănos. Dar tot aşa de mironosit ca mai înainte, personajul stărui :

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateau-
briand ! II cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil.
Câteodată toii spunea : „Thenard, arnice dragă... nu vrei
să bei cu mine un pahar cu vin ?"

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră :

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit la dom
nul Chateaubiriand. Pe scurt, ce doriţi ?

Cu cî>t glasul se făcea mai răstit, cu **atît** omul se ploconea mai adînc.

— Domnule baron, binevoiţi să mă ascultaţi. In Ame
rica, într-o ţară de pe lîngă Panama, e un sat care se
numeşte Joya. Satul acesta e alcătuit dintr-o singură casă.

---

[1] Principesa Bagratîon, văduva principelui gruzin Petru Bagration. general din armata (arului Alexandru I. După Congresul de Ia Viena (1815), soţia sa venea adesea Ia Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul restauraţiei, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi arse la soare, şi cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de paşi ; fiecare etaj e mai mic cu patru metri deaît etajul de dedesubtul lui, în aşa fel înoît să aibă în faţă o terasă care înconjoară clădirea. In mijloc are o curte interioară unde se află proviziile şi muniţiile ; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez ; n-are uşi, are numai scări, scări de urcat de jos pînă la (prima terasă, altele de la prima la terasa a doua, şi tot aşa de la terasa a doua la a treia, are iarăşi scări de coborît în curtea interioară ; e fără uşi la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări ; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez ţevi de flinte şi carabine ; nu e chip de intrat ; ziua e casă, noaptea cetăţuie ; are opt sute de locuitori : aşa arată acest sat. De ce 'atîtea socoteli ? Pentru că ţinutul e primejdios : e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo, de ce s-au dus acolo ? Fiindcă tara e minunată, e ţara aurului.

— Unde vfei să ajungi ? (întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat obosit. Vechea civilizaţie m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei şi ?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Ţăranca proletară care munceşte cu ziua întoarce capul cînd trece poştalionul, ţăranca proprietară care îşi munceşte pămîntul ei nu se întoarce. Gîinele să/racului latră după bogat, câinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul, iată ţinta oamenilor ! Aurul, iată magnetul !

— Ei şi ? încheierea ?

— Aş wea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei inşi. Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă şi costă mult. îmi trebuie ceva bani.

— Şi ce mă pliveşte asta pe mine ? întrebă Marius.

Necunoscutul îşi lungi gîtul peste guler, cu o mişcare de vultur, şi răspunse zîmbind şi mai tare :

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea ?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înţelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decît citise scrisoarea. Abia -îşi mai amintea de ea. De cîteva clipe atenţia lui mergea /în altă pa*rte. Observase acest amănunt: nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucţie n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pândea. Se mărgini să-i răspundă :

— Daţi-rni lămuriri !

Necunoscutul îşi înfipse amîndouă mîinile *în* buzună-raşele vestei, ridică fruntea fără să-şi îndrepte şi şira spinării, dar străpungîndu-I la rîndul lui pe Marius cu privirea verde «a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron ! Vă dau lămuriri. Am să vă vînd un secret.

— Un secret ?

— Un secret.

— Care *mă* priveşte ?

— Oarecum.

— Care e secretul ?

Marius, ascultîndu-l, îl cercetă tot mai mult.

— încep pe degeaba, spuse necunoscutul. Veţi vedea că Siînt interesant.

— Vorbiţi !

— Domnule baron, adăpostiţi un hoţ şi un ucigaş.

MariUiS tresări.

— In casa mea ? Nu ! spuse el.

Necunoscutul îşi şterse pălăria cu cotul şi urmă fără să se tulbure :

— Ucigaş şi hoţ. Băgaţi de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi şterse de lege prin prescripţie şi de dumnezeu prin pocăinţă. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiţie în clipa de faţă. Merg mai departe. Acest om v-a furai încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume. Şi vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numeşte Jean
Vaijean.
■M Ştiu.
— Va voi spune, tot pe gratis, cine este.
— Vorbiţi !
— E un fost ocnaş.
— Ştiu.
— Ştiţi numai de cînd am avut onoarea să vi-o spun eu.
— Nu, ştiam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „ştiu" repetat, laconismul lui ursuz răscoliră în necunoscut nu ştiu ce mînie înnăbuşită. Ii aruncă pe furiş lui Marius o uitătură furioasă, pe care şi-o stinse numaidecât. Oricît de fulgerătoare, privirea era dintre acelea care se recunosc de îndată ce le-ai văzut o dată ; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete ; ochiul, fereastra gîndului, ia foc ; ochelarii nu ascund nimic ; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zîmbind :

— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum, vedeţi că sînt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştinţă nu ştiu decît eu. Şi interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Tl am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavoastră. Ieftin. Douăzeci de mii de franci.

— Ştiu şi secretul acela, aşa cum le ştiu şi pe celelalte, spuse Marius.

Personajul simţi nevoia să scadă ceva din preţ:

— Domnule baron, daţi zece mii şi spun tot.

— Iţi spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de Ia dumneata. Ştiu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă :

— Trebuie totuşi să mănînc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Daţi-mi douăzeci de franci.

Marius îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cunoşteam numele lui Jean Vaijean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu ?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu şi să vi-l spun eu : Thenard.

— ...dier.

— Cum ?

— Thenardier.

— Cine-i ăsta ?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrleşte, cărăbuşul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu ; acest om începu să rfdă.

Apoi îşi scutură cu un bohîmac un firicel de praf de pe mîneca hainei.

Marius continuă :

— To't dumneata eşti şi muncitorul Jondrette, actorul Fabantou, poetul Genflo't, spaniolul Don Alvares şi femeia Balizard.

— Femeia cum ?

— Şi ai mai ţinut şi un birt în Montfermeil.

— Birt ! Niciodată.

— Şi îţi spun că dumneata eşti Thenardier.

— Nu e adevărat.

— Şi că eşti un ticălos. Ţine 1

Şi Marius, scoţînd din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.

— Mulţumesc ! iertaţi ! cinci sute ! domnule baron ! Şi omul, răscolit, salutînd, apucă hârtia şi se uită la ea cer cetător. Cinci sute ! .reluă el uimit. Şi bîigui cu glasul **tăiat**: O bumaşcă serioasă ! Apoi deodată : Ei bine, fie ! izbucni el. Atunci, h<?i să fim la largul nostru .'

Şi cu o iuţeală de maimuţă, dîndu-şi părul peste cap, smulgîndu-şi ochelarii, iscoţîndu-şi din nas şi ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărţi, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră ; fruntea strîmbă, brăzdată, cucu-iată pe alocurea, îngrozitor de încreţită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu **iar** ascuţit ca un cioc ; profilul crud şi tăios al omului rapace se arătă din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thenairdier.

Şi înălţă spatele încovoiat.

Thenardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins ; ar fi fost chiar -tulburat dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, şi uimitul era el. Umilinţa aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi, la urma urmei, o primea ; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întîia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thenardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tînăr aproape imberb, atît de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei parale pe pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău ?

Thenardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzise altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tînăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeaşi casă. Ii scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care ştim. Nici o apropiere nu era cu putinţă în mintea lui între acest Marius şi baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmipul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleaşi pentru care el avusese tot-deauna firescul dispreţ datorat cuvântului ce nu înseamnă decît un simplu „mulţumesc".

De altfel, mulţumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriţi de la 16 februarie, şi apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulţime de lucruri şi, din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mîna pe multe fire tainice. Descoperise cu muHă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese uşor la nume. Ştia că doamna baroană

Pontmercy era Cosette. Dar în privinţa asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette ? Nici ei însuşi nu prea ştia exact. Bănuia el, fireşte, că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea ? Să ceară plată ca să tacă ? Avea sau credea că are de vândut ceva mai bun decît asta. Şi, după cît se vedea, a venit să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă „Nevasta dumneavoastră e un ■ copil din flori" n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soţului în spatele informatorului.

In gîndul lui Thenardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-şi schimbe strategia, să părăsească o poziţie, să caute altă cale de atac. Dar nimic esenţial nu se pierduse, şi pe deasupra avea şi cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărâtor de spus şi se simţea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atît ide straşnic informat şi atît de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thenardier orice dialog este o luptă. în aceea care era pe cale să înceapă, care era situaţia lui? Nu ştia cu cine vorbeşte, dar ştia despre ce vorbeşte. în gînd îşi trecu repede în revistă forţele, şi după ce spuse: „Sînt Thenardier", aşteptă.

Marius rămăsese pe gînd uri. In sfîrşit, îl avea în mină, aşadar, pe Thenardier. Omul ăsta, pe care dorise atît de mult să-l găsească iarăşi, era în faţa lui. Sta în puterea îui prin urmare să respecte recomandaţia colonelului Pontmercy. Se simţea umilit că eroul datora ceva banditului, şi că poliţa trasă din adîncul mormântului de tatăl lui pe numele lui Marius era pînă acum protestată. I se părea de asemenea, în situaţia lui atît de încurcată fată de Thenardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat ide un asemenea mişel Oricum, era mulţumit. în sfîrşit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic şi totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lingă această datorie, mai avea una, să lămurească, dacă s-ar fi putut, obîrşia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thenardier ştia. Ar putea fi de fol'os să cerceteze adîncurile acestui om. începu cu asta.

Thenardier ascunsese „bumaşca serioasă" în buzunăra-şul vestei şi se uita la Marius cu o blîndeţe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thenardier, ţi-am spus cum te numeşti. Cît despre
secretul dumitale, adică ceea ce ţineai să-mi destăinuieşti,
vrei acum să ţi-l spun eu ? Am şi eu informaţiile mele.
Vei vedea că ştiu despre asta mai mult decît dumneata.
Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin şi un hoţ.
E un hoţ, pentru că a prădat un manufaclurier bogat şi l-a
ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaş, pentru că l-a
ucis pe agentul de poliţie Javert.

— Nu înţeleg, domnule baron, zise Thenardier.

— Mă voi face înţeles. Ascultă ! Intr-o plasă din
Pas-de-Calais trăia prin 1822 un om care avusese oare
care încurcături cu justiţia şi care, sub numele ,de domnul
Madeleine, se (ridicase din nou şi se restabilise. Acest om
ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept. Cu
industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogăţise
un întreg oraş. Cît despre averea lui personală, crescuse
şi ea frumos, dar numai ca o urmare şi oarecum din în-
tîmpla.re. Era tatăl adoptiv al săracilor. întemeia spitale,
deschidea şcoli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta vă
duvele, înfia orfanii ; era un fel de tutore al ţinutului.
Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un
ocnaş liberat cunoştea taina unei condamnări suferite
cîndva de acest om ; îl denunţă şi domnul Madeleine fu
arestat ; profitînd de această arestare, fostul ocnaş veni
la Paris şi făcu să i se înmîneze de către bancherul Laf-
fitte — ştiu lucrurile chiar de la casier — cu ajutorul
unei semnături false, suma de mai bine de o jumătate de
milion, care aparţinea domnului Madeleine. Acest ocnaş
care l-a jefuit pe domnul Madeleine este Jean

Valjean.
Cî't despre celălalt fapt, iar nu poţi să-mi spui nimic nou.

Val/
ean
i de

J-vert •
, a

524 sînt

-o

^

— Am dosarul meu, spuse el **liniştit.** Şi adăugă : Dom
nule baron, am vrut, în interesul **dumneavoastră, să-l** cu
nosc bine pe Jean **Valjean** al meu. Repet : Jean **Valjean**
şi domnul Madeleine sînt aceeaşi persoană, şi repet : Ja-
vert n-a avut alt asasin decît pe Javert, şi, dacă vorbesc,
înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e sus
pect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thenardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colţurile, bucăţi aproape, părea mult mai vechi decît celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thenardier.

Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi,
un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor* cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugind că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezulta că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viaţă prin mărinimia unui răsculat care, ţinîndu-l sub ameninţarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlătirrat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thenardier ; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliţiei. Marius nu se mai putea îndoi. Informaţiile luate de la casier erau false şi el însuşi se înşelase. Jean Valjean, crescut pe neaşteptate, ieşea din pîclă. Marius nu izbuti să-şi oprească un strigăt de bucurie :

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om
minunat ! Toată averea era în adevăr a lui î E **Made
leine,** providenţa unui ţinut întreg ! E Jean Valjean, sal
vatorul **lui** Javert ! E un erou ! E un sfînt!

— Nu e nici sfînt şi nici erou, zise Thenardier. E un
ucigaş şi un hoţ. Şi adăugă cu glasul omului care începe

sa simtă ca ***a*** dobindit oarecare autoritate : Sa ne potolim.

Cuvintele hoţ şi asasin, pe care Marius le credea **înlăturate** cu desăvîrşire şi care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheaţă.

— Iarăşi ! ? zise el.

— în vecii vecilor, răspunse Thenardier. **Jean** Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoţ; şi nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaş.

— Vrei să vorbeşti — reluă Marius — despre acel ne norocit de furt de acum patruzeci de ani, ispăşit, după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viaţă de pocăinţă, de renunţare şi de virtute ?

— De asasinat şi jaf, domnule baron. Şi repet că vor besc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul şi cu totul necunoscut. E ceva nou. Şi poate că în asta o să găsiţi şi originea averii date atît de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e uşor, cu ajutorul unei donaţii de felul ăsta, să te stre cori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o îm părtăşeşti, să-ţi acoperi fărădelegea, să te bucuri de bu nurile jefuite, să-ţi îngropi numele şi să-ţi creezi o familie.

— Aş putea aici să te întrerup — observă Marius — dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsînd răs plata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. îmi veţi spune ; „De ce nu te-ai adresat **lui** Jean Valjean ?" Dinfr-o socoteală foarte simplă : ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, In folosul dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită ; aşa că nu mai are nici o lăscaie ; mi-ar fi arătat mîinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveţi totul, **lui,** care n-are nimic. Sînt cam obosit, dafi-mi voie să mă aşez.

Marius se aşeză şi îi făcu semn să şadă şi el.

Thenardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic şi şopti, ciocănind cu unghia *Drapelul alb:*

52(3

J

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă mi-am făcut rost
de el.

După aceasta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsînd pe fiecare cuvînt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an, chiar
în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colec
tor al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena,
între podul Invalizilor şi podul lena.

Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thenardier. Thenardier băgă de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care îşi stăpîneşte ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de
altfel străine de politică, îşi făcuse în canal o locuinţă a
cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie ; să tot
fi fost opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit,
se ghemui şi pîndi. Era un zgomot de paşi, cineva
mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închi
deau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în
canal mai era un om. Puţina lumină care venea dinspre
gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit şi
să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea înco
voiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaş şi ceea
ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asa
sinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înţelege de la sine :
nimeni nu omoară un om pe degeaba. Acest ocnaş se pre
gătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ţinut minte :
înainte de a ajunge la gratiile de ieşire, ocnaşul, care ve-
■nea de departe din susul canalului, dăduse bineînţeles
peste o hazna înspăimîntătoare, în care ar fi putut să
arunce cadavrul ; dar, chiar de a doua zi, curăţitorii de ca
nale, lucrînd în hazna, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i
convenea ucigaşului. Mai bucuros străbătuse haznaua cu
povara lui în spate ; sforţările lui trebuie să fi fost gro
zave şi ar fi putut să-l coste viaţa ; nici nu înţeleg cum a

mai ieşit viu de acolo,

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thenardier se folosi de asta ca să respire adînc, şi urmă :

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a şi întîmplat. Locatarul şi trecătorul fură siliţi să-şi spună ziua bună, spre părerea de rău atît a unuia cît şi a altuia. Trecătorul spuse locatarului : „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dă-mi-o". Ocnaşul era un bărbat de o putere înspăimîntătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuşi, cel care avea cheia se mai tocmi **niţel,** numai ca să cîştige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tînăr, bine îmbrăcat, cu înfăţişare de om bogat şi plin de sînge de nu-l puteai recunoaşte. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîşie şi să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigaşul să bage de seamă. Ca o dovadă, înţelegeţi ; un mijloc de a da iarăşi de urma celor întîmplate şi de-a face pe criminal să-şi recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile şi pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării şi mai cu seamă **nevrînd** să fie de faţă cînd ucigaşul avea să arunce pe cel ucis în rîu. înţelegeţi acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean ; cel care avea cheia vă vorbeşte dumneavoastră, acum ; şi peticul de haină...

Thenardier îşi isprăvi fraza, scoţînd din buzunar şi ţi-nînd, în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari şi arătătoare, o fîşie de postav negru rupt, plin de pete întunecate.

Marius se ridicase in picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii ţintă la peticul negru, şi, fără să rostească un cu-**vînt,** fără să-şi ia privirea de la această zdreanţă, mergea de-andaratelea spre zid şi cu mina dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise uşiţa şi băgă mina fără să se uite şi **fără** ca ochii lui înspăimînfaţi să

Se dezlipească de la cîrpa pe care o întindea mereu The-nardier.
In vremea **asta,** Thenardier urma :
— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să
cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de **Jean**
Valjean într-o cursă, şi că **avea** la el o sumă foarte în
semnată.
— Tînărul acela eram eu şi haina, iat-o ! strigă Marius,
şi aruncă pe parchet o haină neagră veche şi plină de
sînge.
Apoi, smulgînd peticul din **mîinile** lui Thenardier, se aplecă peste haină şi apropie peticul sfîşiat de pulpana zdrenţuită. Ruptura se potrivea de minune şi bucata ruptă întregea haina.
Thenardier era împietrit. Se gîndi : **„M-a** făcut praf !"
Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.
Se scotoci prin buzunare şi se apropie înfuriat de Thenardier, arătîndu-i şi proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute şi o mie de franci.
— Eşti un ticălos ! Eşti un mincinos, un defăimător,
un mîrşav ! Ai venit **să-l** învinuieşti .pe omul acesta şi
l-ai justificat ; voiai să-l nimiceşti şi n-ai izbutit decît
să-I proslăveşti. Dumneata eşti hoţul ! Dumneata eşti uci
gaşul ! Te-am văzut, Thenardier Jondrette, în vizuina din
bulevardul Hopital. Ştiu despre dumneata destule ca să
te trimit la ocnă şi chiar mai departe, dacă aş vrea. Uite,
ia o mie de franci, nelegiuitule !
Şi-i azvîrli lui Thenardier o hîrtie de o mie de franci.
— Ah ! Jondrette Thenardier, pungaş netrebnic ! Asta
să-ţi fie lecţie, vînzător de taine, negustoraş de mistere,
răscolitor de bezne, ticălosule ! Ţine această mie de franci
şi ieşi afară ! Te ocroteşte Waterloo !
— Waterloo ! bîlbîi Thenardier, vîrînd în buzunar şi
hîrtia de cinci sute şi pe cea de o mie.
— Da, ucigaşule ! Ai scăpat acolo viaţa unui colonel...
— A unui general, zise Thenardier, ridicînd capul.
— A unui colonel ! reluă Marius cu mînie. N-aş da nici
o lăscaie pentru un general. Şi ai venit aici să mai pui

la cale alte ticăloşii ! Ai săvîrşit toate crimele cu putinţă ! Pleacă ! Să nu te mai văd ! **Fii** fericit, e tot ce-ţi doresc. Ah, fiară .' Iată încă trei mii de franci. Ja-i! Poji să pleci chiar de mîine în America, împreună cu fata ; fiindcă nevasta 11 - a murit, mincinos neobrăzat ! Voi fi de **faţă** la plecarea dumitale, tîlharule, şi am să-ţi mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea f

— Domnule baron — răspunse Thenardier, salutînd
pînă la pămînt — recunoştinţă veşnică .'

Şi Thenardier ieşi, nemaiputînd să înţeleagă nimic, năucit şi încîntat de această dulce strivire sub saci de aur şi de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu hîrtii de mii de franci.

Era în adevăr trăsnit, dar totodată şi mulţumit ; şi ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după în-tîmplările de care vorbim, Thenardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica Iui Azelma, şi avînd asupra lui o poliţă de douăzeci de mii de franci plătibilă Ia New York. Murdăria morală a **lui** Thenardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese şi în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere şi să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thenardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thenardier ieşi, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette ! strigă el. Vino !
Vino repede I
Să plecăm ! Basque, o birjă ! Cosette, vino ! Ah
1 Doamne 1
El mi-a salvat viaţa! Să nu mai pierdem
nici o clipă!
la-ţi un şal !

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, îşi punea mîna pe inimă ca să-i astîmpere bătăile. Se plimba încoace şi încolo cu paşi mari, o săruta pe Cosette :

— Ah ! Cosette ! Sînt un nenorocit! zicea
el.

Marius îşi ieşise din minţi. începea să desluşească în acest Jean Valjean o personalitate măreaţă şi întunecată. întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică şi blîndă, umilă totuşi în măreţia ei. Marius era orbit de această minune. Nu-şi da bine seama de ce vedea, dar era ceva uriaş.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie şi sări şi el.

— Birjar — zise el — strada l'Homme-Arme,
numărul 7.

Birja porni.

— Ah, ce fericire ! zise Cosette. Strada
l'Homme-Arme !
Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l ve
dem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette ! E tatăl tău mai mult decît
orieînd. Cosette, încep să ghicesc. Mi-ai spus că ni
ciodată n-ai primit scrisoarea pe care ţi-am trimis-o prin
Gavroche. Trebuie să fi căzut în mîinile lui. Cosette, el
s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Şi pentru că are
nevoie să fi e un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alţii :
l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să
mă dea ţie. M-a dus în spinare în canalul acela îngrozi
tor. Ah, sînt un nerecunoscător, sînt un monstru ! Co
sette, după ce a fost providenţa ta, a fost şi a mea. Inchi-
puieşte-ţi că în canal era o hazna înspăimîntătoare, în
care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece
în mocirlă. Cosette, m-a luat în cîrcă ca s-o străbat. Eu
eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu pu
team şti nimic despre propria mea păţanie. O să-l adu
cem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să
ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă ! Numai să
fie acasă ! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l
cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette ? Lui
trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e lim
pede, înţelegi ?

Cosette nu înţelegea însă nici un cuvînt.

— Ai dreptate, îi zise ea.

In vremea asta, birja gonea mereu.

Ii: II

O NOAPTE PRIN' CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI

Cînd auz! o bătaie în uşă, Jean **Valjean** se întoarse.

— **Intră,** rosti **el** cu glas slab.

Uşa se deschise. **Marius** şi Cosette se iviră. Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.

— Cosette ! zise Jean **Valjean,** şi se îndreptă în scaun, cu braţele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoţie, căzu ia pieptul lui Jean Valjean.

— Tată .' strigă ea.

Jean Valjean, răscolit, bîigui :

— Cosette ! ea ! dumneata, doamnă 1 **tu** eşti ! Ah, doamne ! Şi, strîns în braţele Cosettei, strigă : Tu eşti ! Eşti aici î Aşadar mă ierţi ?

Coborîndu-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înainta un pas şi cu buzele tremurînde, cu gura încleştată ca să-şi stăpînească hohotul de piîns, şopti :

— Tată !

— Şi dumneata mă ierţi .' zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi nici un cuvînt, şi Jean Valjean adăugă :

— Mulţumesc.

Cosette îşi smulse şalul şi îşi aruncă pălăria pe **pat.**

— Mă stingheresc, zise ea.

Şi, aşezîndu-se pe genunchii **bătrînului,** îi dădu la o parte părul alb cu o mişcare

minunat de duioasă şi îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut, se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înţelegea nimic desluşit, îl **mîngîia** î1 mai **mult,** ca şi cum ar fi vrut să plătească ea datoria Iui Marius.

Jean Valjean bolborosea :

— Ce proşti sînt oamenii ! Credeam că n-am s-o **mai**
văd. Inchipuieşte-ţi, domnule Pontmercy, că în clipa în
care **aţi** intrat, tocmai îmi spuneam : ,,S-a isprăvit. **Uite**
rochiţa ei, sînt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Co-
sette" ; îmi spuneam asta chiar cînd urcaţi scara. Ce
prost eram ! Uite cum se prosteşte omul ! Asta fiindcă
uităm de bunul dumnezeu. Bunul dumnezeu zice : „Te
crezi părăsit, **prostănacule** ! Nu, nu, asta n-are să se în-
tîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un în
ger." Şi îngerul vine ; şi bietul om vede iar pe Cosetta
lui, pe Cosetta lui cea mică ! Ah, cît eram de nenorocit !
O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă :
Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, cîte puţin,
din cînd în cînd. Inima are şi ea nevoie de osciorul ei de
ros. Dar simţeam bine că sînt de prisos. Căutam să fi u
înţelegător : „N-au nevoie de tine, stai la tine acasă, n-ai
dreptul să fi i tot mereu între ei". Ah ! Dumnezeule bine
cuvântat, o văd iarăşi ! Ştii tu, Cosette, că bărbatul tău
e foarte frumos ? Ah, ce drăguţ guler brodat ai ! Aşa mai
zic şi eu ! îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul
tău l-a ales ? Şi **ţi-ar** mai trebui nişte şaluri. Domnule
Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu". Nu-i voi mai spune
aşa multă vreme.

Cosette îl întrerupse :

— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat!
Unde-ai fost ? De ce-ai lipsit **atît** de mult ? Altădată că
lătoriile dumitale nu ţineau mai mult de trci-patru zile.
O trimiteam pe Nicolette şi mi se răspundea mereu : ,,E
plecat". Cînd te-ai întors ? De ce nu ne-ai dat de veste ?
Ştii că eşti foarte schimbat ? Ah, ce tată rău eşti ! A fost
bolnav şi noi nici n-am ştiut ! Uite, Marius, ia-i mîna
să vezi cît e de rece !

— Va să zică, iată-vă ! Domnule Pontmercy, iartă-mă !
repetă Jean Valjean.

La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima **lui** Marius se revărsă ; el izbucni :

— Cosette, auzi ? Auzi unde a ajuns ! îmi cere iertare.

Ştii tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine ?
Mi-a salvat

viaţa. Mai mult încă. Mi ie-a dat pe tine. Şi după ce m-a salvat, şi după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, ştii ce a făcut cu el însuşi ? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Şi mie, nerecunoscătorul, mie, uitucul, mie, nemilosul, mie, vinovatul, mie îmi spune el : Mulţumesc ! Cosette, dacă mi-aş petrece toată viaţa la picioarele acestui om, şi tot ar fi prea puţin. Baricada, canalul, iadul acela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea şi le primea pentru el însuşi. Are toate curajurile, toate virtuţile, toate eroismele, toate sfinjeniile ! Cosette, omul acesta e un înger !

— Ssst.' Ssst ! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbeşti de toate astea ?

— Dar dumneata — strigă Marius cu o mînie în care se împletea veneraţia — de ce nu mi-ai spus tot ? E şi greşeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte şi nu le-o spui ! Mai mult: sub cuvînt că te dai pe faţă, te defăimezi singur. E îngrozitor !

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg, şi n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine ? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert ? De ce să nu spui că eu îţi datorez viaţa ?

— Pentru că gîndeam ca şi dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi ştiut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Aşa că a trebuit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce ? Pe cine ? reluă Marius. Crezi, oare, că ai să rămîi aici ? Te luăm cu noi. Ah, doamne, cînd mă gîndesc că toate le-am făcut la întîmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înşine. Eşti tatăl ei şi-al meu. N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groaznică. Să nu-ţi închipui că mîine ai să mai fii aici.

— Mîine — zise Jean Valjean — n-am să rnai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui ? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăseşti. Eşti al nostru. Nu-ţi mai dăm drumul.

— De data asta e pentru totdeauna, adăugă Cosette.
Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau
cu forţa. Şi, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe bătrîn în
braţe. Odaia dumitale, acasă la noi, te aşteaptă mereu.
Dacă ai şti ce frumoasă e acum grădina ! Azaleele cresc
de minune. Aleile sînt aşternute cu nisip de nu, ameste
cat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să rnănînci din
căpşunile mele. Le stropesc chiar eu. Şi să nu mai aud
„doamnă", să nu mai aud „domnule Jean", sîntem în re
publică, toată lumea îşi spune „tu", nu e aşa, Marius ?
S-a schimbat programul. Dacă ai şti, tată, ce supărare
am avut. O prigorie îşi făcuse cuibul într-o gaură a zi
dului şi o afurisită de pisică mi-a mîncat-o. Biata mea
prigorie, mică şi dulce, venea la geam şi se uita la mine !
Am plîns. Aş fi omorît pisica ! Dar acum nimeni nu mai
plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită ! Ai să
mergi cu noi. Ce mulţumit o să fie bunicul ! Ai să ai
bucăţica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom
vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atît de frumoase
ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata
ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului ei decît înţelesul cuvintelor ; una din acele lacrimi grele, care sînt mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui. Şopti :

— Dovadă că dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată ! zise Cosette.

Jean Valjean urmă :

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Co
pacii lor sînt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette.
E atît de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc,
care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care
se văd dis-de-dimineaţă. Am îngriji fiecare cîte un colţi
şor din grădină. Ea mi-ar da să mănînc căpşuni, eu aş
lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai
că... Se întrerupse şi spuse blînd : Păcat!

Lacrima nu căzu, se opri, şi Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet. Cosette luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne — zise ea — mîinile dumitale sînt mai reci
decît adineauri. Eşti bolnav ? Ce te doare ?
— Eu ? Nu ! răspunse Jean **Valjean.** Mă simt foarte
bine. Numai că...
Se opri.
— Numai că... ?
— Am să mor foarte
curînd.
Marius şi Cosette se
înfiorară.
— Să mori ? ! spuse tare Marius.
—■ Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi şi rosti iar: Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbeşte, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbeşte, să-fi aud glasul !
Marius, împietrit, se uita la bătrîn.
Cosette scoase un ţipăt sfîşietor :
— Tată ! Tăticul meu, ai să trăieşti, **ai** să trăieşti,
vreau să trăieşti, înţelegi ?
Jean Valjean ridică ochii spre ea cu evlavie.
— Eh, da, apâră-mă de moarte ! Cine ştie ? Poate că
am să te ascult. Eram gata să mor chiar cînd aţi venit
voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.
— Dar eşti plin de putere şi de viaţă ! strigă Marius.
Aşa îţi închipui dumneata că moare un om ? Ai suferit,
n-ai să mai suferi. Eu îţi cer iertare, şi încă în genunchi .'
Ai să trăieşti, ai să trăieşti cu noi, şi ai să trăieşti mult.
Te luăm cu noi. Sîntem doi şi nu vom avea de azi înainte
decît un singur gînd : fericirea dumitale !
— Vezi bine — reluă Cosette — Marius spune că n-ai
să mori.
Jean Valjean zîmbea.
— Şi dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pont-
mercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sînt ? Nu,
dumnezeu s-a gîndit ca dumneata şi ca mine, şi nu-şi
schimbă părerea ; e bine să mor. Moartea e o socoteală
înţeleaptă. Dumnezeu ştie mai bine decît noi ce ne tre
buie. Să fiţi fericiţi ; domnul Pontmercy s-o păstreze pe
Cosette ; tinereţea să se cunune cu zorile ; în jurul vostru,
dragii mei copii, să fie numai flori de liliac şi privighe
tori, viaţa să fie o pajişte frumoasă plină de soare, toate

încântările cerului să vă umpie sufletul, iar eu, care acum nu mai sînt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sînt bine întocmite. Să fim cuminţi ! Acum nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrşit. Acum un ceas am leşinat. Şi astă-noapfe am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette *1* E mai bine cu el decît cu mine. La uşă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua şi rămas bun, doctore ! zise Jean Val-
jean. Iată şi bieţii mei copii !

Marius se apropie de doctor. Ii spuse un singur cu-vînt : „Domnule ?..." dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înţeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie
să fim nedrepţi faţă de dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toţi aveau inima strînsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. începu s-o privească îndelung, ca şi cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veşnicie. Din adîncul plin de întuneric în care po-gorîse de pe acum, mai putea încă să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate fi şi el strălucitor.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie ! şopti el ui-
tîndu-se la Marius şi la Cosette. Şi, apleeîndu-se la ure
chea lui Marius, adăugă foarie încet : Prea tîrziu.

Jean Valjean, privind-o aproape fără întrerupere pe Cosette, se uită la Marius şi la doctor cu seninătate. Din gura lui ieşiră aceste vorbe rostite cu greu :

— Nu e nimic să mori ; e groaznic să nu trăieşti.

Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sînt cîte-
odată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, ii dădu la o parte pe Marius şi pe medic care voiau să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse şi se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, şi zise cu voce tare, pu-nînd crucifixul pe masă :

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca şi cum l-ar fi şi cuprins ameţeala mormîntului şi mîinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ţinîndu-l de umeri, suspina şi încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărăşeşte lacrimile se desluşea :

— Tată, nu ne părăsi ! E oare cu putinţă să te regăsim numai ca să te pierdem ?

S-ar putea spune că agonia şerpuieşte : se duce, vine, înaintează spre groapă şi se întoarce la viaţă. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Vaijean prinse din nou puteri, îşi scutură fruntea de umbre şi deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mînă un capăt al mînecii Cosettei şi îl sărută.

— îşi revine, doctore, îşi revine ! strigă Marius.

— Ce buni sînteţi voi amîndoi ! zise Jean Vaijean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceştia sînt pe drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulţumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiţi. Cît despre brăţări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguţ, mai bun şi mai ieftin. înţelegeţi ce bani se pot cîştiga cu ele. Averea Cosettei e prin urmare a ei pe drept. Vă spun amănuntele astea ca să aveţi inima uşoară.

Portăreasa venise sus şi ea, şi privea prin uşa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă şi plină de zel să nu-i strige muribundului :

— Să chem preotul ? ■— Am unul, răspunse Jean Vaijean. Şi, cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu putinţă ca episcopul să **fi fost în** adevăr de **faţă** Ia această agonie.

Cosette îi strecură uşor o pernă
sub şale. Jean Valjean urmă :

— Domnule Pontmercy, nu-ţi fie teamă, te rog. Cele
şase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei.
Dacă n-o să vă bucuraţi de ei, înseamnă că mi-am pier
dut viaţa în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine
acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă
bijuterii berlineze. Insă sticla neagră din Germania nu
se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute
de bobite foarte bine tăiate, nu costă decît trei franci.

Cînd ne moare o fiinţă scumpă, o privim cu nişte ochi care se agaţă de ea şi care ar vrea s-o oprească. Amîndoi, Cosette de mînă cu Marius, **muţi** de spaimă, neştiind ce să spună morţii, deznădăjduiţi şi tremurînd, stăteau în picioare în faţa lui.

Jean Valjean se stingea văzînd cu ochii. Puterile îi scădeau ; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată ; din cînd în cînd, un horcăit uşor i-o întrerupea. Anevoie îşi mai mişca mîna, picioarele îi înţepeniseră şi în vreme ce neputinţa mădularelor şi vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreţie a sufletului lui se înălţa şi i se desfăşura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se şi vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea şi în acelaşi timp zîrnbea. Nu mai era însufleţit de viaţă, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufleţit, care simţeai că are aripi.

Şi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius ; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urrnă ceas, şi el începu să le vorbească încet, cu o voce atît de slabă, de parcă venea de departe ; se păru că între ei şi el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiaţi-vă amîndoi ! Vă iubesc mult.
Ah, ce bine e să mori aşa ! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata
mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la moşnea
gul tău ! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate !
O să mă plîngi puţin, **nu-i** aşa ? Nu prea mult însă. Nu

vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceţi, dragii mei I Am uitat să vă spun : cu cataramele fără ac se cîştigâ mai mult decît cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci şi se vindea cu şaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiţi. Puteţi fi bogaţi, fără gînduri negre. Trebuie să aveţi o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, şi apoi să daji ospeţe prietenilor, să fiţi foarte fericiţi. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi ias cele două sfeşnice de pe cămin. Sînt de argint; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant; sfinţeşte luminările pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulţumit de mine acolo, sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitaţi că sînt un om sărman. Ingro-paţi-mă în cel dintîi petic de pămînt pe care îl veţi vedea şi puneţi-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voinţa mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd cîte puţin, o să-mi facă plăcere. *Şi* dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna ; să mă ierţi. Acum, ea şi dumneata sînteţi o singură fiinţă pentru mine. Iţi sînt foarte recu-noscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea ; cum o vedeam puţin trasă la faţă, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, colo, pe paf! O mai ţii minte ? N-au trecut totuşi decît zece ani de atunci. Ce iute trece timpul ! Am fost foarte fericiţi. S-a sfîrşit 1 Copiii mei, nu plîngeţi, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveţi decît să vă uitaţi noaptea, o să mă vedeţi zîm-bind. Cosette, îţi mai aduci aminte de Montfermeil ? Erai în pădure şi ţi-era frică ; îţi aduci aminte cînd am apucat toarta găleţii cu apă ? A fost întîia oară cînd ţi-am atins mînuţa, sărăcuţa de ea ! Era atît de rece ! Ah, pe vremea aceea aveai mîinile roşii, domnişoară. Acum le ai foarte

albe. Şi păpuşa cea mare ! Iţi aminteşti ? O botezaseşi Caterina. Iţi părea rău că n-ai luat-o la mănăstire. De <cîte ori m-ai făcut să rîd, îngeraşul meu drag! Cînd ploua, puneai fire de paie pe şiroaiele de apă şi te uitai cum se duc. Intr-o zi ţi-am dat o rachetă de nuieluşe şi o minge cu pene galbene, albastre şi verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Iţi puneai Ia urechi cercei de cireşi. Toate au trecut I Toate sînt umbre : şi pădurile prin care am trecut cu copilul, şi copacii printre care ne-am plimbat, şi mănăstirile în care ne-am ascuns, şi jocurile, şi rîsetele sănătoase ale copilăriei, îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thenardierii ăştia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ţi spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ţine minte numele acesta : Fantine. Să îngenunchezi de cîte ori îl vei rosti. A suferit mult. Te-a iubit mult. A avut parte de tot atîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile iui dumnezeu. El *<e* în cer, ne vede pe toţi de acolo şi ştie ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiţi-vă mult şi mereu ! Un singur lucru e de preţ pe lume : iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiţi cîteodată la bietul bătrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette ! Nu sînt vinovat că .nu te-am văzut în ultimul timp. Şi mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colţul străzii tale ; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-şi fi făcut despre mine •o părere foarte ciudată ; eram ca nebun ; o dată am ieşit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai ■aveam multe de spus, dar e totuna. Gîndiţi-vă puţin la mine. Sînteţi nişte fiinţe binecuvîntate. Nu ştiu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropia{i-vă puţin. Mor fericit. Aplecaţi capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe «le.

Cosette şi Marius căzură în genunchi, înnebuniţi, înnă-buşiţi de lacrimi, prinzînd fiecare cîte o mînă a lui Jean Valjean. Mîinile astea sfinte nu mai mişcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeşnice ; chipul alb privea spre cer ; îi lăsa pe Cosette şi Marius să-i acopere mîinile cu sărutări ; murise.

h

S

5

Cum creste cînd ' flre?te- soareie- asf]nţeşfe•u

SCRISOARE CĂTRE DOMNUL DAELLI,

editor al traducerii în limba italiană a *Mizerabililor,* la Milano.

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că *Mizerabilii* e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu ştiu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei **cit** şi Spaniei, Italiei cît şi Franţei, Germaniei cît şi irlandei, republicilor care au sclavi cît şi imperiilor care au şerbi. Problemele sociale depăşesc graniţele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriaşe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre şi roşii, desenate pe harta pămîntului ! Oriunde omul zace în necunoaştere şi disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l înveţe şi un cămin în care să se încălzească, cartea *Mizerabilii* bate la uşă şi spune : „Deschideţi-mi, viu pentru voi".

In perioada de civilizaţie în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul se numeşte *omul.* El trage să moară în orice climat s-ar afla şi geme în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decît Franţa noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuieşte în munţii voştri ? Puţine naţiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al mănăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveţi Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florenţa, Siena» Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneţia, o istorie eroică, ruine sublime, monumente măreţe, oraşe minunate, sînteţi ca

şi noi nişte săraci. Sînteţi acoperiţi de minunăţii şi de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai f albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrenţe.

Aveţi, ca şi noi, prejudecăţi, superstiţii, tiranii, fana-tisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustaţi prezentul şi trecutul fără să retrăiţi izul trecutului. Aveţi un barbar : călugărul, şi un sălbatic : lazzaro-nele. Problema socială e aceeaşi la voi, ca şi la noi. La voi se moare de foame ceva mai puţin şi se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decît a noastră. întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar // *vescovo* din Italia e identic cu *bishop* '-ui din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeaşi calitate. E acelaşi lucru să tălmăceşti prost Biblia sau să înţelegi prost Evanghelia.

Trebuie să mai stărui ? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru ? Nu aveţi săraci ? Uitaţi-vă jos ! Nu aveţi paraziţi ? Uitaţi-vă sus .' Nu se leagănă şi în faţa voastră, ca şi în faţa noastră, această balanţă hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia şi parazitismul, îşi fac un dureros echilibru ?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaşte civilizaţia ? Aveţi şcoli gratuite şi obligatorii ? In patria lui Dante şi a lui Michel-Angelo ştie toată lumea să citească ? Cazărmile voastre au devenit şcoli model ? Au nu aveţi, ca şi noi, un buget de război gras şi un buget de învăţămînt ridicol ? Au nu există şi la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atît de repede în pierderea personalităţii ? Au nu aveţi un miJitarism care merge pînă acolo încît împinge ostaşii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei ? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia şi copilul. Gradul de civilizaţie se măsoară după cantitatea de protecţie care înconjoară

544 Amîndouă cuvintele înseamnă *episcop.*

aceste două fiinţe slabe. Oare, la Neapoie, prostituţia e mai puţin sfîşietoare decît la Paris ? Cît adevăr iese din legile voastre şi cită dreptate din tribunalele voastre ? Aveţi oare norocul de a nu cunoaşte tîlcul acestor cuvinte întunecate : urmărirea unei crime în numele societăţii, înfierare legală, ocnă, eşafod, călău, pedeapsă cu moartea ? Italieni, la voi, ca şi la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăieşti. ' Să vedem care sînt principiile statului vostru. Aveţi o stăpînire care înţelege identitatea dintre politică şi morală ? Aţi ajuns să amnistiaţi eroii ! Şi în Franţa s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-şi aducă vraful, sînteţi tot atît de bogaţi ca şi noi. Suferiţi ca şi noi, sub două blesteme : blestemul religios, rostit de preoţi, şi blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, eşti aidoma cu marele popor al 'Franţei ! O, fra-ţilor sînteţi, ca şi noi, nişte „mizerabili".

Nici voi nu vedeţi mai limpede, din fundul întunericului în care staţi ca şi noi, porţile luminoase şi depărtate ale raiului. Numai preoţii se înşală. Aceste sfinte porţi nu se află în urma, ci în faţa noastră.

Rezum. Cartea aceasta, *Mizerabilii,* e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. împotriva ei se ridică anumiţi oameni şi anumite caste, o înţeleg. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sînt urîte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.

Eu am scris pentru toţi, pătruns de o mare dragoste pentru ţara mea, dar fără să mă preocup de Franţa mai mult decît de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viaţă mă simplific şi devin din ce în ce mai mult patriot al umanităţii. De altfel, aceasta e tendinţa vremii noastre şi legea supremă a revoluţiei franceze. Cărţile, ca să răspundă creşterii necontenite a civilizaţiei, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, şi să devină europene, mai mult încă, umane.

---

[1] Nume de jurişti folosite simbolic : spiritul de umanitate în materie penală — pentru delicte politice mai ales — este mort ; în schimb, domneşte tendinţa de a înăspri pedepsele judiciare.

De aici se iveşte o **rtotil** logica **a** arfei şi anumite ne-cesitaji de compoziţie care modifică totul, **pînă** şi con-**diţiile** altădată strimte ale gustului şi ale limbii, care trebuie să se lărgească şi ele, ca toate celelalte.

In Franfa, anumiţi critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aş vrea să merit acest elogiu.

Fac şi eu ce pot, sufăr de suferinţa universală şi încerc s-o uşurez, n-am decît puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor : Ajutafi-mă !

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun .' O spun pentru dumneata şi pentru (ara dumitale. Am stăruit atît din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale : „Mulţi italieni spun : cartea *Mizerabilii* e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman." Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie şi filozofia meditează, mizeria e veşmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanfa asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.

Dacă această scrisoare ţi| pare potrivită pentru a lumina cîteva spirite şi a risipi cîteva prejudecăţi, o pofi publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

Victor Hugo

CUPRINSUL

CARTEA A
ŞAPTEA
ARGOUL

CARTEA A OPTA
1NCINIARI ŞI
DEZNĂDEJDI

CARTEA A NOUA
UNDE SE
DUC?

CARTEA A
ZECEA 5
IUNIE 1832

CARTEA A UNSPREZECEA ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

CARTEA A DOUĂSPREZECEA
CORINT

CARTEA A TREISPREZECEA
MARIUS INTRA IN UMBRA

CARTEA A PATRUSPREZECEA
MĂREŢIA DISPERĂRII

CARTEA A CINCISPREZECEA
STRADA L'HOMME-ARME

PARTEA A CINCEA : JEAN VALJEAN

CARTEA INTII RĂZBOIUL
INTRE PATRU PEREŢI

CARTEA A DOUA

I N T E S T I N U L

LEVIATANULUI

CARTEA A TREIA INTRE

S U F L E T SI A 1 O C I R L A '

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA

RAZNA

CARTEA A CINCEA

NEPOTUL ŞI BUNICUL

CARTEA A ŞASEA N

O A P T EA ALBA

CARTEA A ŞAPTEA ULTIMA

SORBITURA DIN POTIR